

СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ

Віктор Терлецький

●

У ВЗАЄМИНАХ ІЗ СІВЕРЯНАМИ НА ШЛЯХУ УТВЕРДЖЕННЯ ЄДИНОЇ НЕЗАЛЕЖНОЇ СОБОРНОЇ УКРАЇНИ

(з нагоди 125-річчя від дня народження Івана Огієнка)

Іван Огієнко (митрополит Іларіон), 1882-1972, велично заявив себе як учений, поет і прозаїк, публіцист і перекладач-поліглот, педагог, мовознавець, історик, етнограф, філософ, видавець і редактор, ієрарх Української автокефальної православної церкви, громадський і державний діяч. Та чи всі галузі його невтомної подвижницької діяльності, ниви, на якій упродовж тривалого життя виявлялися уподобання і зацікавлення, цієї всевітньо відомої особи, мною названі?

Довгий час ім'я нашого славного співвітчизника за умов тоталітарного режиму штучно замовчувалося, тому-то було не відоме широкому колу читачів. Лише тепер перевидаються на його батьківщині наукові, політичні і релігієзнавчі твори. А їх було написано щось близько півтори тисячі! У контексті українського національного відродження почалося висвітлення духовної і науково-педагогічної діяльності І.І.Огієнка - на конференціях, у спеціальних наукових збірниках, журналах, пресі.

Йому присвячуються навіть окремі академічні видання. Маю тут, зокрема, на увазі працю С.О.Висоцького «Київська писемна школа 10-12 ст. (До історії української писемності)», Львів-Київ-Нью-Йорк. - 1998.

Так, уже чимало мовлено, але маємо сказати ще більше, глибше, розмаїтіше. Як на мене, слід приділити увагу Іванові Огієнку ще і як активному поборнику єдиної незалежної соборної України. Слід усвідомити це в сьогоднішні, адже деякі політики, народні депутати, діячі, які перебували або ще й досі займають високі керівні посади, кидали в народ по своїх регіонах сепаратистські заклики, намагалися і намагаються протиставити Схід і Захід нашої держави і тим самим розколоти її. Адже подекуди приймаються рішення про надання статусу регіональної російській мові; не усвідомлюється багатьма, що державна мова (українська за Конституцією) є, по суті, питанням державного суверенітету, його захисту, питанням реалізації державної політики.

Іван Огієнко чітко, рельєфно бачиться нам як об'єднувач наших предковичних земель, як захисник єдиної соборної України. Зокрема, у взаєминах із відомими діячами з Сіверянщини. Перш за все нагадаємо, що вчений у своїх численних працях широко висвітлював значну, доленосну просвітницько-культурну роль тих осіб, діяльність яких минала або була тісно пов'язана з територією Сіверянщини. У праці «Українська культура» /К., - 1918/ він належним чином описав діяння Лазаря Барановича, відомого українського політичного, церковного і культурного діяча,

архієпископа чернігівського, засновника у Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирі друкарні, слов'яно-латинської школи, хорової капели. Іван Огієнко охарактеризував Барановича, автора «Труби словес» 1674 р., «Меча Духовного» 1666 р., як «плодовитого письменника й поета». Про його внесок у справу підняття культури в Московії писав так: «Я не буду перелічувати, які книжки наші попали в Москву, - бо цього й зробити не можна: всі книжки наші сунули на північ, - твори Галятовського, Радивиловського, Транквиліона, Петра Могили, Гизеля, Беринди, Зизанія, Смотрицького, Барановича / виділення наше. - В.Т. / і сила-силенна всяких інших». (1)

Він з болем і сумом засвідчував, що патріарх московський Іоаким /1673-1690/ «настояв, аби на соборі 1690 року осудили багато вкраїнських книжок, ніби боронячи народ православний «от прелести латинскія, еже кїевскія новыя книги утверждают». І от ці «новыя книги» й були засуджені на соборі того 1690 року. Собор за наполяганням Іоакима осудив книжки С.Полоцького, П.Могили, К.Ставровецького, І.Галятовського, Л.Барановича, А.Радивиловського й інших авторів. Осудив українські книжки і наклав на них «проклятво и анафему, не точію сугубо и трегубо, но и многогубо»/.(2)

Отож українські видання, які несли освіту, культуру до Московії, палили. А шалений патріарх до того ж «забрав під Москву нашу /українську. - В.Т./ церкву». Чи не в цих діях слід шукати, перш за все, витоки непереборного і тривалого впродовж усього життя поступу Івана Огієнка, як первоієрарха українського православ'я?

Додамо: вчений в особі Лазаря Барановича бачив воістину пророка в погляді на будучину своєї країни. «Ще в 17 віці, р.1668-го,- писав Ів.Огієнко, Лазар Баранович пророкував про Україну». І посилався при цьому на такі слова чернігівського архієпископа: «Бачу я, що Русь /=Україна/ простує вперед. Моя думка про руських така, що настане час, коли їм не потрібна буде чужа поміч і вони навіть нехтуватимуть нею».(3)

Не менше уваги приділив Ів.Огієнко Данилу Тупталу /св. Дмитру Ростовському/, якому довелося бути і плідно працювати на посаді ігумена Батуринського Крупицького /1686-1692/, Глухівського Петропавлівського /1694-1697/, де він продовжував писати капітальну працю житійного характеру - «Четьї - Мінеї»: Чернігівського Єлецького /1697-1699/, Новгород-Сіверського Спаського /1699-1701/ монастирів, аж поки його, як й інших українських осіб високої освіти та культури, не «потягли, - за словами Огієнка, - на Москву за ласощі та за прихоті мирськії». У 1702-ому Данила Туптала призначили митрополитом до Ростова, де він обіймав одну з найвищих церковних посад аж по рік своєї смерті-1709-ий.

Виходець із сім'ї козацького сотника на Київщині тут, в Московії, він залучив місцеве населення до європейської цивілізації. Зокрема, заснував у Ростові першу в цих краях школу на зразок Києво-Могилянської академії. Існує припущення, що саме він міг завезти туди українські твори, а серед них – рукопис славетного «Слова о полку Ігоревім». Не випадково ж цю історико-літературну перлину часів Київської Русі знайшли з часом поруч з Ростовом, у хронографі Спасо-Ярославського монастиря.

В Україні у час московської церковно-духовної реакції суттєвий захист і притулок для літературної праці надав Тупталу гетьман Іван Мазепа. Про згадувані вище «Четьї-Мінеї» / «Житія святих» / Ів. Огієнко наводив такі рядки сумлінного, чесного російського дослідника Архангельського: Цей твір «остається до сих пор, вместе с прологом, настольной книгой благочестивого русского грамотника; труд единственный в своем роде, какого, без сомнения, не мог бы совершить никто из московских книжников».(4)

У 1754 році Данило Туптало був канонізований – прилучений до лику святих. Не можемо не згадати, що він шанобливо ставився не тільки до Мазепи, з яким був знайомий, а й до іншого українського гетьмана Петра Дорошенка. Це, зокрема,

добре знав Т.Г.Шевченко. У поезії «Заступила чорна хмара» Тарас Григорович наголошував:

Тільки ти, святий Ростовський,
Згадав у темниці
Свого друга великого,
І звелів капицю
Над гетьманом змурувати
І богу молитись
За гетьмана, панахиду
За Петра служити.(5)

Данилу Туптало Ів.Огієнко не міг не присвятити монографію «Святий Дмитрій Туптало: його життя й праця» /Вінніпег.-1960/. Адже вважав це ім'я «великим» в історії української православної церкви, в історії української духовної культури взагалі. «Це один із тих передових українських великих духовних мужів, - писав вчений, - що реально вели вперед розвій української церкви і що позоставили плідні сліди своєї видатної праці в кожній закутині українського релігійного і культурного життя».(6) Особливо відзначав він велике виховне значення основної праці Данила Туптала «Четві-Мінеї», її сильний вплив як на українську культурно-освітню еліту, широку громадськість, так, зокрема, і на себе особито: «Життя святих Дмитрія Туптала перетворили бідного хлопця на свідому людину і вказали йому на його безцінну основу, - на душу живу і безсмертну!»(7)

Іван Огієнко, пишучи, що «були і в кінці 18 і в 19 віці такі люди, що добре розуміли і нашу мову і нашу історію», в першу чергу серед сіверян назвав уродженця хутора Родіонівка поблизу м.Глухова Федора Осиповича Туманського /бл.1757-1810/, який був організатором праці по підготовці «Топографического описания Гетманщины» /1778-1779/, засновником у Глухові /1881/ як член-кореспондент Російської академії наук у Петербурзі академічної книжкової крамниці, відомим видавцем цілої низки видань /зокрема, журналів «Зеркало света», «Российский магазин»/. Він виношував думку і зробив спробу відкрити у Глухові філіал Академії наук.

У праці «Українська культура» Огієнко навіть навів вислів Федора Туманського про Україну і її відношення до Росії зі згаданого «Российского магазина» /1793,-ч.2/: «Целое состоит из частей; прежде составления целого должны существовать части; чтобы целое было хорошо и совершенно, должны быть его части в порядке и должном совершенстве, по крайней мере возможно: заключение сие есть правило истины, а оспаривающего оно – к лекарю». Коментуючи ці слова глухівчанина, Огієнко зауважував: «Правдиві слова; і під ними ще й тепер залюбки підписався б кожний щирий українець».(8)

Ерудований читач не може не звернути увагу на той факт, що в цій роботі автор назвав чимало осіб саме з Сіверянини: державних і політичних діячів /Павло Полуботок, брати Олексій та Кирило Розумовські, Іван Скоропадський, останній кошовий Запорозької Січі Петро Калнишевський, генеральний писар часів Гетьманщини Семен Савич/, священників високого рангу /чернігівський архімандрит Іоанкій Галятовський, чернігівський архієпископ Іоанн Максимович, архієпископ Георгій Кониський; виходець з-під Глухова київський митрополит Самуїл Мисливський, який проте проявив себе русифікатором України /; освітян /Василь Кукольник та Іван Орлай – перші директори Ніжинського ліцею кн. Безбородька, Христина Алчевська /; акторів / Марія Адамовська-Заньковецька, Ганна Затиркевич-Карпинська /; істориків / Д. Бантиш-Каменського, сина історика із Ніжина Миколи Миколайовича /; письменників / Пантелеймон Куліш, Леонід Глібов, Михайло Коцюбинський, Петро Кузьменко, 1831-1867, Пилип Морачевський/. Останні двоє в наш час дещо призабуті. Щодо поета-романтика і перекладача з-під Чернігова П.С.Морачевського Огієнко зауважив, що він дав нам «дуже гарний переклад Св.Письма на щиронародню українську мову» /; композиторів / М.Березовський, Д.Бортнянський /: славетного співака /Гаврило

Головня із Глухова /.

Особливий інтерес викликає згадка Огієнком імен Огієвських. Спочатку Огієвського, як перекладача «в старі часи» українською мовою байок Івана Крилова /здається, він мав на увазі Павла Огієвського, літературний псевдонім - Павло Охоцький, який відомий публікацією в «Черниговских губернских ведомостях» 1853 року двох оригінальних байок «Пані і дві челядки», «Лисиця і ховрах»/, а потім – Огієвського, як сина ніжинського сотника/XVIII ст./. Це можна пояснити певною обізнаністю Івана Огієнка з історією життя і діянь своїх предків. Адже він, певно, походив із численного збіднілого українського дворянського роду, початок якому поклав Степан Огії, котрий проживав у XVII столітті.(9)

Автори газетної статті «Великий син України»(10) натомість твердять, що Іван Огієнко «народився в сім'ї, яка належала, очевидно, до козацтва Огіїв, котрі переселилися наприкінці 17 століття з Правобережжя України в містечко Кролевець». При цьому вони посилаються на двотомник професора Гарвардського університету Юрія Гаєцького «Козацька адміністрація Гетьманщини». І додають, що «...п'ятеро представників цієї сім'ї правили кролевецькою сотнею Ніжинського полку в різні роки майже протягом ста років /1663-1772/, посилаючи своїх синів навчатися до Києво-Могилянської академії».

Слід зауважити, що перш за все, мусимо звернутися до першоджерел. А одним із таких у даному випадку є праця О.М.Лазаревського «Списки Черниговских дворян 1783 года» /Чернігів-1890/. Відомий історик Лівобережної України повідомляє, що справді в Кролевецькому повіті Чернігівської губернії на вказаний час проживала «Пелагея Семенова дочь умершего сотника Максима / Григоровича, 1746 р. народження - В.Т./ Огія, вдовствующая жена». Їхні сини досягли певних успіхів вже на початку служби: Дмитро /1762 р. народження/ був перекладачем при медичній колегії, Осип /1764/ служив в артилерійському полку, а Олександр /1766/ перебував у Константинополі при російському міністрі в навчанні турецькому і деяких європейських мов. У Кролевіці також жила дружина кролевецького сотника /з 1741 по 1767 рр.-В.Т./, померлого Григорія /Павловича. - В.Т./, який вже носив прізвище Огієвський. Там же перебували Олексій /військовий товариш /, Лук'ян /бунчуковий товариш, у повітовому суді перший засідатель/ Огієвські. Усі вони, як бачимо з праці О.М.Лазаревського, вже належали не до «збіднілого роду українського козацтва Огіїв /Огієвичів, Огієвських/», а мали дворянське звання.

З іншого джерела дізнаємося, що серед кролевецьких сотників середини XVII-середини XVIII століть були Кіндрат Огієнко /підкреслення наше. - В.Т./, Павло, Григорій і Максим Огієвські.(11) Той же автор /викладач Кролевецької чоловічої гімназії/ засвідчує: стараннями Григорія Огієвського і настоятеля кролевецької церкви Різдва Пресвятої Богородиці Іакова Маковського 22 червня 1748 року цей мурований храм «начали штукатурить из середины», на знак чого їх імена були вирізьблені вїтом кролевецьким Григорієм Романовим на мідній таблиці.(12)

Отож в роду предків Ів.Огієнка були не тільки вихованці Києво-Могилянської академії, але й благодійники храмів. У їх діяльності бачаться нам витоки релігійно-церковної діяльності славного нащадка - митрополита Іларіона.

Івана Огієнка багато що єднало з Сіверянською землею. Він не міг, звичайно, не цікавитися славетною історико-літературною пам'яткою часів Київської Русі - «Словом о полку Ігоревім». Твором, який, на думку багатьох дослідників, не лише описував події, початок котрим поклала Новгород-Сіверщина, а головними персонажами були сіверяни, але який створювався у цьому регіоні і, скоріш за все, вихідцем із Сіверянщини. Велика увага до твору привела Огієнка до написання праці «Слово про Ігорів похід» /1949/.

Вченого, уродженця містечка Брусилів Київської губернії /тепер село Коростишівського району Житомирської області/, багато що єднало із славетним педагогом, українцем за походженням К.Д.Ушинським /1823-1870/. І, перш за все,

питання української мови, національної школи і ролі церкви у духовному житті суспільства. Досить лише порівняти деякі їх висловлювання.

Костянтин Ушинський /стаття «Рідне слово»/: «Мова народу – цвіт усього його духовного життя. У мові одухотворюється весь народ і вся його батьківщина ... Коли зникає народна мова, – народу нема більше!»

Іван Огієнко, який народився дванадцятьма роками після смерті Ушинського: «Мова – душа кожної національності, її святощі, її найцінніший скарб. У мові наша стара й нова культура, ознака нашого національного визнання... і поки живе мова – житиме й народ, як національність. Не стане мови – не стане й національності: вона геть розпорозиться поміж дужчим народом».

Які тотожні і за змістом, і за словесним вираженням думки! Ми вправі вважати в цьому питанні К.Д.Ушинського предтечею І.І.Огієнка!

Не можу погодитися з висловом краєзнавця з батьківщини І.Огієнка М.С.Поліщука, автора статті в збірнику «Іван Огієнко і сучасна наука та освіта» /Вип. 2. - Камянець-Подільський. - 2005/, який зробив такий закид педагогові: «Однак К.Д.Ушинський не розробляв концепції української національної освіти. Він не створив жодного українського підручника. Навіть не склав українського букваря!».

Треба перш за все зважувати на той сумний і трагічний для українців очевидний факт, що Ушинському довелося працювати поза межами України, як і багатьом іншим його співвітчизникам. Коли він взявся за написання підручників для початкового навчання, особливо відчувалося гоніння в Російській імперії на українську мову. І все ж педагог сміливо і рішуче обстоював освіту рідною /особливо для нього, українця за походженням, українською/ мовою. Найвиразніше це було ним наголошено в статті «Рідне слово» / «ЖМНП»-1861-№5/: «Не умовних звуків тільки вчиться дитина, вивчаючи рідну мову, а п'є духовне життя й силу з рідної груді рідного слова», «духовний розвиток ітиме тим шляхом..., якщо візьмемо до уваги факт спадковості національних характерів, що не підлягає сумніву». Перебуваючи за кордоном, за рік до появи горезвісного Валуєвського обіжника, Костянтин Ушинський в «Педагогічних замітках про Швейцарію /вересень 1862 р./» з осудом і болем писав: «А наша / підкреслення автора цієї статті. - В.Т./ багата південно-руська мелодійна, співуча мова, якою розмовляє не 200 тисяч, а 14 мільйонів народу, на якій існує така народна література, якою не може похвалитися жоден із народів, на якій ще недавно співав Шевченко, виганяється зі школи, як яка-небудь чума».

Нагадаймо авторові того закиду стосовно Ушинського й такі слова педагога, в яких він з глибоким сумом загадував малоросійських хлопчаків, «яких з першого ж дня починають ламати на великоруський лад». «Така школа, - обурюючися Ушинський, - разом і дуже нем'яко, нагадає дитині, що вона не вдома, і не мудро, що школа з першого ж дня здається їй букою». І то була гірка правда.

Врешті-решт, не можна ж вимагати від осіб минулого усього бажаного нам в сьогодні! Хіба багато чого корисного було зроблено за 15!/ років незалежності України?! Людину треба оцінювати по тому, що їй вдалося зробити.

А щодо підручників Ушинського, то відсилаю до їх оцінки з боку М.Драгоманова: «Щитав би дуже потрібним переробити «Родное слово»..., що було б тим легше, бо автор - Ушинський - сам чернігівець, деякі сказки і пословиці і т.д. малоруські».

Та повернімося до аналогій у висловлюваннях Ушинського і Огієнка. У листі до священника І.С.Белюстіна Ушинський якось писав: «Ось що безперечно найкраще у нас..., так це православна церква. Ех, якби, нарешті, росіяни здогадались, яким скарбом вони володіють, і зрозуміли, нарешті, що можна побудувати на цій скелі, яка простояла непорушно півтори тисячі років і тільки поросла мохом». А в іншому листі до того ж адресата бажав, щоб церква «не тільки молилася, але й робила щонебудь для народного добробуту».

Важливу роль церкві відводив І.Огієнко, вважаючи її, зокрема, твердинею

літературної мови. Він писав: «Церква - це наша й національна школа, яка навчає нас бути правдивими синами свого народу».(13)

Її роль і значення Іван Огієнко підносив як державний діяч /міністр освіти і віросповідань в уряді Директорії/, розробивши і затвердивши ряд законів про українську мову, освіту та церкву; як архієпископ Холмський і Підляський /1940/, митрополит /з 1944/ православної церкви у Польщі під чернечим іменем Іларіон. Із 1951 р. він був головою Української православної церкви в Канаді.

Осердям духовного й культурного життя нації, інтеграційним фактором націєтворення він вважав Святе письмо. У 1962 році друкує свій варіант Біблії українською мовою. Його попередником у цій перекладацькій справі був уродженець містечка Вороніж колишнього Глухівського повіту Чернігівської губернії Пантелеймон Куліш. Огієнко знав шлях письменника з Сіверянщини до видання Біблії: публікація праці «Дві Мусієві пісні»/ «Правда». -Львів -1868/, «Книги Йова» - у тому ж журналі через рік /окремий відбиток «Иов, переспів Павла Ратая»/: видання року 1871 віршованого переспіву «Псалтир або Книга хвали Божої, переспів український Павла Ратая». Видатний діяч з Брусилова добре вивчив переклад «Біблії» на живу українську мову, який П.Куліш виконав з галичанином, доктором Іваном Пулюєм. Іван Огієнко навіть висловив друком свою оцінку праці попередників: «...переклад Св.Писання мусить бути кочче дослівний, цього якраз П.Куліш ніколи не додержувався, - його переклад Біблії був вільний... Свій метод вільного переспіву Книги Йова та Псалтиря Куліш переносив до перекладу Біблії взагалі. Це була основна недостача перекладної праці Куліша та Пулюя»/(14)

Ще із студентських років /історико-філологічний факультет Київського університету/ Огієнко розпочав виступи з публікаціями про українське мовознавство. Зокрема, літературну мову. Тому особливої уваги набуває його оцінка як глибокого фахівця /багато про що говорить навіть така його стаття, як «Без спільної літературної мови нема нації, для одного народу - одна літературна мова», 1935/ досягнень Куліша на цьому терені. Огієнко мав право назвати сіверянину «правдивим свідомим творцем української літературної мови». Про це він наголошував у розділі «Куліш як ідеолог і творець української літературної мови» у своїй праці «Історія української літературної мови», а також там само у підрозділі / «Кулішівка 1856 року». В іншому виданні «Тарас Шевченко» окремий підрозділ присвятив темі «Вплив П.Куліша на Шевченкову мову».

Міністром освіти І.Огієнко працював з 6 січня по 26 квітня 1919 року. Його попередником на цій посаді /за часів Гетьманату/, а з другої половини червня 1918 р. – міністром народної освіти та мистецтв був син члена попечительства при Миколаївській церкві с. Есмань колишнього Глухівського повіту Чернігівської губернії, правознавець Микола Василенко /1866-1935/, ув'язнений за тоталітарного режиму радянського часу. Чимало що поєднувало їх у праці-боротьбі за українську Україну. Не випадковим є часте посилення на праці І.Огієнка дружини М.П.Василенка, однієї з корифеїв історичної науки в українській діаспорі, авторки відомого курсу історії України Н.Д.Полонської-Василенко.

Співпрацював Огієнко на ниві громадсько-політичної діяльності з уродженцем Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії Ісааком Мазепою /1884-1952/. Особливо в той час, коли останній був головою Ради народних міністрів Директорії УНР /27.8.1919-25.5.1920/. 15 вересня 1919 року Іван Огієнко був затверджений С.Петлюрою у складі уряду І.П.Мазепи на посаді міністра ісповідань. І попрацював на ній аж до 30.9.1922 року. Якось новгородсіверець зазначив: «Утеча політичних провідників за кордон ... одна з найсумніших сторінок української революційної боротьби. Коли вожді революційного руху тратять голову, і в критичний момент кидають поле бою, цим вони не тільки самі собі виносять

політичний присуд, але й катастрофічно впливають на стан бойових сил цілого фронту.(15)

Івана Огієнка цей докір не стосувався. Він не заплямував себе цим тавром, бо до останньої змоги боровся за волю і незалежність власної держави на території рідної України.

Цікаво, що входження Огієнка до уряду І.П.Мазепи відбулося тоді, коли він був ректором Кам'янець-Подільського українського університету. Проте наказом Директорії УНР за підписами її голови Симона Петлюри та голови Ради народних міністрів І.Мазепи, державного секретаря Шрамченка, одна гілка роду якого проживала в Кулішевому Воронежі, вчений, займаючи урядову посаду, не був позбавлений ректорства.

Зрозуміло, що Ісаак Мазепа не міг не залишити згадок про Огієнка в своїх спогадах: Мазепа І. Україна в огні й бурі революції.1917-1921.Кам'янецька доба – Зимовий похід – В 3 т. – Прага. – 1942-1943.

Праця І.Огієнка в університеті Кам'янець-Подільського була надзвичайно багата його взаєминами з представниками Сіверянського краю.

Рішення про заснування українського університету в цьому місті прийняв уряд П.Скоропадського 17 серпня 1918 року. Урочисте відкриття відбулося 22 жовтня того ж року. Серед численних гостей була вже добре відома на той час активна громадська діячка, педагог С.Ф.Русова /Софія Ліндфорс, 1856-1940/, уродженка с.Олешня на Чернігівщині. У своїх спогадах вона відвела чимало місця цій «світлій» події з часів Гетьманату: «На ректора університету призначений був Огієнко, відомий тоді тільки як автор української граматики, завзятий філолог. Вибір був правильний, бо Огієнко відразу весь віддався організації нового університету, професорської колегії, бібліотеки та влаштуванню лабораторій.» Софія Русова зробила в споминах деякі закиди Огієнкові щодо його амбітності, дріб'язкового честолюбства. Проте наголосила, що «цю дріб'язковість треба Огієнкові простити й цінити його за надзвичайну працездатність та повну відданість українським справам, які він підтримував часто не без ризику для себе, зостаючись на сторожі їх до останньої хвилини.»(16)

Огієнко відразу ж особисто запросив до навчального закладу історика Дмитра Дорошенка /1882-1951/, коріння роду якого лежало в землі Сіверянщини / тепер – хутір Дорошенків, Дорошівської сільради Ямпільського району Сумської області/. Коли Огієнко вимушено опинився за кордоном, то разом з науковцями – українськими емігрантами у Варшаві організував випуск для земляків науково-популярних збірників статей рідною українською та англійською, німецькою мовами під назвою «Визволення України». Серед вміщених праць чільне місце було надано огляду історії України Дмитра Дорошенка.

Згодом у Кам'янці-Подільському опинився земляк Д.І.Дорошенка, уродженець хутора Косинський / тепер – Ямпільський район Сумщини/, вихованець Новгород-Сіверської гімназії Володимир Косинський / 1864-р. смерті невідомий /. За рішенням Української академії наук його відрядили до Кам'янець-Подільського університету, надавши можливість читати лекції з його фаху – економіки. На жаль, його подальша доля не простежується. Є лише поодинокі згадки, що начебто в 1921-1922 роках Косинського напередодні передбачуваної чистки викладацького складу відрядили за кордон, чи то він сам емігрував туди.

Спливають свідчення, що по історико-філологічному факультету цього навчального закладу був затверджений М.Грунський /1872-1951/, відомий згодом мовознавець-славист з міста Суми. Цьому, певно, сприяло знайомство Огієнка з Миколою Грунським ще в той час, коли Іван Іванович за дорученням міністра освіти Центральної Ради І.Стешенка укладав короткий правописний кодекс. Тоді до складу правописної комісії, яка опрацьовувала матеріали, входив уродженець м.Суми і під керівництвом Огієнка втілював у життя його гасло «для одного народу – один правопис».

Джерела та література:

1. Огієнко Іван. Українська культура /Коротка історія культурного життя українського народу / . - К., - 1918. - С. 7475.
2. Там само. - С.141.
3. Письма Лазаря Барановича. - Чернігів. - 1865 - С. 50; Огієнко Іван. Українська культура. - С. 205.
4. Архангельский А.С., проф. Из лекций по истории русской литературы. - Казань. - 1913. - С. 131; Огієнко Іван. Українська культура... С. 74.
5. Шевченко Тарас. Кобзар. - К., Рад. школа. - 1987. - С. 426.
6. Огієнко І. Святий Димитрій Туптало // Митрополит Іларіон. Життєписи великих українців. - К., - 1999. - С. 242.
7. Там само. - С. 347.
8. Огієнко Іван. Українська культура... - С. 246.
9. Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник. - Спб. - 1914. - С. 123.
10. Бойчак Михайло, Лякіна Рима. Великий син України // Урядовий кур'єр - 2002. № 198. 25 жовтня.
11. Гурьев А.Д. История города Кролевец. - Кролевец. - 1914.
12. Там само. - С. 19.
13. Іларіон, митрополит. Як поводитися в Божому храмі. - Вінніпег. - 1983. - С.30; Сохацька Євгенія. Ідея соборності в культурологічній спадщині Івана Огієнка //Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І.Огієнка / 1882-1972/ в контексті українського національного відродження. - Кам'янець-Подільський. - 1997. - С. 29.
14. Качкан В.А. Етнокультурний пласт Івана Огієнка. - В кн.: українське народознавство в іменах. - К., Либідь. - 1994. - С. 290.
15. Мазепа І. Творена держава / Боротьба 1919 року. - В зб.: Збірник пам'яті Симена Петлюри /1879-1926/. - К., МП Фенікс. - 1992. - С. 21.
16. Русова Софія. Мої спомини // Український історичний журнал. - 1999. - № 5. - С. 140-141.

У ГЛИБ ВІКІВ

Олег Дубинець

ДО ПИТАННЯ ПРО СТАТУРУ ПОХОВАНОГО В КУРГАНІ ГУЛЬБИЩЕ В М. ЧЕРНІГОВІ

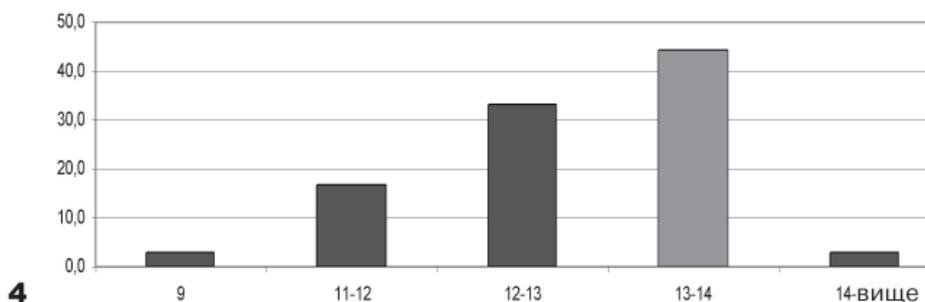
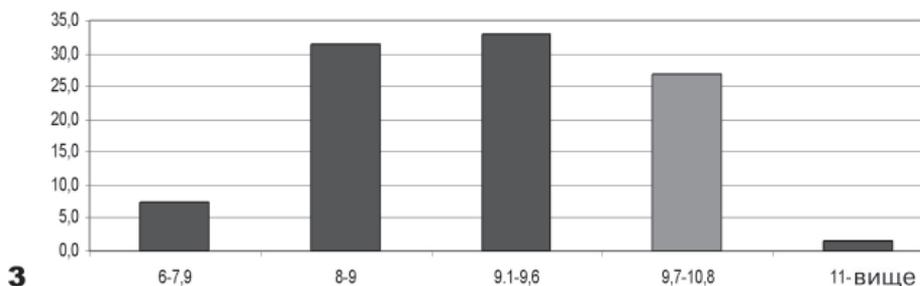
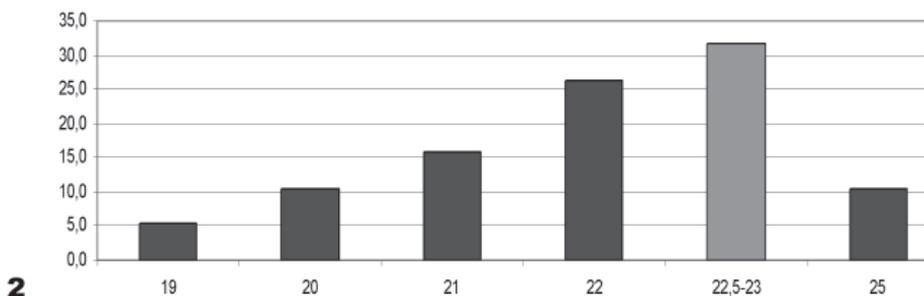
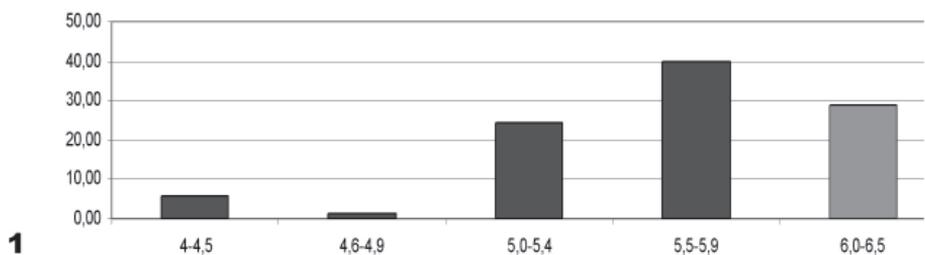
Курган Гульбище в Чернігові є однією з найвизначніших пам'яток археології давньоруського періоду на території Південної Русі. Він розкопаний ще в кінці XIX ст., отримав широку відомість після публікації Б.О.Рибаківа в 1949 р. Автор проаналізував у ній і чернігівські підкургани поховання¹. Однією з проблем, пов'язаних з похованням, є проблема визначення статури похованого. Внаслідок відсутності антропологічних даних сформувалася думка про надзвичайну, «велетенську» статуру небіжчика: «богатырская сила и огромный рост... Богатырь, погребенный в кургане,... невольно вызывает в памяти образы былинных русских «богатырей»². З даною концепцією погодилися також А.М. Кірпічніков³ та В.В. Седов⁴. Думка авторитетних дослідників фактично перетворила гіпотезу на аксіому, яка увійшла в довідкову, популярну і навчальну літературу. Як приклад, «Історія міст і сіл УРСР (Чернігівська область): «...оружие дружинника из кургана Гульбище... поражает огромными размерами»⁵. Зараз, коли археологічна джерелознавча база значно розширилася, можна розглянути найбільш інформативні артефакти (меч, шолом, стремена, кольчуга) в загальноруському контексті і з'ясувати, чи справді похований в «Гульбищі» сутево вирізнявся із загальної маси дружинників, а головне, чи відповідає зовнішність представника військового стану Київської Русі сучасним уявленням, заснованим на письмових джерелах та усній народній творчості.

Джерельною базою для дослідження є детальні заміри давньоруської зброї та кінського спорядження, наведені А.М.Кірпічніковим⁶.

Внаслідок специфіки поховального обряду та методики розкопок XIX ст. топографія спалення зовсім не була відстежена, і всі речі були знайдені в різних місцях «в беспорядочном разбросе»⁷. Меч лежав біля основи шолома на окисленій масі кольчуги⁸, шолом у насипу над кострищем⁹ і.т. п.

Найважливішою знахідкою є меч, оскільки саме на його розмірах побудована основна частина аргументації. Всі дослідники підкреслювали надзвичайні розміри меча, Б.О. Рибаків навіть пише про його близькість до великих дворучних мечів середньовіччя¹⁰. Під час аналізу нами виділені три найважливіші параметри: висота перехвату (ВП), довжина леза (ДЛ), ширина леза біля рукояті (ШЛ).

Відомо, що каролінзькі мечі X ст., які використовувалися на Русі, були одноручним. Це видно з писемних джерел, зображень, археологічних знахідок. Ранньосередньовічна європейська система фехтування передбачала чітку фіксацію руки, щоб під час сильного удару вона не ковзала по рукояті. На різних середньовічних зображеннях видно, що між рукою, наверхшам та перехрестям шпарини немає¹¹. Таким чином, меч підбирався до руки, а за розмірами перехвату можна судити про величину долоні, шпарина могла бути близько 1см і навряд чи 2 або більше. Якщо порівнювати висоту перехвату екземпляра з «Гульбища» з іншими руськими мечами IX - XI ст. (вбірка 67 предметів), стає видно, що цей меч не є ексклюзивним, існують клинки з ВП 10,6 см; 10,7см. Найвідомішим є меч із Ярославля (випадкова знахідка), що має висоту перехвату 12,8 см¹². Краще за все співвідношення розмірів визначається під час формування груп предметів (з інтервалом 1см). На гістограмі (мал.1.3) видно, що рукояті з Гульбища входить до групи, яка становить 26,9%, тобто більше чверті від усієї вибірки (зазначимо, що у вибірці наявні не лише «дорослі мечі»).

Мал. 1. Гістограма співвідношення деяких параметрів давньоруської зброї, військового обладунку і кінського спорядження, по відсоткових групах (світлим кольором виділені групи, до яких входять речі з кургану Гульбище):

1. Розподіл відсоткових груп за параметром: ширина леза меча біля рукояті.
2. Розподіл відсоткових груп за параметром: діаметр основи шолома.
3. Розподіл відсоткових груп за параметром: висота перехвату рукоятки меча.
4. Розподіл відсоткових груп за параметром: ширина основи стремені.

Якщо ж говорити про вагу клинка, про що згадує Б.О.Рибаков¹³, то відзначимо, що тут головну роль відіграє не стільки довжина та ширина леза. Широке лезо – незамінна умова як збільшення ваги, так і покращення міцності меча. За даним параметром предмет, що досліджується, входить до другої за чисельністю категорії, яка становить 28,6% (мал.1.1).

Найдискусійнішим є питання довжини леза. Почнемо з того, що: «...при снятти верхня половина клинка разломилась на части, а нижня оказалась настолько разложившейся, что дробилась на мелкие осколки»¹⁴. Д.Я.Самоквасов – автор розкопок – лише приблизно вказує загальну довжину меча – «около семи четвертей...»¹⁵, що відповідає 124,46 см (чверть – 17,78 см¹⁶). Академік Б.О. Рибаков спирався саме на ці значення, приймаючи їх за абсолютні (ДЛ–103,46 см). Інші вчені або посилалися на Рибакова, або намагалися відновити меч з допомогою решти параметрів (що досить складно, враховуючи сильну корозію та фрагментарність леза). Наприклад, А.М.Кіріпнічков подає ДЛ, що дорівнює 104 см. Цікавим є і той факт, що Б.О.Рибаков, намагаючись обґрунтувати свої розрахунки, порівнює меч з Гульбища з випадковою знахідкою на Дніпробуді. Рукояті обох клинків ідентичні, але дніпровський має ДЛ 96 см. Пояснюючи таку велику різницю, автор посилається на те, що дніпровський меч, маючи коротке, а значить, і легке лезо, був нібито погано збалансований і тому швидше за все обламаний і повторно заточений¹⁷. Але, по-перше, судячи з повторного заточування, мечем все-таки користувалися (незважаючи на твердження Б.О.Рибакова про «непосильність» даної дії¹⁸), по-друге, досить суперечливою можна назвати думку, що наявність 12-сантиметрової смужки у найтоншій і найлегшій частині клинка могла суттєво змінити ваговий баланс. Незважаючи на наведені недоречності, спробуємо умовно прийняти ДЛ, що відповідає приблизно 1м. У такому разі ми маємо меч, довжина якого на 3-10 см перевищує розміри інших. З'ясувати це явище можливо не лише з огляду на власника. Похований, як відомо, був не просто воїном, а воїном-вершником. Процес виділення кінноти отримав розвиток ще в IX ст. Раніше за всіх кіньми обзавелися представники військової еліти, одного з яких поховано в чернігівському кургані. На початок X ст. з придворних гвардійців та інших елементів сформувалася кіннота¹⁹. Вона склала основу правлячого класу. І якщо в Доростольській битві брали участь цілі загони кінноти, то на початку X ст. верхи, швидше за все, воювали в основному командири. Природно, традиції кінного бою і специфічного обладунку кіннотника ще тільки вироблялися. Тут спостерігаються і прямі аналоги (типи стремен, наявність кочівницьких шабел в похованнях та інш.) і, можливо, перші модифікації. Як відомо, кіннотні клинки довші, аніж клинки піхотинців, оскільки бої відбувалися не лише між вершниками, але й між вершником та пішим, котрого треба було рубати, не дуже нахилиючись у сідлі (щоб не втратити рівноваги). Прекрасним прикладом такого співвідношення є різниця в довжині мечів римських легіонерів та римських вершників, що становить 1,5 разу. Цікаво і те, що довжина леза шабел XII - XIII ст.ст. – специфічної кіннотної зброї в період розквіту тактики кіннотних загонів – сягає 100-110 см.²⁰ Отож велика довжина меча з Гульбища може розглядатися як спроба пристосувати тип звичайного пішого меча для кінного бою.

Розмір шолома, звичайно, не так явно свідчить про «богатирську» статуру «чернігівського боярина», але все ж дає загальне уявлення про пропорції похованого. На жаль, шолом був сильно пошкоджений²¹, і його діаметр можна з'ясувати лише приблизно (близько 23 см). Гістограма показує, що шоломів подібного діаметра (загальна вибірка 19 шт.) – більшість – 31,6% (мал.1.2).

Важливішим є розмір стрепен. У даному випадку ми вибрали як основний параметр ширину стрепена – 14 см, оскільки від нього залежить, наскільки комфортно почуватиметься нога і наскільки вершник зможе використати стрепена. Б.О.Рибаков вважав, що гульбищенські стрепена не просто великі, а в півтора разу більші звичайних²². Враховуючи інтервал 1 см, ми склали гістограму (вибірка 36 шт.), з якої видно, що група XIII-XIV ст. складає більшість – 44%. Також зустрічаються і стрепена більшої ширини (наприклад, стрепено з Яровщини).Таким чином, нога у «велетня» була доволі середньою (мал.1.4).

Менше всього інформації про кольчугу. Б.О. Рибаков лише згадує про її наявність, Кіріпнічков (створив методику очищення мечів і кольчуг) нічого не говорить про, можливо, більші розміри гульбищенських обладунків (хоча намагається детально розглянути більш-менш видатні екземпляри). Діаметр і товщина кілець кольчуги – звичайні. Загалом, розміри давньоруських обладунків були невеликими: 60-70 см у поясі, 100-130 см у плечах, близько 70 см довжиною і вагою 5-6 кг²³. Швидше за все і дана кольчуга мала ті ж параметри.

Отже, можна сказати, що похований в кургані Гульбище був класичним представником дружинної еліти, а зовсім не винятковим «велетнем». Його основні параметри (розміри рук, ступні, діаметр черепа) були хіба що трохи більші за середні, твердження ж про велетенський зріст взагалі позбавлені будь-яких підстав. Порівняння ж давньоруської військової еліти із сучасними людьми явно не на користь першої, що й доводять наведені розміри.

Джерела та література:

1. Рыбаков Б.А. Древности Чернигова // МИА. - Ленинград, 1949. - № 11. - С. 7-93.
2. Рыбаков Б.А. - Там само. - С. 35-38.
3. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие // САИ. - Ленинград, 1971. - Вып. Е1-36. - Т 1. - С. 31.
4. Седов В.В. Восточные славяне в VI-XIII в.в. Археология СССР. - М., 1982. - С. 254.
5. История городов и сел УССР (Черниговская область). - К., 1983. - С. 98.
6. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие... - Т. 1 - С. 32; Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие// САИ. - Ленинград, 1971. - Вып. Е1-36. - Т 3. - С. 81-87; Кирпичников А.Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX-XIII в.в. // САИ. - Ленинград, 1971 - Вып. Е1-36. - С. 87-110.
7. Самоквасов Д.Я. Могильные древности северянской Черниговщины. - М., 1917. - С. 37.
8. Рыбаков Б.А. - Там само. - С. 35.
9. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие // САИ. - Ленинград, 1971. - Вып. Е1-36. - Т 3. - С. 25.
10. Рыбаков Б.А. Вказ. праця... - С. 35-38.
11. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие // САИ. - Ленинград, 1971. - Вып. Е1-36. - Т 3. - Рис. 18, 22, 25, 33, 35.
12. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие // САИ. - Ленинград, 1971. - Вып. Е1-36. - Т1. - С. 31.
13. Рыбаков Б.А. Вказ. праця ... - С. 35-38.
14. Рыбаков Б.А. Там само. - С. 35.
15. Рыбаков Б.А. Там само. - С. 35.16
16. Советский энциклопедический словарь. - М., 1980. - С. 1099.
17. Рыбаков Б.А. Вказ. праця ... - С. 35.
18. Рыбаков Б.А. Там само. - С. 35.
19. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие // САИ. - Ленинград, 1971. - Вып. Е1-36. - Т 3. - С. 56.
20. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие // САИ. - Ленинград, 1971. - Вып. Е1-36. - Т 1. - С. 35.
21. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие // САИ. - Ленинград, 1971. - Вып. Е1-36. - Т 3. - С. 36.
22. Рыбаков Б.А. Вказ. праця ... - С. 36.
23. Кирпичников А.Н. Там само. - С. 13.

Сергій Черняков

МЕЦЕНАТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ СКОРОПАДСЬКИХ НА ЧЕРНІГОВО-СІВЕРСЬКІЙ ЗЕМЛІ

Рід Скоропадських вважається одним із найстаріших в українській історії. Упродовж кількох століть він відігравав провідні ролі у вітчизняній політиці та культурі. Скоропадські опікувалися навчальними закладами, матеріально підтримували українські видавництва, православні монастирі та церкви.

Одним із фундаторів культових споруд був і гетьман Іван Ілліч Скоропадський. Його життя та діяльність тісно пов'язані із Чернігово-Сіверською землею. Тут він заснував кілька храмів та розпочав будівництво монастиря.

Гамаліївський монастир заснований як скит у с. Гамаліївці (тепер Шосткинського району Сумської області). Тут, за 30 верств від Глухова, на березі річки Шостки на кошти генерального осавула Антона Гамалії у 1702 році будується церква Харлампія.¹ За участь у «зрадницьких діях Мазепи» А. Гамалію відправили на заслання, а село Гамаліївка згодом перейшло у власність Івана Скоропадського.²

У 1713 р. гетьман разом з дружиною Анастасією Маркович приймає рішення про спорудження поблизу Глухова монастиря. Цього ж року і розпочинається його будівництво. Згодом він отримав назву Гамаліївського, на честь будівничого церкви Харлампія Антона Гамалії. На кошти І.Скоропадського закладається собор Різдва Богородиці, тепла мурована церква Харлампія, корпуси келій, оборонні

мури з надбрамними вежами. Згодом на території монастиря споруджуються гетьманські будинки, де іноді жив гетьман Іван Скоропадський з дружиною, а після його смерті – вдова Анастасія, яка навіть влаштовувала тут бали для українського шляхетства.³

У 1722 р. І.Скоропадський помирає, і спорудження собору Різдва Богородиці затуляється. Про завершення споруди турбується дружина гетьмана. Про це свідчать не лише архівні джерела, а й напис на портреті Анастасії Маркович, який зберігався у монастирі (портрет А.Маркович створений відомим на той час художником Якимом Глинським, який також був і автором іконостасу в соборі):

«I. К Богу благочестием она пылала.

II. Супругу верность и любовь соблюдала.

III. Бедным отраду на деле подавала.

IV. Возвигнуть храм сей помагала...»⁴

У 1729 р. помирає дружина гетьмана. Відтак лише в 1735 р. був створений іконостас, і собор освятив архімандрит Микола Ленкович.

Великий п'ятибанный собор Різдва Богородиці став центральною спорудою монастиря. Унікальне об'ємно-просторове рішення створене на основі своєрідного використання схеми давньоруського тринефного шестистопного храму. Шедевром храму був іконостас. Він займав всю ширину храму. Цокольний ярус іконостаса прикрашали герби Скоропадських. В обрамленні золотого різьбленого мережива яскраво вирізнялися великі ікони у важких срібних шатах. Сім ярусів ікон, ряд за рядом, піднімались до самого барабана купола.⁵

У соборі знаходився портрет гетьмана І.Скоропадського,⁶ що підтверджує його причетність до спорудження храму.

Наприкінці XVIII ст. Гамаліївський монастир представляв собою унікальний архітектурний ансамбль. Тут знаходилися собор Різдва Богородиці, церква Харлампія, триярусна надбрамна дзвіниця, двоповерхові келії ігумена та одноповерхові келії ченців, територію монастиря було обнесено мурами із вежами.⁷

Гамаліївський монастир спочатку діяв як жіночий, а з 1733 року, згідно із заповітом Анастасії Скоропадської, перетворений на чоловічий. Він неодноразово горів, а після великої пожежі в 1795 році монастир закрили. І лише у 1827 р. був відновлений, сюди перевели черниць Кербутівського монастиря.⁸

Гамаліївський монастир входив до складу Чернігівської єпархії.⁹

Він був не лише значним духовним осередком. Є інформація, що тут займалися і літургійним шитвом. Так, у духовній до свого брата Андрія Марковича дружина Івана Скоропадського заповідає йому передати архімандриту київському зроблені у монастирі «митру, сакос та омофор». Також відомо, що гетьман і його дружина практикували кошовні внески до різних церков.¹⁰

У 1722 р. в Гамаліївському монастирі поховали І.Скоропадського.¹¹ У 1729 році поруч із гетьманом похоронили і його дружину А.Маркович.¹² Вічний спочинок тут знайшли у 1733 р. Уляна Іванівна Толстая, дочка Івана Скоропадського,¹³ у 1885 р. – Петро Іванович Скоропадський.¹⁴ В історичних джерелах він відомий як визначний військовий та громадський діяч. Його дружина, Марія Андріївна (Миклашевська), похована в Гамаліївському монастирі у 1901 р.¹⁵ У 1899 р. в Харлампіївській церкві похована також Єлизавета Скоропадська,¹⁶ дочка Петра Івановича Скоропадського. В монастирі похоронений і її брат Михайло Петрович.¹⁷ Таким чином, Гамаліївський монастир став некрополем старовинного козацького роду Скоропадських.

Монастир зберігся до наших днів. Хоча у 20-х роках ХХ століття споруда почала руйнуватися. У 1956 р. його визнано пам'яткою архітектури республіканського значення. З 1962 р. монастир використовується далеко не за призначенням: Сумський облвиконком передав його Міністерству внутрішніх справ, яке переобладнало Гамаліївський монастир під в'язницю суворого режиму. А наступного року цей унікальний архітектурний ансамбль виключили з державних реєстрів пам'яток. І, як наслідок: повністю знищені оборонні мури і башти, собор

Різдва Богородиці та Харлампівську церкву перетворено на промислові цехи, намогильні плити родини Скоропадських залито бетоном, корпус келій перетворено на камери для ув'язнених.¹⁸

У 1987 р. монастир, як пам'ятку архітектури знову взято під охорону держави (нині це пам'ятка архітектури національного значення). Мешканці села Гамаліївка вже неодноразово зверталися до органів влади з проханням передати монастир релігійній громаді. Лише в 1995 році було відновлено функціонування церкви св. Харлампія.

Олена Павлівна Отт-Скоропадська (дочка гетьмана Павла Скоропадського, остання представниця козацького роду Скоропадських, нині проживає у Швейцарії) після проголошення незалежності України кілька разів відвідала рідну землю, зокрема, брала участь у наукових конференціях у Чернігові, присвячених життю та діяльності гетьмана Української держави П.Скоропадського. Олена Павлівна у 1992 році завітала і в Гамаліївський монастир. У своїй книзі «Остання з роду Скоропадських» вона згадує про безрадісні часи монастиря: «Вся будівля оточена високими мурами з вишками й багатьма рядами огорожі з колючого дроту, поміж якими вночі бігають злі собаки. Колишня велика монастирська церква посеред монастирського подвір'я перетворена на фабрику вогнегасників. Маленька капличка, де поховані Скоропадські, стоїть на самому краю монастирської площі в куті. Перед нашим візитом її мусили відновити й наново пофарбувати ззовні й всередині. Тільки посередині внутрішнього приміщення все ще стоїть верстат, на якому навчають працювати в'язнів. Могильні плити моєї родини стоять вертикально біля однієї стіни. Написи на давніх світлих могильних плитах Івана Скоропадського і його дружини Анастасії, як і їхньої дочки Уляни, з XVIII ст. уже ледве можна прочитати. Поряд з ними стоїть плита Петра Івановича Скоропадського, мого діда, батька мого батька. Вона з темного мармуру з добре збереженим написом. Плити інших похованих тут членів родини, моєї бабусі Марії Андріївни Скоропадської, уродженої Миклашевської, її дочки Єлизавети (Лілі) та її сина Михайла зникли, як і давні козацькі могили, які були колись біля церкви».¹⁹

Іваном Скоропадським споруджені також й інші культові споруди на Чернігово-Сіверській землі. Так, у 1720 р. в Стародубі на його кошти збудована церква Предтечі. Про це, зокрема, засвідчує виконаний на споруді герб гетьмана Скоропадського.²⁰

У цьому ж році у Глухові на місці дерев'яної церкви Трійці (XVII ст.) розпочинається спорудження нового мурованого храму. У договорі 1720 р. на будівництво церкви, зокрема, зазначається: «...должина той церкви межі стен 15 сажен трехаршинных; ширина межі стен 7 сажен трехаршинных; вишина от фундамента до свода сажен 9. А чертеж и пропорции як соизволит пан гетман».²¹ Зрозуміло, що в документі йдеться про гетьмана Івана Скоропадського, який, очевидно, був замовником спорудження храму. Бо саме фундатори, меценати та інші замовники культових споруд впливали на стан будівництва, його розміри, типи споруд, а також стилістичні особливості архітектури.

Внаслідок ліквідації гетьманського управління будівництво церкви Трійці розтягнулося на 70 років. Її спорудження завершилось у 1790 р.²² До речі, за архітектурними особливостями вона нагадує собор Різдва Богородиці Гамаліївського монастиря, що підтверджує спорудження храму Іваном Скоропадським. На жаль, унікальна пам'ятка козацької доби зруйнована за розпорядженням місцевої влади в 1963 році.²³

У Глухові, колишній гетьманській столиці, на кошти родини Скоропадських, насамперед дружини Івана Скоропадського Анастасії, були засновані і тривалий час утримувалися богадільня, лікарня для убогих та дерев'яна Анастасіївська церква, яка простояла до середини XIX ст.²⁴

Анастасіївську муровану церкву було споруджено на місці згорілої дерев'яної Воскресенської церкви у 1717 р. на кошти А.Скоропадської. Тридільний, безбанний зального типу храм із гранчастою апсидою і дзвіницею над західним притвором

став домовим при гетьманській дзвіниці.²⁵ У 1748 та 1784 рр. церква потерпіла від пожеж і в 1816 р. внаслідок відбудови зазнала архітектурних змін. У 1884 р. чернігівське губернське правління затвердило проект нової Трьох-Анастасіївської церкви. Її автором був відомий академік архітектури із Санкт-Петербурга Андрій Леонтійович Гун. Нова церква зведена на кошти братів Миколи та Федора Терещенків. Невдовзі, у 1894 р., брати Терещенки звернулися до Святійшого Синоду з проханням дозволити знести стару гетьманську церкву. Відтак з Києва відрядили професорів Київської духовної академії Петра Лашкарьова і Миколу Петрова, які в своєму висновку вказали, що «предназначенная к упразднению старая Трех-Анастасьевская церковь со стороны зодчества не представляет собой ничего особенного замечательного, и кроме сохранившихся известий о первоначальной постройке этой церкви женою гетмана Скоропадского Анастасиею, с зданием этой церкви соединяются только воспоминания об опустошительных пожарах в Глухове». Далі вийшов відповідний указ Святійшого Синоду, і стару церкву протягом 1895-1897 рр. розібрали.²⁶

Гетьман Іван Скоропадський був і великим шанувальником мистецтва. Він, зокрема, надавав грошову підтримку на видання книг, які друкувалися на початку XVIII ст. у Чернігівській друкарні (вона діяла на території Троїцько-Іллінського монастиря). У друкарні працював гравер по міді Никодим Зубрицький (жив у Чернігові у 1709-1724 рр.). Він створив гравюри до книги «Іфікі ієрополітики» з гербом Скоропадського. Н.Зубрицький також ілюстрував у 1717 р. «Новий завіт» із присвятою гетьману. У Чернігівській друкарні видана і книга Іоанна Максимовича «Молитва Отче Наш на седьм богомыслий расположения» (Чернігів), 1709 р.) з присвятою Івану Скоропадському.²⁷ Це далеко не повний перелік творів, виданих за підтримки гетьмана І.Скоропадського.

Одним із найдивовижніших куточків української природи є дендрологічний парк «Тростянець». Він розташований в селі Тростянець Ічнянського району на Чернігівщині. Його заснував Іван Михайлович Скоропадський – нащадок гетьмана України Івана Скоропадського.

І.М.Скоропадський (1805 - 1887 рр.) був визначним громадським та культурно-освітнім діячем. Дослідник О.Прицак зазначає, що Іван Михайлович «брав визначну участь при визволенні кріпаків та дбав про освіту свого народу. Ціла низка шкіл та гімназій в Україні завдячує йому своє існування».²⁸ Він також колекціонував рослини, був великим шанувальником старовини та мистецтва, непоганим знавцем архітектури.

У 1830 р. Тростянець із навколишніми землями перейшов йому у спадок.²⁹ Оцінивши багатство тутешньої природи, Скоропадський у 1833 р. переніс на хутір свою садибу, за якою збереглася назва Тростянець.³⁰ Незабаром Іван Михайлович розпочинає споруджувати тут палац, господарські будівлі та церкву.

У 1834 р. І.Скоропадський заклав у своєму маєтку парк, який створювався протягом багатьох років і наприкінці XIX ст. представляв собою високохудожній витвір садово-паркового мистецтва.

Кілька років тому поблизу входу в Тростянецький парк встановлено скульптуру його засновника (скульптор Володимир Олександрович Філатов). На доріжках і алеях парку ростуть екзотичні дерева, їх садженці привезені сюди у сорокових роках XIX століття з Риги, Петербурга, Парижа, Києва, Нікітського ботанічного саду та інших місць. У Тростянці вперше в Лівобережній Україні були випробувані такі рідкісні дерева, як береза чорна, дуб черепичастий, в'яз американський, туйовик пониклий, грецька ялиця, кедрова корейська та скручена сосни, червона ялина та інші.³¹ Поряд з екзотами ростуть і відомі нам липи, берези, ясени, тополі, сосни...

Посередині парку розташований Великий став завдовжки 1,3 км і завширшки майже 100 м (біля греблі). До річі, на місці цього озера колись протікав звичайний струмок. Його поглибили та значно розширили. Упоперек ярів поблизу Тростянця спорудили три греблі зі шлюзами і таким чином створили ще три ставки: Лебединий,

Куща та Безіменний. Навколо озер ростуть величезні ялини, каролінські тополі, а також стрункі берізки, могутні дуби на інші дерева. В рукотворних водоймищах плавають величні білі лебеді.

Та найбільше відвідувачів парку вражає дивовижний рельєфний ландшафт. Висота деяких штучних гір досягає 35 метрів. Цікава історія їх створення. У 1857 році Іван Михайлович Скоропадський відвідав Париж. Тут він ознайомився з багатьма парками і, зокрема, з парком Джеймса Ротшильда в Ферре, де було застосовано метод штучного формування рельєфу. Відтак, повернувшись у рідний Тростянець, Скоропадський бере на озброєння саме цей метод. За ескізами місцевого художника-пейзажиста створюється своєрідний швейцарський ландшафт із загостреними пагорбами, які нагадують Альпи. Перетворення рівнини на рельєфну місцевість тривало майже 30 років. Пагорби обсаджували деревами та кущами.

У старовинному парку збереглися споруджені ще І.М.Скоропадським два флігелі, в яких жили гості: артисти, художники та інші видатні особистості. Зокрема, відомий художник Микола Миколайович Ге. У своєму маєтку Скоропадський відкрив картинну галерею, де експонувались полотна з краєвидами Чернігівщини і Полтавщини. Намалював картини уродженець Ічні академік Петербурзької академії мистецтв В.М.Резанов.

Іван Михайлович Скоропадський дуже любив Тростянецький дендропарк. До останніх днів свого життя він майже щодня об'їжджав його, турбувався про красу. 27 лютого 1887 року (за старим стилем) І.М.Скоропадський помер. Його поховали на пагорбі, на якому поставили мармуровий пам'ятник. На постаменті вибито напис: «Любезный прохожий! Садь, в котором ты гуляешь, посаженъ мною; он служилъ мнѣ утѣшеніемъ въ моей жизни. Если ты замѣтишь безпорядокъ, ведущий къ уничтоженію его, то скажи объ этомъ хозяину: ты съдѣлаешь доброе дело».

Після смерті І.Скоропадського Тростянець перейшов у спадок його онуку Павлу Петровичу Скоропадському, майбутньому гетьману Української держави 1918 р. Після встановлення радянської влади парк належав держплемрадгоспу «Тростянець», у 1938 р. його виділили в самостійну установу, підпорядковану Наркомзему УРСР. У 1940 р. парк оголосили державним дендрологічним заповідником, а в 1951 р. передали Центральному ботанічному саду Академії наук УРСР. Нині це самостійна установа Національної академії наук України.³²

Дендронічний парк «Тростянець» і сьогодні є неперевершеним шедевром садово-паркового мистецтва, за своєю красою він не має рівних в Україні. На місці старого палацу збудовано дитячий санаторій. Тут лікуються і відпочивають діти з усіх куточків України.

Меценатську діяльність у родині Скоропадських продовжив Павло Петрович Скоропадський (1873-1945 рр.). Він був глибоко віруючою людиною, турбувався про православні храми, особливо у власних маєтках та навколишніх селах. Зокрема, на прохання священика Різвяно-Богородицької церкви с. Дунайця о. Карпа Андріївського він надав допомогу в реставрації храму.³³

Коли наприкінці XIX ст. у Глухові було прийнято рішення про знищення старого Анастасіївського храму, Павло Скоропадський намагається зберегти стародавню каплицю XVIII ст. з комплексу Анастасіївської церкви. Він замовляє проект нової каплиці та фінансує будівництво «своєрідного духовного пам'ятника українській старшині».³⁴

Павло Петрович Скоропадський опікувався також Гамаліївським монастирем, надавав постійну фінансову підтримку чернігівським храмам, наслідуючи родинний приклад, зокрема, гетьмана Івана Ілліча Скоропадського та його дружини Анастасії, інших представників знатного козацького роду Скоропадських.

Джерела та література:

1. Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII-XVIII веков. - Москва, 1967. - С. 136.
2. Логвин Г.Н. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль. - Москва, 1965. - С. 175.
3. Вечерський В. Гамаліївський монастир XVIII сторіччя (с. Гамаліївка Шосткинського р-ну Сумської обл.) // Пам'ятники України. - 2001. - № 4. - С. 89.

4. Картины церковной жизни Черниговской епархии из десятивековой ее истории. - Київ, 1911. - С. 112.
5. Логвин Г.Н. Названа праця. - С. 180-181.
6. Модзалевський В.Л. Малоросійський родословник. - К., 1914. - Т. IV. - С. 663.
7. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. - Київ, 1990. - С. 154.
8. Вечерський В. Названа праця. - С. 89.
9. Булгаков С.В. Настольная книга для священно-церковно-служителей. - Москва, 1993. - Ч. II. - С. 1561.
10. Кара-Васильева Т. Гаптарство у сіверських жіночих монастирях // Сіверянський літопис. - 1996. - № 1. - С. 65.
11. Модзалевський В.Л. Названа праця. - С. 663.
12. Там само.
13. Бантиш-Каменський Д.Н. История Малой России. - Київ, 1993. - С. 583.
14. Модзалевський В.Л. Названа праця. - С. 675.
15. Там само.
16. Там само.
17. Скоропадський П. Мое детство на Украине // Скоропадський П. Спогади. - Київ - Філадельфія, 1995. - С. 400.
18. Вечерський В. Пам'ятники архітектури й містобудування Лівобережної України. Виявлення, дослідження, фіксація. - Київ, 2005. - С. 554.
19. Отт-Скоропадська О. Остання з роду Скоропадських / Переклад з німецької Г.Сварник. - Львів, 2004. - С. 350-351.
20. Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII-XVIII веков. - Москва, 1967. - С. 136.
21. Филарет (Гумилевский) Историко-статистическое описание Черниговской епархии. - Чернігів, 1873. - Т. III. - С. 209.
22. Логвин Г.Н. Названа праця. - С. 187-188; Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII-XVIII веков. - Москва, 1967. - С. 137.
23. Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII-XVIII веков. - Москва, 1967. - С. 137.
24. Папакін Г.В. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси. - Київ, 2003. - С. 119.
25. Вечерський В. Пам'ятники архітектури й містобудування Лівобережної України. - Київ, 2005. - С. 348.
26. Там само. - С. 350.
27. Пархоменко І.В. Гравюри чернігівської друкарні XVII-XVIII ст., як джерело іконографії розписів Успенського собору Києво-Печерської лаври // Могилянські читання. - Київ, 2001. - С. 150-151.
28. Пріцак О. Рід Скоропадських (Історико-генеалогічна студія) // Останній гетьман: ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. 1873 - 1945. - Київ, 1993. - С. 187.
29. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. - Київ, 1990. - С. 809.
30. Мисник Г.Є. Тростянецький дендрологічний парк. - Київ, 1960. - С. 6.
31. Клименко Ю.О., Клименко А.В. Старовинні парки Чернігівщини. - Київ, 2001. - С. 14.
32. Клименко Ю.О., Клименко А.В. Там само. - С. 13.
33. Папакін Г.В. Там само. - С. 118.
34. Папакін Г.В. Там само. - С. 118 - 121.

Анатолій Адрюк

ТВОРЧИСТЬ АРХІТЕКТОРА ЙОАННА-БАПТИСТА ЗАУЕРА

Про те, що зодчий Йоганн-Баптист працював в Україні у XVII столітті, відомо вже досить тривалий час. Але свідчень про його життя і творчість майже не було. Дослідники історії української архітектури не знали навіть прізвища будівничого. Прослідкувати творчий шлях цього архітектора допомогло вирішення питання про авторство Троїцького собору в Чернігові /1679-1695 р.р./. Ми вже раніше торкалися цієї проблеми¹. Але важливе значення творчості Йоганна Баптиста для історії українського зодчества вимагає повернення до порушеного питання.

Починаючи з XIX ст. автором проекту чернігівського Троїцького собору вважався Адам Зернікау. Ця думка побутувала до 1960-х років, коли відомий дослідник історії українського зодчества М.П.Цапенко висловив думку, що споруду збудував архітектор Йоганн-Баптист, який дещо пізніше звів також Спасо-Преображенський собор Мгарського монастиря на Полтавщині. До Чернігова

зодчий був запрошений із Вільнюса. Короткі дані про архітектора /дата його народження і смерті не були встановлені/ повідомлялись також в деяких енциклопедичних виданнях². При цьому чомусь не помічалось, що Йоганн-Баттист – це лише ім'я, тобто Іоанн Хреститель, а зовсім не прізвище /Жан-Баттист у Франції, Джованні-Баттиста в Італії/. Але і у пізніших виданнях продовжували вміщувати попередні відомості про архітектора.

У працях дослідників історії польської архітектури та мистецтва приведено раніше не відомі дані про діяльність зодчого. Було названо також його повне ім'я та прізвище – Йоганн-Баттист Зауер³ /у польській транскрипції – Ян Заор, у литовській – Йонас Заор/. Ці відомості погоджуються з даними українських документальних джерел XVII ст. /Літопис Мгарського монастиря/ про роботу архітектора в Україні.

Нині з'явилася можливість проаналізувати творчий шлях зодчого як в Україні, так і поза її межами. Йоганн-Баттист Зауер – архітектор німецького походження. Народився в польському місті Казімеж. Рік народження його невідомий. Але можна з певністю припустити, що це сталося в першій половині XVII ст. У 1658-1665 роках Й.-Б. Зауер був старшим майстром цеху мулярів і каменярів у польському місті Краків⁴.

Краківський цех мулярів і каменярів був одним із найдавніших. Він почав діяти ще в XVI ст. Адже Краків протягом довгого часу був столицею Польщі. Статути інших цехів створювалися за зразком краківського. Престиж цього закладу ґрунтувався не на чисельності його майстрів /їх було в різні часи від 20 до 40 чоловік/, а на високій фаховій підготовці здібних людей. Майстри цеху втілювали в життя не лише свої власні проекти, а й проекти інших авторів на замовлення шляхти, монастирів, церков і міщан. У §3 статуту краківського цеху зазначалось, що для здобуття звання майстра потрібно спочатку виконати головні завдання: у присутності старших майстрів накреслити хрестове склепіння, зробити його макет і втілити в матеріалі.

Потім претенденту належало виготовити власноруч кружала для зведення купола за допомогою триангуляції /метод вимірювання довжини дуги обчисленням сторін ряду трикутників/. Усе це вимагалось зробити «згідно з мірою і потребою». Після того, як кандидат у майстри виклав із цегли купол і зняв кружала, старші майстри уважно оглядали роботу, щоб не було ніяких відхилень. Далі треба було перекрити склепінням нішу і кутовий камінь.

Якщо претендент не виконував завдання, то змушений був навчатися ще рік. Цікаво, що син майстра також змушений був виконувати всі завдання без винятків і мав право навчатися у свого батька. Слід зазначити, що згадані випробувальні завдання не складали великих труднощів для пошукувачів звання майстра. Це засвідчує високий фаховий рівень підготовки кадрів у краківському цеху мулярів і каменярів⁵. Отже, і Йоганн-Баттист Зауер, який протягом семи років був старшим майстром краківського цеху, мав ґрунтовну фахову підготовку та досвід практичної роботи.

У другій половині XVII ст. у Польщі склались не дуже сприятливі умови для ведення значного мурованого будівництва. То був період економічного занепаду і політичної кризи. Зодчі змушені були працювати на замовлення в інших місцях, зокрема, в Литві. Тут зріле бароко охоплює період 1650-1690-х років. На деякий час настали перерви у війнах, що дало змогу накопичити великі кошти в руках феодалських магнатів і церкви. Інтенсивне будівництво велося не лише у Вільнюсі і великих містах, а й у провінції.

Одним із замовників був знатний і могутній феодал Міхал Казімеж Пац – великий литовський гетьман /з 1667 р./ і воєвода віленський /з 1669 р./. Він став фундатором монастиря августинців у Вільнюсі і костьолу Петра і Павла при ньому. На тому місці спочатку розташовувалось язичницьке святилище, а потім збудований дерев'яний костьол. М.К.Пац вирішив спорудити величний мурований храм, який слугував би усипальницею і свідчив про багатство та велич свого фундатора.

Для його зведення і був запрошений із Кракова архітектор Йоганн-Баттист Зауер. У 1668 р. він прибув до Вільнюса і привіз уже готовий дерев'яний макет майбутнього костюла. Замовник одразу вніс зміни до проекту /моделі/. Креслення і ескізи окремих частин споруди виконувались уже під час будівництва. Протягом кількох років Й.-Б. Зауер безпосередньо керував будівельними роботами. 29 червня 1668 р. урочисто закладений камінь з написом латинською мовою, який попередньо підготували в Кракові. Але підготовчі роботи почалися ще в 1666 р. Для будівництва використовували переважно місцеві матеріали. Цеглу підвозили на спеціальному поромі з цегельні, яка містилася на протилежному боці річки Неріс. Вапно випалювали в спеціальних ямах на будівельному майданчику. Лише гіпс завозили з-за кордону.⁶

На будівництві костюлу Петра і Павла працювало кілька майстрів із Кракова, більше десяти мулярів із Вільнюса, а також кріпаки із маєтків М.К.Паца. Загальна кількість зайнятих на будові людей коливалась від 70 до 80 чоловік. У серпні 1674 р. зведені склепіння, а в 1675 р. – купол. У грамоті М.К.Паца від 12 липня 1675 р. мовиться про завершення основних будівельних робіт. Наступного року перейшли до виконання зовнішнього оздоблення. У 1678-1679 роках вежі і баню вкрили бляхою. Покрівельні роботи продовжувались до весни 1685 р., а оздоблення купола – до 1687 р. Влітку 1674 р. із Гданська до Вільнюса були відправлені двері для храму. В 1682 р. до Гданська надіслали креслення і макети головного порталю храму, але цей задум не вдалося втілити. Завершував будівництво /в 1670 р. / італійський архітектор Фредіані ді Лука, який протягом довгого часу працював у М.К.Паца. Зараз важко сказати, чи вніс він якісь зміни до проекту Й.-Б. Зауера⁷.

Храм Петра і Павла у Вільнюсі зберігся до наших днів. Він у цілому повторює схему церкви Іль Джезу в Римі 1575 р. /архітектори Д.Віньола, Дж. делла Порта/, яка стала першим твором бароко в архітектурі. В об'ємно-просторовій композиції споруди домінують єдина баня і завершення двох веж на західному фасаді. Композиційна побудова інтер'єру логічна і проста.

Є відомості про те, що Й.-Б. Зауер брав участь у будівництві костюлу монастиря ордена камальдулів поблизу Каунаса⁸. Фундатором тут виступив великий канцлер литовський Христофор Зигмунт Пац. Костюл був закладений у 1667 р., а будівництво завершилося в 1674 р. Першим архітектором був Людовико Фредо із Венеції – чернець камальдульського монастиря Сан Мікеле ді Мурано⁹.

Й.-Б. Зауер прибув до Чернігова із Вільнюса на запрошення архієпископа Лазаря Барановича в 1680 р. У документі того часу зазначалось: «...майстра немецкой породы на имя Ивана Баптисту, которого для поправки церкви пастырское до Чернигова из Литвы зятягнено»¹⁰. Закладення Троїцького собору відбулося 30 квітня 1679 р.¹¹, тобто роком раніше приїзду архітектора до Чернігова. За перший будівельний сезон було зроблено фундамент і почалося зведення стін. Автором першого проекту Троїцького собору міг бути ігумен Троїцько-Іллінського монастиря Лаврентій Крщонович, який безпосередньо опікувався будівництвом і відомий, як вправний гравер. Однак втілення проекту в життя виявилось справою надто складною і для виправлення становища до Чернігова прибув досвідчений зодчий Й.-Б. Зауер. У вже цитованому документі згадується слово «поправка», що в перекладі з польської мови означає «поліпшення». Отже, архітектору довелося поліпшувати зроблене Л.Крщоновичем. Можливо, разом з Й.-Б. Зауером прибуло і кілька майстрів. Зодчий представив власний проект Троїцького собору /«Абрис»/, який і був виконаний. Цей «Абрис» представляв собою, найвірогідніше, зображений на папері головний західний фасад споруди.

Зведенням у Чернігові Троїцького собору була започаткована у другій половині XVII ст. побудова величних монастирських храмів. За взірць для них слугував тип давньоруського шестистовпного хрестово-купольного храму з широким центральним нефом, трансептом і центральною банею. Він був втілений в Успенському соборі Києво-Печерського монастиря /1073-1078 р.р./, котрий став прототипом для побудови інших храмів. Звичайно, в XVII ст. зодчий застосував

нові прийоми, які збагатили об'ємно-просторову композицію. Вежі, які фланкують західний фасад, виступають над ним, а трансепт підкреслений двома ризалітами з півдня і півночі. Замість закомар фасади завершують барокові фронтони. Все це надало храму нового вигляду, який з незначними змінами повторений в Спасо-Преображенському соборі Мгарського монастиря на Полтавщині /1684-1692 р.р., архітектор Й.-Б. Зауер/, Миколаївському та Богоявленському соборах у Києві /1690-і роки, архітектор Й.Д.Старцев/.

Образ чернігівського Троїцького собору сподобався гетьману Івану Самойловичу і він за порадою Л.Барановича запросив зодчого Й.-Б.Зауера для роботи у Мгарському монастирі на Полтавщині. В 1684 р. зодчий зміг перейти до будівництва Спасо-Преображенського собору у Мгарі. Будівничий показав гетьману «Абрис черниговской монастырской церкви» як зразок для нової споруди. Запропонований проект видався гетьману завеликим для конкретного місця. Тому не випадково з архітектором були обговорені і основні розміри споруди. Довжина у плані належала бути близько 38 м, ширина до 24 м, а висота без хреста майже 42 м. Розміри зведеної споруди майже збігаються із запланованими.

Спасо-Преображенський собор Мгарського монастиря задумали будувати в 1682 р. замість старої дерев'яної церкви. Одразу почали виготовляти цеглу «коштом гетьмана». Але будівництво розпочалося лише весною 1684 р. 23 квітня, в день святого Георгія, почали копати фундаменти неподалік від старої дерев'яної церкви і заклали новий храм. «И в том основании под самым фундаментом, у алтаре, в земли под стеною, где горное седалище, положен есть камень выбиты, в нем положенные мощи святых и хартия на пергамене написанная, которую в том камени вибитом з мощами святых прикрывшее бляхою медяною, засмолена воском и запечатана.На утри же, иже си есть априля 24, почали фундамент муровати, майстер мурарски бысть немец з Вильня, зовомий Иоанн Баптиста»¹². Закладення каменю відбувалося в урочистій обстановці у присутності обох синів гетьмана і козацької старшини.

У «Постановлении» гетьмана І.Самойловича, даного в Батурині 23 травня 1684 р. /через місяць після закладення/, зазначалась і плата за роботу, яку будівельники самі запросили. Й.-Б. Зауеру передбачалось платити по 8 золотих на тиждень, а також «боршна на все лето: муки житной – осмачок 5, пшеничной 2 осмачки, пшона – 2 осмачки, гречаной муки – 2 осмачки, гороху – осмачка, соли – 700 гусок, сала – 2 пуди, баранів – 6, 2 діжечки масла, дві сиру, пива – 3 діжки, горілки – 100 кварт, олії – 30 кварт, яловицю і кабана.» Підмайстрові Мартину Томашевському було обіцяно платити на тиждень 6 золотих і, відповідно ті ж продукти, але менше на 25%. Далі в документі говорилося про «челядь чили товариство». 8 чоловік повинні отримати по 3 золотих на тиждень, 4 чоловіки – по 2 золотих, 6 чоловік – по 13 шагів, трьом належало заплатити по півталара, ще трьом – по копі кожному. Робітникам призначались і харчі, хоча й менше, ніж майстру і підмайстру. Всі 25 робітників були місцевими, про що свідчать їхні імена та прізвища /Василь Гадяцький, Лук'ян Уманський, Мартин Обмачівський/.¹³

Основні будівельні роботи закінчилися в 1687 р. У квітні наступного 1688 р. з Батурина до Мгарського монастиря прислано глухівського майстра Івана Бляхнера для покриття собору бляхою. Теслярські роботи виконав Дем'ян Ворона. Остаточні роботи закінчились у 1692 р.¹⁴ Але ще в серпні 1684 р. Й.-Б. Зауер ненадовго відбув до Глухова, де надав допомогу в побудові нової церкви. Можливо, одночасно із зведенням Спасо-Преображенського собору архітектор брав участь у будівництві й інших споруд Мгарського монастиря – нових келій та господарчих будівель.

На початку 90-х років XVII ст. Й.-Б. Зауер працює в Польщі. У 1690-1693 роках у барокових формах перебудовується готичний костюль паулинів на Ясній Гурі у Ченстохові,¹⁵ де Й.-Б. Зауер керував будівельними роботами.¹⁶ Невдовзі зодчий повертається в Україну. Згідно з договором від 14 травня 1695 р., він зобов'язався збудувати трапезну Мгарського монастиря відповідно до креслень і за детальними розмірами, які були задані. За роботу Й.-Б. Зауеру було обіцяно

заплатити «золотих полтрети тисячи доброї монети». 10 липня 1695 р. почали копати траншеї для фундаменту. 18 липня/ як мовилось у документі/ «основана бысть трапеза, в каковом основаниі положил под горним седалищем игумен камень четверугольный, в яковом камени положены суть мощи святых и хартия, писанная на пергамене». Наступного дня почалось зведення стін. Через брак матеріалів будівництво споруди затягнулось. У 1700 р. Й.-Б. Зауер помер, а розпочаті роботи продовжив Опанас Пирятинський. Будівля трапезної, що довго зводилась, виявилася нестійкою. 5 липня 1701 р. вітвар трапезної церкви і половина всієї споруди до самого фундаменту впала.¹⁷

Із споруд, які зводив Й.-Б. Зауер, до наших днів збереглися найзначніші – костюл Петра і Павла у Вільнюсі, костюл у Пажайслісі, Троїцький собор у Чернігові та Спасо-Преображенський собор Мгарського монастиря на Полтавщині. Дослідники і раніше відзначали подібність композицій чернігівського Троїцького собору і костюлу Петра і Павла у Вільнюсі, пояснюючи її засвоєнням українською архітектурою деяких досягнень західноєвропейського зодчества.¹⁸

Нині стало ясно, що схожість зумовлена тим, що будувалися ці споруди одним зодчим – Й.-Б. Зауером. Вони мають подібні плани, об'ємно-просторові композиції і близькі за розмірами. Вільнюську будову завершує одна велика баня, а в Чернігові за давньоруською традицією були зведені ще чотири. Фасади костюлу Петра і Павла завершують трикутні фронтони. Лише між вежами фронтон складної форми підкреслює провідну роль західного фасаду. В чернігівському Троїцькому соборі барокові фронтони з волютами є на всіх чотирьох фасадах. Разом з єдиною пластичною обробкою це підкреслює рівноцінність фасадів, характерну для української архітектури того часу. В костюлі Петра і Павла бічні нефи влаштовані висотою в один поверх, а в Троїцькому соборі вони мають три яруси.

У першому ярусі центральної частини західного фасаду костюлу Петра і Павла виступає портик, над яким розташований відкритий балкон з балюстрадою. В Троїцькому соборі портик відсутній, а вихід із хор назовні влаштований між вежами. На фасаді він позначений горизонталлю балюстради. Портали входів у чернігівській споруді мають простіші форми. На західному фасаді вільнюської споруди застосовано колони з корінфськими капітелями. У Троїцькому соборі на всіх фасадах бачимо пілястри і лише біля порталів півколонки. Вікна і ніші в Троїцькому соборі на відміну від костюлу обрамлені «вухастими» наличниками з трикутними і лучковими сандриками. В костюлі Петра і Павла на західному фасаді в нішах установлені скульптури. В Троїцькому соборі ніші різної форми оздоблені живописом.

Костюл у Пажайслісі, у зведенні якого брав участь Й.-Б. Зауер, має деякі спільні риси з чернігівським Троїцьким собором. Цікава особливість обох пам'яток – балюстрада над карнизом, що увінчує фасад. Якщо в Пажайслісі вона розташована над високим аттиком і продовжується в отворах веж, то в чернігівському храмі слугує огорожею для невеликого простору між вежами над фронтонном. Подібні фронтони мають західні портали. В обох спорудах застосовані трикутні фронтончики над вікнами і «вухасті» наличники.

Й.-Б. Зауер будував у Чернігові дещо інакше, ніж робив це раніше. Як і всі зодчі, які працювали в той час в Україні, архітектор звертався до місцевих традицій, що сягають доби Київської Русі, поєднуючи їх із новітніми досягненнями будівничих Західної Європи.

Як уже згадувалося, за зразком чернігівського Троїцького собору Й.-Б. Зауер збудував Спасо-Преображенський собор Мгарського монастиря на Полтавщині. Планова побудова цих споруд майже однакова. Вони мають по три повздовжні нефи і шість стовпів. Близькі і розміри споруд. Фронтони фасадів в обох спорудах мають різну форму. Бані Троїцького собору відрізняються виразною пружністю форм грушовидних завершень. У Мгарському храмі силуети бань більш сухі і виглядають у порівнянні із чернігівськими дещо збідненими. Великі вікна у вигляді хрестів мають у Спасо-Преображенському соборі спрощену форму. Декор фасадів

Мгарського храму /ліпнина з'явилась пізніше у XVIII ст./ скромніший, членування не такі чіткі, як у Троїцькому соборі.

Більше відмінностей в інтер'єрах споруд. Бічні нефи Спасо-Преображенського собору виділені не так чітко і мають два, а не три яруси, як у чернігівській будові. У Троїцькому соборі інша пластична обробка інтер'єру. Багатопрофільні карнизи, численні розкріповки на стовпах, складної форми балюсади на другому ярусі хорів, хрестові склепіння бічних нав надають будові пишного вигляду.

Отже, жодна споруда, зведена Й.-Б. Зауером, не повторюється. Хоча в усіх є спільні риси, притаманні творчій манері зодчого. Всі пам'ятки своєрідні і неповторні, що зумовлювалося смаками і вимогами замовників, місцевими художніми традиціями, участю в роботі місцевих майстрів, природними умовами. Творчість архітектора Йоганна-Баптиста Зауера /народився в першій половині XVII ст. – помер в 1700 р./ залишила помітний слід в культурі українського, литовського та польського народів. Він працював в Україні /Чернігів, Мгарський монастир біля Лубен на Полтавщині, Глухів/, у Литві /Вільнюс, Пажайсліс/, у Польщі /Краків, Ченстохова/. На прикладі діяльності зодчого можна наочно побачити, як поширювався стиль бароко, незважаючи на державні кордони як в католицьких, так і в православних державах. Замовниками будівництва виступали крупні світські і духовні феодалі. У Польщі – шляхта і католицька церква, в Литві – великий литовський гетьман та віленський воєвода М.К.Пац, великий канцлер литовський Х.З.Пац, в Україні – чернігівський архієпископ Л.Баранович та гетьмани І.Самойлович і І.Мазепа.

Будівництво провадилося за кресленнями «Абрис» та дерев'яними макетами споруд. Воно велося за зразками, якими слугували раніше збудовані споруди. І в Литві, і в Україні разом з Й.-Б. Зауером працювали переважно місцеві майстри. Лише інколи він залучав до роботи людей із Кракова. Творчість архітектора унаочнила важливі процеси в українській архітектурі та зодчестві інших європейських країн. Троїцький собор, зведений в Чернігові за проектом Й.-Б. Зауера на замовлення Л.Барановича, започаткував побудову величних монастирських храмів 80-90-х років XVII ст. на Полтавщині та в Києві. Вони склали цілий напрямок в українській культовій архітектурі того часу. За його проектами були зведені пам'ятки, в яких яскраво виявилися традиції вітчизняного зодчества та європейської будівельної практики.

Джерела та література:

1. Адруг А. Памятник архитектуры в Чернигове // Строительство и архитектура. - 1984. - № 3. - С. 32.
2. Цапенко М.П. Архитектура Левобережной Украины XVII-XVIII веков. - М.: Стройиздат, 1967. - С. 169-171.
Словник художників України. - К.: УРЕ, 1973. - С. 16.
3. Hoznung Z. Sztuka barokowa. Architektura. 1660-1710. //Historia sztuki Polskiej. - Kzakov, 1965. - Т. 2. - С. 344.
4. Loza S. Architeki i budowniczoze w Polsce. - Warszawa: Budownictwo i architektura, 1954. - S. 341.
5. Rewski Z. Majstersztyki krakowskiego cechu murarzy i kamieniarzy XVI-XIX wieku. - Wroclaw: Zaklad im. Ossolinskich-Wydawnictwo, 1954. - S. 8-48.
6. Спельскис А. Жемчужина вильнюсского барокко. - Вильнюс: Минтис, 1964. - С. 5.
7. Самалавичюс С. Жемчужина барокко /костел Петра и Павла в Вильнюсе/. - Вильнюс: Минтис. 1977. - С. 6-7.
8. Mazoji Lietuviskoji Tarybine Enciklopedia. - Vilnius: Mintis, 1971. - Т.3. - Р. 838. Encyklopedia Powszechna. - Warszawa: Panstwowe wydawnictwo Naukowe, 1976. - Т. 4. - С. 764.
9. Червоная С., Богданас К. Искусство Литвы. - Ленинград: Искусство. 1972. - С. 52.
10. Цит. за: Цапенко М.П. Архитектура Левобережной Украины XVII-XVIII веков. - М.: Стройиздат. 1967. - С. 170.
11. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. - Чернигов. 1873. - Кн. 2. - С. 8-9.
12. Отрывки из летописи Мгарского монастыря /1682-1775//Киевская старина. - 1889. - апрель. - Т. 25. - С. 43-44.

13. Там же. - С. 39-41.

Літопис Мгарського монастиря (1682-1775)/Переказ українською літературною мовою, публікація і примітки В.Шевчука // Пам'ять століть. - 1997. - № 1. - С.11-12.

14. Логвин Г.Н. По Україні. - К.: Мистецтво. 1968. - С. 395.

15. Losinski J., Milobedski A. Atlas zabytkow architektury w Polsce. - Warszawa: Polonia, 1967. - S. 56.

16. Hornung Z. Sztuka barokowa. Architektura. 1660-1710. //Historia sztuki Polskiej. - Krakow, 1965. - T.2. - S .345.

17. Літопис Мгарського монастиря (1682-1775)/Переказ українською літературною мовою, публікація і примітки В.Шевчука //Пам'ять століть. - 1997. - № 1. - С. 29. Отривки из летописи Мгарского монастыря (1682-1775) //Киевская старина. - 1889. - Апрель. - Т.25. - С. 64-68.

18. Цапенко М.П. Архитектура Левобережной Украины XVII-XVIII веков. - М.: Стройиздат. 1967. - С. 167.

Дмитро Казіміров

●

ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ НА МЕНЩИНІ

У середині XVII ст. після Визвольної війни в соціальній структурі українського населення відбуваються значні зміни. Одне з найвагоміших місць у суспільстві починає посідати козацтво, а з його середовища виділяється найбільш привілейована частина, представниками якої були переважно багаті, досвідчені, авторитетні люди. Вони починають посідати ключові позиції у політичному та соціально-економічному житті новоствореної української держави. Згодом до цього середовища входить також шляхта, яка підтримала Б.Хмельницького, зберегла свої володіння і мала стійкі наміри щодо їх розширення. Можливо, саме наявність її у середовищі козацької старшини, яка формувалася, і спричинила створення прошарку великих землевласників, часто не залежних від волі гетьмана та з великими владними амбіціями. Ці люди посіли ключові посади в державних установах на всіх рівнях влади.

Однією з головних умов, яка закріплювала економічний, соціальний статус та в цілому панівне становище старшини у суспільстві була земельна власність. Тому протягом існування Гетьманщини відбувався процес концентрації землі у представників саме цього стану. На жаль, привілейована верхівка не змогла скластись як повноцінна державотворча сила, оскільки не уявляла сам процес побудови держави та її кінцевого вигляду. Окрім цього, не змінився її світогляд, продовжували діяти старі звичаї людських стосунків у суспільстві, які було не просто змінити.

Тому економічний інтерес, накопичення багатств починає посідати чільне місце в діяльності козацької старшини. Її розколи на ворогуючі угруповання приводили до братовбивчих війн, що врешті-решт підривало силу українського війська, вело до спустошення українських земель. Негативною стороною в її діяльності було і те, що в погоні за багатством вона допускала відверту зраду національних інтересів, що, зокрема, успішно використовувалося російським урядом. Так у козацькій старшині, на думку В.Шевчука, формувался тип колаборанта. Задля прикладу можна навести доноси старшини на гетьманів Д.Многогрішного, І.Самойловича, І.Мазепу. Інші представники козацької верхівки, спостерігаючи втрату політичної автономії і поглинення українських земель російською державою, намагалися зберегти хоча б свою економічну незалежність.

Старшинське землеволодіння почало формуватися вже в період Визвольної війни. Одним із таких способів було захоплення вільних земель, а також маєтків, залишених польською шляхтою.

Згодом у другій пол. XVII - XVIII ст. землеволодіння козацької старшини

починає набувати двох основних видів: на правах власності та тимчасового умовного тримання. До першого виду відносяться землі, які визначені в офіційних документах як «зуполні» або «вічне», «спокійне», «ненарушне» володіння. Ці землі були об'єктами купівлі, продажу, обміну, наслідування та застави. Разом з цим їх власник не був юридично зобов'язаний відбувати військову службу. Після смерті господаря маєтності могли успадкувати вдови, діти або інші родичі.

Іншим видом були умовні або рангові землеволодіння, що слугували жалуванням під час виконання якої-небудь визначеної служби та були приписані до військової посади, незалежно від особи, котра її обіймала. В період правління імператриці Анни Іоанівни (1730-1740 рр.) на запит сенату в Генеральну військову канцелярію про те, що означають у гетьманських універсалах пожалування в «спокойное и беспрепятственное владение», «до ласки войсковой», и «на вспартье дому», генеральна старшина подала таке пояснення: 1) «спокойное и беспрепятственное владение» – це довічне володіння; 2) «до ласки войсковой» – «до указа»; 3) «на вспартье дому» – «на wspomоження дому до некоторого времени, а не вечно ж». [3, с.155]. Рангові володіння надавались із загального земельного фонду Війська Запорозького. Вони були у віданні Генеральної військової канцелярії, яка діяла під безпосереднім керівництвом гетьмана згідно з його вказівками.

А тепер розглянемо, яким чином відбувався процес накопичення й розподілу земель серед козацької старшини на Менщині.

Одними з найвідоміших власників, маєтності яких займали досить велику територію, була родина генерального судді Федора Лисенка, який мав «дворь...жилой в Осьмаках». Цей рід веде свій початок від козака або лисянського сотника на ім'я Яків, який був соратником М. Кривоноса [7, с. 210]. Його син Іван (Івашко) Якович Лисенко (? - 1629 - 1696 - до жовтня 1699 - ?) згадується як козак Лисянської сотні Корсунського полку (? -1649 - ?), потім полковник, прибічник Брюховецького (1663). З травня 1669 р. до серпня 1671 р. відомий як чернігівський полковник. 19 лютого він отримує універсал від гетьмана Д.Многогрішного про надання «до ласки войсковой» сіл Осьмаки та Дягови з млинами на Осьмаківській греблі на р. Мені. Дягова призначалася на «уживання та пожитковання». Крім цього, вказувалося й на те, щоб жителі даних сіл віддавали належне «послушенство»[1, с. 550 - 551].

Далі Іван Лисенко відомий як знатний військовий товариш. Щодо цього терміну, а також таких, як значний товариш полку, значний товариш сотні, значний і заслужений військовий товариш, то їх козацька старшина використовувала у другій половині XVII ст. для визначення свого рангу. Це була привілейована частина козацтва, яка за соціальним статусом наближалася до генеральної, полкової та сотенної старшини і справляла вагомий вплив на вирішення військових і державних справ. Поступово термін військовий товариш набував юридичного визначення, що зміцнювало політичні та правові позиції цієї категорії козацтва. З її середовища обирали генеральну старшину і полковників, сотників та інших військових урядників.

Водночас поширилася практика взяття під гетьманську оборону й безпосередню юрисдикцію військових службовців, у т. ч. військових товаришів. Це надавало їм ряд пільг, зокрема, звільнення їхніх дворів від сплати податків, від розквартирування російського війська, від виконання допоміжних робіт для армії [2, с.167].

У травні 1672 р. І.Лисенко їздив посланцем від генеральної старшини до Москви, а 17 червня 1672 р. був обраний генеральним осавулом. З липня гетьман І.Самойлович затвердив за ним млин на р. Сперші в с. Данилівка, куплений у козака Ісає Даниловича. А 7 серпня 1672 р. І.Лисенко отримує від І.Самойловича універсал про підтвердження за ним села Осьмаки з млинами на Осьмаківській греблі та на с. Дягову [13, с. 654]. Надалі І.Лисенко згадується, як наказний гетьман (лютий 1674 р.), полковник переяславський (липень 1677 – жовтень 1678 рр.),

значний військовий товариш (1678 – жовтень 1690 рр.), полковник переяславський (листопад 1690 – лютий 1692 р.р.) [7, с.210].

І.Лисенко брав участь у Чигиринських, Кримських (1687 – 1689 рр.) та Азовському (1696 р.) походах, про що, зокрема, вказувалося в універсалі гетьмана І.Мазепи від 1689 р., за яким підтверджувалися його права на Осьмаки та Дягову із млинами [10, с.128]. А в 1690 р. він отримує жалувану грамоту від Петра I на ці села, а також на «купленные мельницы въ Осьмаках, ... лесные угодия, поля и сеножать, въ Даниловке мелницу, поля съ сеножатями под местомъ Менюю» [1, с.585]. Ці володіння мали перебувати у власності І.Лисенка та його нащадків «неподвижно з правом, тѣ вотчины продать и заложить, и въ придание датъ». Займаючи чернігівський полковий уряд, І. Лисенко тримав також м. Любеч разом із селами, в яких на 1730 р. нараховувалося 352 двори. У його володінні перебували села Переяславського полку: Студеники, Коноплі, Циблі, Козинці, Городище, В'юнище, Старе та ін. Помер він десь до 25 жовтня 1699 р. [10, с. 128].

У Івана Лисенка було двоє дітей: дочка Гафія та син Федір. Гафія (бл. 1665/1676 - ?) перебувала у шлюбі за Данилом Васильовичем Забілою (1657 - 1748 - ран. 1751 р.), бунчуковим товаришем (1735) [7, с. 211].

Наступним згадується Федір Іванович (? - 1680 - 5 січня 1751 рр.). Свою службу він почав у Кизикерменському поході 1695-1697 р р. При І.Мазепі займав якийсь старшинський уряд [7, с.211]. 25 жовтня 1699 р. Ф.Лисенко отримав від гетьмана універсал про підтвердження за ним сіл Осьмаків та Дягови. Потім він згадується як значний військовий товариш (? - 1709 рр.). А 9 квітня 1709 р. Ф.Лисенко отримав універсал від гетьмана І.Скоропадського, за яким підтверджувалися його права на батьківські маєтності. Крім цього, за ним закріплювався ліс під Батурином, «якій швагеръ его-жъ пан Данило Забѣла, над слушность право и декретъ, былъ подъ себе самоволне подгорнулъ...» Ф.Лисенко мав також право «...зъ селянь тамошних осьмаковских и дяговскихъ посполитыхъ...належитое... подданское послушенство и повинность, зъ млина Дяговского розмеровыхъ приходовъ двохъ частей зъ поколющиною и отъ мужицкихъ винокурныхъ казановъ показанщиною отбирати...» [1, с.589].

Надалі Ф.Лисенко відомий як Чернігівський полковий осавул (1717 - 1723), сотник березинський (1723 - 1728), генеральний осавул (1728 - 1741). Брав участь у Гилянському, Кримських, Польських, Дербентському та Кримському (1735) походах [10, с. 128]. Із 1741 р. – генеральний суддя, а в 1746 р. отримав універсал генеральної військової канцелярії на цей уряд.

Федір Лисенко протягом служби збільшував свої володіння. У 1710 р. він купує у мірошника з с. Дягова Леська Антонечка млин на Осьмаківській греблі на р. Дягові за 1000 золотих та 10 талерів, 2 травня 1717 р. він отримав універсал від Чернігівського полковника Павла Полуботка на посполитих у селі Киселівці. У 1736 р. вийшов імператорський указ про надання Ф.Лисенку маєтностей, а в 1737 р. згідно з указом Генеральної військової канцелярії він отримав із так званих «измѣнничих» маєтностей Григорія Новицького села Кліщинці та Галицьке у Лубенському полку. У Кліщинцях до його володіння відійшов млин на р. Сулі [7, с. 129].

Згідно з «Генеральним слідством про маєтності» у володінні Ф.Лисенка знаходився 51 двір у с. Осьмаках, 66 – у Дягові, куплених у с. Куковичах – 9, Данилівні – 6 дворів [1, с. 165]. У Киселівці він мав 19 дворів, у його володінні перебувало і с. Олександрівка. За ним також значились і млини: на р. Мені – млин із двома «мучними» колами і одним ступним із «волюшами», на р. Дягова – млин із чотирма колами [1, с. 105].

Під 1730 р. згадується володіння Ф.Лисенка селом Красилівкою в Остерській сотні, на яке його дядьку Трохиму Підтерєбі, обозному Київського полку, була видана царська грамота у 1663 р.[10, с. 129]. Тут тоді нараховувалося 20 дворів. Збереглися деякі дані про кількість та категорії підданих Ф.Лисенка у с. Кліщинцях та Галицькому. Так, у Кліщинцях нараховувалося 13 «тягловых убогих», 23

«пѣшихъ нищетныхъ», 3 підсусідки; у селі Галицькому – «тягло-убогихъ 29», «пѣшихъ нищетныхъ 23 двора» (1745 р.) [10, с. 129].

Ширші відомості про володіння Ф.Лисенка подає його духовний заповіт, створений ним у 1748 р. У цьому документі він розділив маєтності між своєю другою дружиною, дітьми від першого та другого шлюбів. Від першого шлюбу він мав п'ятьох синів: Андрія (помер у 1748 р.), Івана, Федора, Якіма, Трохима та п'ять дочок: Гафію, Анну, Анастасію, Тетяну та Марфу, які на той час були вже одружені. Перша дружина тут не згадана. І взагалі даних про її ім'я та походження не знайдено, є лише приблизні дати (? - 1680 - 1707 - ?) [7, с. 211].

Другою його дружиною була Єфросинія Апанасівна (Осьмаківська) Прохорова-Миткевич (? - 1711 - 1771 - ?), донька священика з с. Осьмаків Опанаса Єремійовича. Вона народила Ф.Лисенку трьох синів: Йосипа, Олександра та Степана; та двох дочок: Уляну, Катерину.

Призначаючи їм маєтності, Ф.Лисенко перш за все зважив на ту обставину, що діти від другого шлюбу були ще малими, а отже, потрібно було потурбуватися про їх навчання, майбутні шлюби, влаштування в подальшому житті. Спочатку для них призначалося село Осьмаки, де нараховувалося 50 дворів підданих, знаходився млин «о двухъ колахъ мучнихъ и 3-й вешнякъ и 4 коло ступное» [8, с. 106]. Батьківський двір в Осьмаках облаштований коштом генерального судді, сіножать при Великому Куті призначалися навпіл дітям першого та другого шлюбів.

Окрім цього, у Ф.Лисенка була пасіка, яку він влаштував у Панському лісі, гай, поля до двору в Осьмаках, а також інші куплені ним поля, сінокоси. Біля села Данилівка ним був придбаний лан Курчинський. Це все мали успадкувати діти від другого шлюбу. Їм також відходив хутір у Куковичах, село Красилівка Київського полку, в якому тоді налічувалося 10 дворів [10, с. 129].

У с. Блистова Ф.Лисенко мав хутір із сіножатями та галями; козяницькі млини та інші угіддя, які він отримав по закладному листу від бунчукового товариша Василя Дорошенка. Всі ці землі або гроші від їх продажу призначалися для дітей від другого шлюбу «... к воспитанію и обученію» [8, с. 107]. Вони також отримали у Мені двір та млин, село Галицьке у Лубенському полку, де було 60 дворів підданих. Тут знаходився ще млин із трьома «мучними» колами, трьома «вешняками» та просяними ступами. Цим всім господарством діти від першого та другого шлюбу мали володіти порівно. Для навчання дітей, а також, щоб видати згодом заміж дочок, призначалося срібло, гроші та інші коштовності з батьківського маєтку в Осьмаках.

У селі Куковичах Ф.Лисенко придбав у козака Сенченка хутір з усім приналежним до нього та інші двори. Один двір тут належав сину від першого шлюбу Якіму, а дочка генерального судді Анна Княжицька отримала двори у селі Бондарівка, двір із сіножаттю у селі Макошине, ниви. Її чоловік Іван Васильович Княжицький згадується у 1739 р. як бунчуковий товариш [10, с.132].

Дягову, де було близько 80 дворів підданих, Ф.Лисенко віддав « въ равное ... владѣніе» синам від першого шлюбу: Івану, Якіму, Федору та Трохиму [8, с.112]. Також їм відійшли у спадок ще деякі маєтності, а саме: «...старшому сину... Ивану, мельницу въ сѣлѣ Дяговѣ, прозываемую Корсуновской, о двухъ камняхъ мучныхъ; Федору и Якіму, по одному камню въ томъ же сѣлѣ Дяговѣ, въ мѣлнице сѣлской, прозываемой Джусовской и шинокъ той, где Пулка шинковаль, со всею строениемъ Якіму, сыну же моему Трохиму, въ сѣлѣ Даниловцѣ мельницу о двухъ колахъ, ... дворъ со всею строениемъ и сажалками двома, якими покойный син мой Андрей владѣлъ...» [8, с. 112].

Разом з тим, у володіння синам від першого шлюбу з подальшим успадкуванням відходили й інші маєтності, придбані генеральним суддею. Так, Іван отримав у селі Олександрівці двір з винокурнею, а також городи, сади та поля (куплені Ф. Лисенком у козака Андрусенка). У селі Киселівці Ф.Лисенко мав 10 підсусідків, тут також у нього були городи та шинок. Разом з цим Іван отримав ще кілька хат та городів у селі Дягові. Федір і Трохим отримали від батька у «вѣчность» та «общее

владі» поля, сіножаті та ліс у Дягові. Якому відходив ліс у Данилівці. На всіх синів від першого шлюбу признався сінокіс «до половини кута великого отческого», а також Куруківська сіножать, луг у Блистіві.

«Пляцъ отческій», який розташовувався у Мені, мав перебувати у спільному володінні дітей від першого та другого шлюбів. Частина цих маестностей належала дочці Гафії, яка була дружиною менського сотника Г.Кузьминського (шинок та городи). Інший шинковий двір під назвою Курчинський призначений був іншій дочці – Анастасії Сахновській, потім Саватинській. Отримав двір у Мені і син Яким. Наостанок генеральний суддя Ф.Лисенко закликав своїх нащадків справедливо розподіляти маестності між собою, не залишати нікого без спадку, а також «... отчески всегда желал между первымъ и вторымъ малженствами вечной братерской любви»[8, с. 113]. Наголошено було й на тому, щоб у разі необхідності вони повинні уміти відстояти права на свої землі, для чого ним і створено цей документ. Під заповітом свої підписи поставили: генеральний суддя Яким Горленко, секретар генеральної малоросійської комісії Федір Козловський, бунчуковий товариш Федір Чуйкевич, військовий канцелярист Іван Черняхівський.

У подальшому, нащадки Ф.Лисенка продовжували розширювати маестності роду. Сини генерального судді займали різні ранги у старшинській ієрархії та посади в державному управлінні. Так, Андрій Федорович був у 1729 - 1746 рр. сотником у Березні. Помер у 1748 р., був бездітним.

Іван Федорович був значним військовим товаришем, а у лютому 1723 р. його було обрано сотником у с. Киселівці на місце Павла Омеляновича, згадується на цьому уряді у 1735 р., абиштований сотник Киселівський (1745-1752 рр.). На 1730 р. за ним нараховувалося 19 дворів у с. Киселівці та 14 дворів у с. Олександрівці. У 1745 р. він придбав у військового товариша Кирила Лукашевича село Верхолісся з млином на р. Мені та інші угіддя, у 1752 р. отримав гетьманський двір у с. Олександрівці. Тут він проживав зі своєю дружиною Анастасією Іванівною. Їй належала одна хата у Киселівці, 33 – в Олександрівці, 17 – у Верхоліссі і 4 – в Дягові [10, с. 130].

Яким Федорович у 1760 – 1763 р.р. згадується як бунчуковий товариш. Окрім володінь, отриманих за батьківським заповітом, на 1760 р. за ним було 9 хат у Дягові та 2 – у Данилівці. Федір Федорович у 1760-1763 рр. також відомий як бунчуковий товариш. У Дягові за ним було 16 дворів, а у Куковичах – 1 хата. Він усиновив свого племінника Павла Петровича Сахновського і в 1763 р. надав йому свою маєтність у Дягові: двір, ґрунти, млин, підданих. Згодом племінник успадкував його володіння [10, с. 131].

Трохим Федорович, син від першого шлюбу, за заповітом отримав у селі Данилівці млин при двох колах та двір, яким володів його брат Андрій, помер у 1748 р. Йосип Федорович, син від другого шлюбу, у 1757 – 1770 рр. був бунчуковим товаришем. Мав частину млина у селі Дягові (1757 р.), жив у с. Куковичі. Олександр Федорович теж був бунчуковим товаришем. Ганна Федорівна, дочка від першого шлюбу, володіла маєтностями у с. Бондарівка, жила у с. Куковичі.

Щодо онуків Федора Лисенка, то можна навести наступні дані. Василь Іванович у 1744-1760 р.р. відомий, як киселівський сотник «атестованій въ хорунжіе полковіе» (1768 р.). У нього у 1760 р. у с. Киселівці було 29 хат. У 1751 р. «з приязни своей даровизною» поступився бондарівською сіножаттю киселівському сотенному писарю Василю Ковтуну. Павло Іванович у 1752 - 1760 рр. був військовим канцеляристом, а у 1768 р. відомий як бунчуковий товариш, мав у с. Верхоліссі 14 хат та 39 дворів [10, с. 133].

Що стосується головних батьківських володінь, то у 1783 р. Дягова згадується як маєтність бунчукового товариша Йосипа Лисенка та вдови бунчукового товариша Федора Лисенка, їх племінників Андрія, Якова, та Івана Лисенків [11, с. 329]. Тут також згадується відставний полковий осавул Андрій Лисенко та син бунчукового товариша Якіма Лисенка Яків.

Осьмаки, згідно з описом, належали бунчуковому товаришу Йосипу Лисенку

та його племінниці Єфросинії, дочці Олександра, дружині колезького асесора Магденка [11, с. 330].

Значна частина володінь належала і роду Сахновських. Його представники приблизно з 1662 до 1770 рр. з перервами займали посаду менського сотника. Також їх можна знайти і серед березинських сотників. Вихідці з цієї родини обіймали посади і в управлінні Чернігівським полком. Так, Гнат Васильович Сахновський приблизно у 1721 – 1731 рр. був полковим обозним, а Сахновський Іван десь у 1767 р. займав посаду полкового судді [6, с. 54 - 59,67]. Згодом представників цього роду ми знаходимо у збройних силах «Української держави» гетьмана П.Скоропадського. Військовий старшина Сахновський та полковник із таким же прізвиськом був командиром окремого важкого гарматного дивізіону в армії Денікіна (1919 р.) [7, с. 310, 311].

Збереглись також відомості про печатки сотників Сахновських. У 1720 р. менський сотник Гнат Васильович Сахновський (? -1700.01 - 1719.01 - ?) мав печатку, на якій було зображено восьмикутну зірку, кавалерійський хрест і півмісяць; по ліву сторону – стріла, по праву – меч. Літери «И. В. С. М.» означали «Игнатий Васильович Сахновский, сотник Менский». Його онук сотник березинський Яким Сахновський (1748.15.02. - 1769 р.р.) у своїй печатці поєднав зображення берези та шаблі, стріли та півмісяця. Таким потім був і герб міста [14, с. 652].

Про Гната Сахновського збереглися також і деякі перекази про те, що у 1709 р., коли тривала російсько-шведська війна, він заховав сотенну скарбницю в урочищі Кут біля Остречі та наказав залити її водою [13, с. 367]. Він організував і оборону Мени, коли за його наказом було насипано редут-батарею за містом. У 1709 р. він отримав жалувану грамоту Петра I, подану графом Г.Головним у Сумах 17 січня. Тут вказувалося, що: « Наше царское величество пожаловали...сотника Игнатия Васильевича...два сельца Величковку и Феськовку, в сотне Менской обретающиеся»[5,с.3]. У цьому ж році вийшов універсал гетьмана І. Скоропадського, де зазначалося, що ці села надані Г.Сахновському «до ласки войсковой». Він також отримував «млинь передній на гребльѣ Менской Федора Кучора и Ничипора Губского зъ двома каменями мужицькими» [1, с. 278]. З млинів певна частина прибутків йшла на користь гетьманської адміністрації. Також вїту і посполитим цих сіл наказувалося віддавати сотнику належне послушення, окрім козаків, які перебували на військовій службі.

У 1715 р. Г.Сахновський отримав від І.Скоропадського універсал – привілей про звільнення його маєтностей від тютюнової десятини [4, с. 68]. У 1730 р. у Феськівці за ним рахувалося 25 дворів, а у Величківці – 32 [1, с. 110]. Згідно з Рум'янцевським описом Малоросії у володінні Сахновських перебували села Низківка, Баба. Низківка, у якій тоді був 51 селянський двір, належала Івану Сахновському, котрий у 1739-1760 рр. був полковим обозним. Володів він тоді і Величківкою, в якій налічувалося 40 козацьких дворів і 13 селянських [8, с. 102]. У Феськівці дворами володіли військові товариші Пантелеймон та Йосип Сахновські. Село Баба, в якому нараховувалося 152 козацьких двори та 4 селянських, перебувало у володінні менського сотника Павла Сахновського (1753 - 1770 р.р.).У військового товариша Йосипа Сахновського був також хутір біля села Максаки. Величківка належала згодом придворному радникові Михайлу та його двоюрідному братові Андрію Сахновським. Недалеко від с. Киселівки вони мали греблю на р. Мені [11, с. 327]. Феськівка переходить у володіння бунчукового товариша Якіма, Степана та Михайла Сахновських «с двоюрідними ихъ братьями и племянниками.» [11, с. 330].

Серед значних землевласників на Менщині згадується також родина Бобирів. У 1691 р. гетьман І.Мазепа видав універсал, за яким військовий товариш Данило Федорович Бобир отримав «до ласки войсковой» село Данилівку з правом «от посполитыхъ тяглихъ... належитую повинность та послушення отбирати» [1, с.607]. А у 1709 р. вийшов універсал гетьмана І.Скоропадського на це село, адресований також дружині Д. Бобира та його сину Григорію. У 1730 р. у Данилівці

зазначено 56 дворів, якими тоді володіли військові товариші Іван та Дмитро Бобирі. Їм також належали два млини на р. Сперші з чотирма колами [1, с. 708]. Потім Данилівкою володів стольненський сотник Роман Бобир.

Частина володінь у Менській сотні належала до гетьманського двору І.Мазепи, а також І.Скоропадського. Так, між селами Макошиним та Великим Устям розташовувалися озера, з яких сюди надходила риба: Десняк, Велика Глушка, Пічков, Титовка, Окольне, Хоробор, Ювжин, Добротов, Бистра, Прикал, Пісочна, Лоша, Лопата, Тиха, Річище та ін. Всього 23 [9, с. 51]. Серед гетьманських володінь згадується також село Домашлин. Спочатку воно належало Менській ратуші, потім І.Мазепа надав його у володіння менському сотнику Івану Курці (1685.09-1696.02). Згодом гетьман взяв це село до свого батуринського замку, а незабаром передав генеральному писарю Пилипу Орлику. Після переходу І.Мазепи на бік шведів, селом заволодів на два роки чернігівський полковник П. Полуботок. Потім поступився ним бунчуковому товаришу Василю Полоницькому взамін села Боровичі. У 1710 р. він отримує універсал від гетьмана І.Скоропадського на це село, а також дозвіл «на гаченя гребли при хуторі Брецькомъ...», слободу Іванівку при Хавдіївському млині. Крім цього, В. Полоницький мав право «на грунтахъ домишлинськихъ людей заграничныхъ литовськихъ осадити і спокійне владѣти» [8, с.110]. У 1710 р. ним була поселена на «козацькихъ сотнѣхъ Менскойіхъ грунтахъ» слобода Володимирка, в його володінні також була слобода Михайлівка.

У 1730 р. у с. Домашлині було 63 двори, слободі Іванівці – 19, Михайлівці – 14, Володимирці – 19 дворів. Після смерті В.Полоницького слобідкою володіли його діти, «а обидиміє тѣхъ козаки бьють чѣломъ и трѣбують в обидяхъ своихъ сатисфакціи» [1, с.187]. Надалі згадується, що у Домашлині було 35 дворів козаків, 13 селянських дворів, якими володів значковий товариш І.Соколовський. 22 дворами володів чернігівський суддя Тимофій Сенюта. Решта залишалася за нащадками В.Полоницького [8, с.102].

У подальшому Домашлином продовжували володіти полковий суддя Т.Сенюта та менський сотник Селиванов, у якого був хутір недалеко від Домашлина в урочищі Неглинному. Село Брець належало синам бунчукового товариша Михайла Полоницького – Григорію, Федору та Якову [11, с. 322]. У полкового судді Т. Сенюти знаходились також у володінні хутір Вертеча, що над р. Брецьчу, на якій була гребля з млином на одному колі, хутір в урочищі Великий ліс біля Домашлина, с. Низківка та хутір біля нього [11, с. 323].

Мала відношення до Менщини і родина Забіл. Так, Пантелеймон Михайлович (? - 1700 - 1767 - ?), який у 1729 - 1760 рр. був борзнянським сотником, разом із братом і племінником 22 березня 1752 р. отримав гетьманський універсал на м. Мену (79 дворів) і с. Землянку (15 дворів) замість Коропа, що відійшов на користь Генеральної військової артилерії [7, с. 173].

Також у Менській окрузі перебували маєтності й інших посадовців. Так, згідно з описом Новгород-Сіверського намісництва біля Домашлина був хутір, який належав сотенному хорунжому Трохиму Падалці, слобода Хавдіївка перебувала у володінні бунчукового товариша Миклашевського та військового товариша Г.Завадського, тут була ще гребля на річці Брець з млином на одному колі [11, с. 325]. Частину володінь мав тут генеральний осавул І.М.Скоропадський. Це хутір Різківка та с. Макошине, де йому у рангове володіння надійшло 65 дворів підданих [11, с. 326].

Таким чином, до середини XVIII ст. козацька старшина стала одним із найбільших власників земель на Менщині, що в цілому є підтвердженням тих процесів, які відбувалися в тогочасній Українській козацькій державі. Тут ми бачимо перехід рангових володінь у спадкові, пожалування старшині вільних сіл та ін. Ще одним важливим джерелом зростання старшинського землеволодіння було скуповування земель, але яким шляхом воно здійснювалося – невідомо. Однак, як свідчить загальна практика того часу, тут часто застосовувалися груба сила та обман, що вело до захоплення земель старшиною.

Відразу після прибрання земель до своїх рук, старшина намагалась отримати гетьманський універсал або царську грамоту, які давали право володіння цими землями та пов'язані з цим привілеї.

Джерела та література:

1. Василенко М.П. Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка (1729-1730). - Чернигов, 1908. - Вып. III.
2. Військові товариші (вступна стаття та публікація В.Панашенко)// Київська старовина. - 1998.- № 3. - С. 166-179.
3. Гуржий А.И. Формирование крупного феодального землевладения козацкой старшины на Левобережной Украине (2-ая пол. XVII -60-е г.г. XVIII) //История СССР-1983.- № 3. - С. 153-162.
4. З документації гетьмана І.Скоропадського(підгот. до друку і передмова Ю.Мицика)// Сіверянський літопис.-1997. - №6. -С. 66-71.
5. Калібаба Д.П. Козацького роду: з історії краю //Наше слово. - 1991. - 7 листопада. - С. 3-4.
6. Кривошея В.В. Українська козацька старшина. Ч.1. Урядники гетьманської адміністрації. - К., 2005.
7. Його ж. Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків. - К., 2004.
8. Лазаревский А. Обозрение Румянцевской описи Малоросии. - Полк Черниговский. - Чернигов, 1806.
9. Мазепина книга (1726 р.) (Упоряд. та вступна стаття І. Ситого). - Чернігів, 2005.
10. Модзалевский В. А. - Малороссийский родословник. - В 4т., Том третий. Л - С. - К., 1912.
11. Опис Новгород-Сіверського намісництва. - К., 1931.
12. Панченко В. Геральдика сотенних містечок Чернігівщини // Сіверянський літопис. - 1997. - № 5. - С. 14 - 39.
13. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687 р.р.), - Київ - Львів, 2004.
14. Чернігівщина - земля козацька. Календар на 2000 рік. - К., 1999.
15. Шевчук В. Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення. - К., 1995.

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Сергій ПАВЛЕНКО

●

ВЗАЄМОДІЯ ГЕТЬМАНСЬКОЇ ВЛАДИ З МАГІСТРАТАМИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII - НА ПОЧАТКУ XVIII ст.

Прихід до влади у середині XVII століття вітчизняної військової адміністрації на теренах середньовічної України істотно вплинув на характер місцевого самоврядування. Магдебурзьке право в попередні десятиріччя і в наступні, як справедливо зауважує його дослідниця Тетяна Гошко, не мало застиглих форм, еволюціонувало під впливом нових реалій.¹ Гетьманські інституції, що постали у ході Національно-визвольної війни 1648-1654 рр., залишивши магістрати як зручну форму міського самоуправління, водночас стали вищою для них законодавчою інстанцією, яка визначала правничі можливості міських урядників. Наприклад, у гетьманському універсалі І.Мазепи від 11 січня 1698 року Ніжинському магістрату перелічено села, надані для підтримки міста, детально описано систему податків, які дозволяється брати з міщан, регламентується діяльність цехів. Усе це мало чинитися «не на приватний якого одного, албо и другого особи пожиток, але до ратуша на поратунок всѣх жителей тамошних и на оздобу мѣста порядком призвоитим оборочатися повинни».² Тобто без подібного універсалу магдебурзьке право мало ніби незаконний характер.

Після зміни гетьмана війти їхали до гетьманської резиденції за отриманням підтверджувального універсалу. Так, у вересні 1687 року, якраз після скинення І. Самойловича, новий зверхник України І.Мазепа, розглянувши супліку «пана войта, бурмистров, райцов и всѣх майстратових мѣста их царского пресвѣтлого величества Чернѣгова» прийняв рішення «права их и суды майдебурские» підтвердити, а також залишив за магістратом село Петрушичі, «так и перевоз на реци Десни и млинов одного на рецѣ Бѣлоусѣ, прозиваемого Погорѣлого, другого на рецѣ Стрижнѣ, прозиваемого Ялоцкого, озер и волок з давно им належных».³ Згідно з універсалом, «яко пан полковник черниговский и жаден з старшого и меншого товариства. так и нікто инший в том майдебурском прави и владінію помененного села, перевоза, млинов и озер им пану войтови, бурмистром, райцом, мешаном и всім найменшой не чинил перешкоды».

Гетьманська адміністрація впливала на перебіг виборів війтів у провідних містах України. Зверхник держави надавав дозвіл на їхню елекцію. Так, після смерті київського войта Івана Биковського І.Мазепа послав до Києва значних військових товаришів Захара Шийкевича та Григорія Карпочива (Коровченка), які зібрали міських «урядників з цехмістрами та поспільством» і 13 жовтня 1699 р. провели вибори.⁴ Хоча учасники елекції розглядали чотири кандидатури, схоже, цей процес був керований людьми гетьмана, які попередньо зустрічалися з місцевою елітою і організували виборчий процес. Як відомо з документа за 1688 р., гетьман навіть посилав генерального суддю Саву Прокоповича та інших значних військових товаришів розслідувати «о бывшем войте киевском».⁵ Це вказує на те, що магістрати мали певні права, але водночас не були безконтрольними у своїй діяльності.

Оскільки інтереси магістратів часто стикалися з діями полкової влади, це породжувало низку конфліктів, які доводилося вирішувати у гетьманській резиденції. Як правило, це були господарчі, податкові спори. Але були й інші. Так, відома колізія чернігівського полковника Григорія Самойловича, сина гетьмана І.Самойловича, з магістратом за символіку Чернігова. У чолобитній старшини, яка взяла участь у Коломацькому перевороті 1687 р., є такі красномовні рядки:

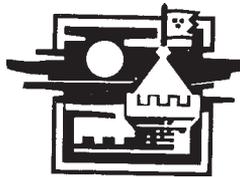
«А сын его, Григорий, в Чернигове бранил войта и мещан, и лаючи казнью грозил, что войт и мещане хотели поставит на ратуше орла платаного, в то знамение, что город Чернигов есть власное их царского пресветлого величества отчина, и говорил Григорий войту и мещанам так: «Не будете, мужики, жить на свете, что хотите выломаться из подданства господина отца моего и поддаться Москве». И приказал, дабы орла не ставили и ставить не дерзали».⁶

Поряд з цим багато питань полкова старшина не могла вирішити без магістрату. Незважаючи на отримання у 1706 р. впливового універсалу від І.Мазепи про дозвіл на будівництво греблі та млина, чернігівський полковник П. Полуботок дбає й про додаткове юридичне оформлення важливого для нього документа. У Чернігівському магістраті він отримав запис-підтвердження: «На магистрате его царского пресвѣтлого величества чернѣговском, перед нами, Федотом Лопатою, войтом чернѣговским, Федором Якимовичом, Герасимом Звѣром, бурмистрами и раицами в ратуши Черниговском зо всѣми его милость пан Павел Полуботок, полковник войска ега царского пресвѣтлого величества Запорожского чернѣговский презентовал висоце поважний унѣверсал реиментарский на фундоване гребли на рецѣ Снов под селом Новими Боровичами данний и уступленные своих на той же рецѣ замишишь и урощищь от висоце в Богу превелебного отца архимандрита святотроицкого стверженое и от пана Василя Полуницкого, бывшего сотника любецкого, купчой лист до той же гребли належачие требующи, абы были приняты и для тых лепшое твердости в Книги, ратуша Черниговского уписаны, которые мы примуючи перед собою читать казали, а по прочитаню уписать повелѣли, о чом тѣе листы ширей и достатечнѣи описувають и так се в собѣ писмом руским писаніе мают».⁷

Насамкінець зазначу, що взаємодія магістратів і гетьманської, полковницьких влад – досить цікава тема, яка ще чекає на свого дослідника.

Джерела та література:

1. Гошко Т. Нариси з історії магдебурзького права в Україні XVI- поч. XVII ст. - Львів: Афіша, 2002. - С. 139.
2. Універсал Івана Мазепи від 11 січня 1698 року // Універсали Івана Мазепи. 1687 - 1709 (упорядник Іван Бутич). - Київ, Львів: НТШ, 2002. - С. 306.
3. Універсал Івана Мазепи місту Чернігову // Універсали Івана Мазепи. 1687 - 1709. - С. 414-415.
4. Величко С. Літопис. - К.: Дніпро, 1991. - Т. 2. - С. 594-599.
5. Лист І. Мазепи до Івана, Петра та Софії Олексійовичів від 24 лютого 1688 р. // Листи Івана Мазепи. - К.: Інститут історії України НАН України, 2002. - Т. 1. - С. 120.
6. Челобитная от всего войска малороссийского, о доносе на гетмана Самуйловича в его измене и поступках // Рігельман О. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. - К.: Либідь, 1994. - С. 485.
7. Універсали Івана Мазепи. 1687 - 1709. - С. 496.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

о. Юрій Мицик

●

ЩЕ ОДИН СЮЖЕТ ПРО ІВАНА МАЗЕПУ

Три роки тому, у червні-серпні 2003 р., у Львові відбулася важлива історико-мистецька виставка «Гетьман Іван Мазепа. Погляд крізь століття». З цієї нагоди був виданий прекрасний каталог виставки, де були вміщені кольорові фотографії речей (портретів, предметів одягу, посуду, книг, документів тощо)⁽¹⁾, у т.ч. й чотирьох універсалів гетьмана Івана Мазепа. Вони були писані каліграфічним почерком канцеляристів, підписані гетьманом власноруч і, звичайно, є цінним артефактом мазепинської доби.

Ми звернули увагу на те, що два з цих універсалів досі не публікувались. Оскільки український скоропис XVII-початку XVIII ст. (навіть каліграфічний!) не можуть зазвичай прочитати навіть випускники історичних факультетів найпрестижніших вищих навчальних закладів, тому навряд чи інформація мазепинських універсалів стала значно доступнішою. Враховучи дану обставину, ми вирішили здійснити публікацію двох недрукованих універсалів, спираючись на вищезгадані фотокопії з каталогу.

Отже, перший з них представляє собою оборонний універсал, і саме так його класифікує сам Мазепа. Він був виданий козаку Глухівської сотні Ніжинського полку і жителю Глухова Івану Шкирмонтові (Скирмонтові), котрий, судячи з прізвища, очевидно, походив з білоруської шляхти. Той збудував власним коштом на р. Усмань два млини і просив гетьмана про підтвердження свого права на них та на убезпечення їх від податків, що й було зроблено з огляду також на військові заслуги Шкирмонта. Цей козак і пізніше не припиняв своєї активної господарської діяльності. В усякому разі 13 (3) липня 1699 р. Мазепа, перебуваючи у Глухові, видав йому черговий універсал на млин, збудований на р. Уску, тобто на лівій притоці Івоти, що у свою чергу впадає у Десну («на котрий маєт уже наш рейментарский ствержателний універсал»). Оскільки якісь особи чинили Шкирмонту перешкоди у цій справі, то Мазепа дозволяв йому оселити біля млина хутірєць із 8 дворів.⁽²⁾ Якщо текст цього пізнішого документа опубліковано, переписано копіями без похибок, то значить, що був ще один універсал Мазепа, наданий Шкирмонту на млин на р. Уску до 1699 р. Не виключено однак, що копіст прочитав «Уску» замість «Усмані» і в такому разі мова йде про той універсал, що подається нами нижче. Принагідно зауважимо, що в каталозі неточно вказано прізвище Шкирмонта: («Шкиримонт»), а також неправильно прочитано місце написання універсалу («Глухів»).

Другий універсал, точніше універсал-привілей, адресувався стародубському полковникові у 1708 р. Івану Скоропадському, майбутньому гетьману; почепському сотникові (Лук'яну Рославцю?) та гетьманському дозорці у Почепі. Цей привілей стосувався значного товариша Євстафія (Остафія, Остапа) Панкевича, якому за військові заслуги відводилося місце на р. Ус для будівництва греблі та млина.

Можливо, цей Євстафій доводився родичем (сином ?) Леонтію Панкевичу, судді Переяславського полку у 1690-1706 рр., котрому Мазепа 27(17). 08. 1690 р. підтвердив універсалом с. Леяки в Переяславському Ключі (нині це село перебуває у складі Сасинівської сільради Пирятинського району Полтавської обл.)⁽³⁾ Публікація цих двох універсалів доповнить «Український дипломатарій XVI-XVIII ст.» і дозволить уточнити деякі моменти соціально-економічного життя Гетьманщини.

У додатках нами вміщено лист (1711 р.) гетьмана Івана Скоропадського (його фотокопія також наведена в каталозі) до дружини генерального осавула у 1709-1717 рр. Степана Бутовича, який потрапив у полон. Скоропадський висловлював їй своє співчуття і запевняв, що допоможе Бутовичу вийти на волю. Однак гетьман, видно, чогось недоговорював. Можливо, він не хотів згадувати про те, що Бутович міг перейти на бік Пилипа Орлика. Як відомо, рідний брат генерального осавула – Григорій Бутович залишився вірним Івану Мазепі, пішов із ним на вигнання і повернувся тільки у 1715 р., оскільки в заложники потрапили його дружина, мати й діти. Як твердить С.О.Павленко, за брата-мазепинця «постраждали також Іван Бутович (відправлений у 1712 р. на заслання) та Степан Бутович. Останній був довго під наглядом у царських урядовців», зокрема, Г.Головкін на початку 1711 р. вимагав від Скоропадського повернути Бутовича з Правобережжя⁽⁴⁾. І хоча Головкін потім пом'якшив свою позицію, але все ж у 1712 р. Г.Бутовича було відправлено у фактичне заслання, звідки він повернувся додому тільки у 1715 р. із заборонаю обіймати будь-які державні посади. Можливо, свою роль відіграло тут і те, що С.Бутович потрапив у полон. Даний документ є цінним і тому, що представляє собою один з небагатьох приватних листів гетьманів України XVII-початку XVIII ст.

Нарешті, у додатках наводиться дарчий напис Івана Мазепи, зроблений, очевидно, писарем, на розкішно опрацьованому Євангелії (М.,1698), яке зберігається у Чернігівському історичному музеї. Воно було надане 1701 р. (у записі помилково написано «1711») Різдобогородицькому Домницькому монастирю, що був заснований наприкінці XVII ст. біля м. Березна, на місці явлення чудотворного образу Пресвятої Богородиці. Нагадаємо, що Березна нині є селищем Менського району Чернігівської обл., знаходиться за 36 км від Чернігова. Мазепа надав монастиреві також ряд маєтностей, млин і кошти на храм св. Параскеви.

Крім того, наводиться текст закладної дошки Свято-Троїцького храму Свято-Успенського жіночого монастиря в Глухові, датованого 1694 роком. Ця дошка зберігається у Сумському обласному художньому музеї ім. Никанора Онацького під номером: КП.-2024, М.-270. Необхідність наведення цього тексту диктується тими ж причинами, що й зумовили видання нами тексту двох вищезгаданих універсалів. Тим більше, що при публікації тексту дошки в каталозі упорядниками були допущені певні помилки, наприклад: «каменная» прочитано ними як «каменная»; «кир» як «кри»; «их же» як «икже»; «и горливым», тобто «і ревним», прочитано як «игорливым» тощо; трапляється неточна розбивка слів, не проставлено розділові знаки.

Дошка стосується історичної події в церковному житті Сіверщини: заснування Свято-Троїцького трапезного храму. Документи з історії цього храму й монастиря в цілому нам уже доводилося друкувати на сторінках «Сіверянського літопису». У тексті дошки згадується і сам гетьман Мазепа, який, до речі, доклав значних зусиль до будівництва монастиря, і його мати – ігуменя даного монастиря, а одночасно і жіночого монастиря при Києво-Печерській лаврі Марія-Магдалина, і

Примітки:

1) Гетьман Іван Мазепа. Погляд крізь віки. Каталог історико-мистецької виставки 2 червня-24 серпня 2003 р. м. Львів. - К., 2003. - С. 58.

2) Універсали Івана Мазепи. 1687-1709. - К.- Львів, 2002. - № 289.- С. 328.

3) Там же. - № 151. - С. 203-204.

4) Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. - К., 2004. - С. 190-191.

тодішні ієрархи – московський патріарх у 1690-1700 рр. Адріан і київський митрополит у 1690-1707 р.р.) Варлаам Ясинський (до речі, останній був вихованцем Києво-Могилянської академії, а у 1665-1673 рр. і її ректором).

Правила публікації українських текстів козацької доби нами не раз пояснювались, у т.ч. і на сторінках «Сіверянського літопису». Нагадаємо, що літери «ксі», «псі», «омега», «ять» передаються відповідно: «кс», «пс», «о» та «і», позначені літерами цифри передано арабськими цифрами, титла розкрито і взято пропущені літери у круглі дужки. Текст, написаний власноруч Мазепою, підкреслений нами. Окремі слова, які не вдалося прочитати, позначені нами таким чином: (...)*.

№ 1

1690, грудня 15 (5). – Іванполе. – «Оборонний універсал» І. Мазепи, даний глухівському козаку Івану Шкирмонту (Скирмонту).

«Пресвітліших и державніших великих г(о)с(у)д(а)рей их ц(а)рского пресвітлого в(е)л(и)ч(е)ства Войска Запорожского гетман Иоанн Мазепа.

Их ц(а)рского пресвітлого в(е)л(и)ч(е)ства Войска Запорожского всей старшині и черні, и каждому, кому о том належит відати, ознаймуем, иж супликовал до нас Иван Шкирмонт, товариш сотні Глуховское и обыватель глуховский, просячи нас о універсал оборонный на млыны свої, один (...)* о двох колах на греблі низшой, а другой на вишшой греблі о трох колах на реці Усмани будучие, абы оные уволены были от войсковое повинности, то ест от браня части розміровых на войско належитих приходов, прекладаючи, же он тые млыны своїм коштом построїл и греблі засипал. А так мы, гетман, принявше его, Ивана Шкирмонта, прозбу, одно для того его кошту около засипаня гребель и построеня млынов оных ложенного, другое респектом его зычливых в Войску услуг, которые он, не устаючи, и вперед во всіх военных оказиях ронити мает, далисмо ему на тые его млыны сей наш оборонный універсал, через который яко увольняем их от войсковые повинности, а ему, Шкирмонту, до ласки войсковое позволяем користати всіми розміровыми з них приходячими пожитками. Так ми ти хочем и рейментарско приказуем, жебы ему ништо в той міре жадное не чинили перешкоды и прикрости. Дан в Иваньполи декабря 5 року от Сотвореня Світа 7199, а от Рождества Христова 1690.

Звиш менований гетман рукою власною.»

(Національний музей історії України у Києві (далі – НМІУ). – Відділ рукописів (далі – ВР). – № РД-44. Публікацію здійснено за фотокопією, вміщеною у виданні: Гетьман Іван Мазепа. Погляд крізь віки... – С. 54).

№ 2

1708, травня 21(10). – Біла Церква. – Універсал – привілей І.Мазепи, даний значному військовому товаришеві Євстафію Панкевичу.

«Пресвітлішого и державнішого великого г(о)с(у)д(а)ря его ц(а)рского вел(и)ч(е)ства Войск Запорожских гетман, славного чина с(вя)того Ап(о)ст(о)ла Андрея Білого орла кавалер Иоанн Мазепа

Всім, комубыколвек о том відати належало, а меновите пану полковникови Войска его ц(а)рского вел(и)ч(е)ства Запорожского стародубовскому, также п(а)ну сотникови почеповскому и пану дозорці нашому почеповскому, тепер и на потом міючому быти, ознаймуем, иж пан Евстафий Панкевич, значный товариш войсковый, усмотрівши мійсце, ни в чом никому не пенное, на речці Усі, под селцем Устиновим будучое, до занятя греблі и млинового на оной строения способное, просил нашего на тое універсалу, за которим бы могл на помянутой речці без найменшой ни от кого перешкоды греблю засипати и млин построїти. Мы прето, гетман и кавалер, тому его, пана Панкевича, прошению не отмовивши, а респектуючи на его вірние и зычливые не от тепер в Войску Запорожском ронение и ронячиесь услуги и прислуги, до которых и въперед яко годного и згодного

заохочуючи, казалисмо з канцелярії нашої войскової сей наш на заняте греблі и построене млина на ричці Усі ему, пану Панкевичу, выдати універсал, которого повагою и кріпостию пилно варуем и под срогким войсковим каранем приказуем, абы ніхто, а особливе п.сотник почеповский и п. дозорца тамошний, не сміл и не важилься в заняту греблі, построению млина и в отбираню належитих приходов, когда в совершенство прийдет, наименшей чинити трудности и перешкоды. Варуем однак тое, абы от занятя тоей греблі и построения на оной млина не было кому з жителей тамошних яковой в кгрунтах шкоды. Якая воля наша абы ни от кого не была нарушена и повторе упоминаем и срогко приказуем. Дан з Білої Церкві мая 10 року 1708.

Звиш менований гетман рука власна.»

(НМІУ.–ВР. – № РД-65. Публікацію здійснено за фотокопією, вміщеною у виданні: Гетьман Іван Мазепа. Погляд крізь віки...– С. 54).

Додатки:

№ 1

1694 р. – Глухів. – Напис на закладній дошці з Свято-Троїцької трапезної церкви Свято-Успенського жіночого монастиря у Глухові.

«Во имя Отца, и С(и)на, и С(вя)того Д(у)ха. Аминь. Основася сия трапеза каменная во честь и хвалу в Троици славимому Б(о)гу во имя преславнаго Рождества Христова в богоспасаемом граді Глухові в монастыру дівичом от Нарождения Сына Б(о)жого року 1694 місяця июня 24 дня при державі пресвітліиших и державніиших великих государей ц(а)рей и великих князей Иоанна Алексіевича, Петра Алексіевича, всея Великия и Малыя и Білыя России самодержцев, в патриаршество же в д(у)ховном чину отца их и б(о)гомолци св(я)тійшаго и всебл(а)женійшаго в(е)л(и)кого г(о)с(по)дина кир Адрияна, всея сіверныя страны патриархи Московского»

[тильний бік]

«По бл(а)гословению же ясне в Б(о)гу преосвященнаго его милости г(о)с(по)дина отца Варлама Ясинского, милостию Б(о)жиею православнаго архиепископа всея Малыя России митрополиты Киевского, Галицкого, а за щасливым рейментарством их же ц(а)рского пр(е)світлого в(е)л(и)ч(е)ства В(о)йск Запорозких обоих сторон Дніпра гетмана ясне велможного его ми(ло)сти п(а)на Иоанна Мазепы тщательным же и горливым старанем в Б(о)гу превелебной еі м(и)л(о)сти г(о)спожы М(а)риі Магдалены Мазепиной, игумені манаст(ы)ров Киево-П(е)черского и Глуховского.»

(Чернігівський історичний музей. – № Інв.Ал.-180. Публікацію здійснено за фотокопією, вміщеною у виданні: Гетьман Іван Мазепа. Погляд крізь віки...– С. 52).

№ 2

1701 (?). – Різдвогородицький Домницький монастир. – Вкладний запис в Євангеліє.

«Сию кн(и)гу с(вя)тую д(у)шеспасителных ев(ан)г(е)лских бл(а)говіствований надал ясне велможний его милость п(а)н Иоан Мазепа, гетман Войск его ц(а)рского пресвітлого в(е)л(и)чества Запорозжских до м(о)н(а)стиря Домницкого при образі чудотворьном Пр(есвя)тия Б(огород)ици под городом Березною будучого.

Року 1711 м(і)с(я)ця генвара 4 дня.»

(Чернігівський історичний музей. – № Ал.-180. Публікацію здійснено за фотокопією, вміщеною у виданні: Гетьман Іван Мазепа. Погляд крізь віки... – С. 58).

№ 3

1711, березня 8. – Лубни. – Лист гетьмана Івана Скоропадського до дружини осавула С. Бутовича із співчуттям з приводу полонення її чоловіка.

«Моя велце ласкавая приятелко, пані асаулица енералная!

Любо відаем, же мусит быти з немислимим в(ашой) м(о)сти жалем тот нещасливый случай, что попущением Б(о)жиім милий пан малжонок в(аш) мостин в неприятелскую попался неволю, що справило самое непостоянство над надію тамобочного народа, который безбожный, легкомысленный, в бесурманській выдали оногу руки, однак в(аша) м(ость), приписуючи тоє волі Б(о)зкой, жалостное свое в том печалование хотя возложить на всеотрадный Его Б(о)жественный промисл, надіясь несумінно, же Того всемошеством пан малжонок в(аш) м(о)стин желаемую вскорі улучит свободу. О которую и мы, сердечне соболізнуючи такого нещасливого случая, всеусилного прилагати будем стараня, яким в(ашу) м(о)сть обнадежуючи, зичим (...)* в приключивыйся н(ы)нішной скорби Б(о)зкого (...)*.

З Лубен, марта 8 року 1711.

В (ашой) м(о)сти зичливый приятель Иоанн Скоропадский, гетман Войска его царского пресвітлого величества Запор(озкий) р(ука)в(ласна).»

(Національний музей у Львові ім. А. Шептицького. – ВР. – № Рк-2685. – Автограф. Публікацію здійснено за фотокопією, вміщеною у виданні: Гетьман Іван Мазепа. Погляд крізь віки. Каталог історико-мистецької виставки 2 червня – 24 серпня 2003 р. м. Львів. – К., 2003. – С. 57).

Ігор Ситий

МАТЕРІАЛИ ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКИХ ПРАПОРІВ

До недостатньо висвітлених питань вітчизняної історії належить історія прапорів і, зокрема, козацької доби. В останній час з'явилися розвідки А.Гречила та Ю.Савчука¹, які значною мірою заповнили наявні лакуни по цій темі. Проте ще багато чого треба зробити хоча б для задовільного вивчення зазначеної проблеми. Зокрема, це стосується виявлення та публікації архівних джерел, щодо прапорів.

Варто зазначити, що поява прапорів сягає сивої давнини, і спочатку вони мали суто військове значення. Про це свідчить і наступний уривок з Острозької Біблії: «И рече Господь к Мойсею и Аарону глаголя: человек дрѣжайся по чину своему и знамению и по домом отчества их... якоже вполчаются таже и да вистают коиждо держася по чину своему под знамением чина своим... Да поставляют чины полка по знамению их»². Сам термін «прапор» з'явився у Західній Європі за часів Максиміліана I (1459-1519), коли виникли постійні армії, що були укомплектовані найманцями. Адміністративною одиницею цих формувань був полк, який поділявся на роти. Полк мав головне знамено, а кожна рота свій невеликий «прапор». Людина, яка відповідала за прапор, отримала чин прапорщика³. З часом ця організація війська і пов'язана з нею термінологія поширилася і на інші регіони, у т.ч. Україну, набувши тут певну специфіку. Ось як трактував цей термін відомий знавець Гетьманщини О.Лазаревський: «Служба у гетманов поповских конюшевцев и палубничих была так льготна сравнительно с сотенною, что по смерти Скоропадского, они немедленно обратились к Полуботку, заявляя о своем желании продолжать прежнюю службу: «Мы нижеименованные, през килкодесят лет, целым кураем, козаков тридцять, служилисмо во всяком повелении при дворах гетманских и знак праперковий повелено нам носити и ныне есть»... Обязанности «носят праперковий знак» – обяснить мы не можем; праперковий знак представлял собою кажется, меньшее знамя или значок, который в полках обереглася «прапорщиками»; но у гетманов как видно, был свой, особый «праперковий знак»⁴.

У фондах Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського (далі ЧІМ) зберігається донесення нехворощанського сотника Каленика Прокопівєва до генерала Якова Фонбранта. Цей документ цікавий тим, що знайомить нас зі статусом і функцією сотенного прапора, замовником та вартістю його

виготовлення, тогочасною термінологією, яка стосувалася прапорів. Нижче наводимо текст цієї пам'ятки із збереженням правопису оригінала.

Донесення

Высокородному високопревосходителному гспдну генераль порутчику і кавалеру Якову Ларионовичу его високопревосходителству Фонтранту

Прошедшого мая 29 д. по ордеру его високородия гспдна полковника Алезея Алезевича Алимова состоявшому в силу вашего високопревосходительства ордера ротмистромъ Синегубомъ в его вѣдомство команда, чина моего сотничего, тоестъ выборнихъ подпомощниковъ козаковъ и всѣхъ обывателей мѣстечка Нефорощи сотенная канцелярия зъ писменными дѣлами і со всѣми городовими надобностями отобрати і особливо от его гспдна полковника Алимова, при ордеру прислана ко мнѣкопия ордера вашего жъ високопревосходительства об опредѣлении во мѣсто мене командовать Нефорощанскою ротою, причиною, что я по слабости і старости своего здоровья в ротмистерской чинѣ не вступилъ і при томъ его високородие гспднѣ полковникъ Алимовъ темъ его ордеромъ предложилъ отдать ему жъ ротмистру Синегубу и *сотенный значок*, но понеже в вышеизображенномъ вашего високопревосходительства ордеру сего чтобъ *сотенный значок* от мене отобрать не повелено, а повеленно только единственно командовать ротою Нефорощанскою ротмистру Синегубу до получения впредь от главного командира его високопревосходительства гспдна генераль порутчика і кавалера Алезея Петровича Мелгунова резолюции. Оной же *значокъ* сооруженъ собственнымъ моимъ коштомъ, (на которой издержать двадцать пять рублей)¹ і потому оною *значка* мною ему Синегубу не отданно, а и сего июня 13 дня от его жъ високородия полковника насланнимъ комѣнбордером по репорту ротмистра Синегуба требуется з наруканиемъ об отдачи ему Синегубу того мого *значка*, ежели жъ тотъ *значок* от мене отобрать будетъ без награждения, то я и сверхълишения мене моею сотничой командой крайне обидимъ останусь напрасно. Того ради вашего високопревосходительства милосерднѣваго отца всенижайше прошу сооруженного мною і имѣющагося в мене *значка* повелѣть не отбирать, буди жъ дѣйствительно тотъ *значок* потребенъ будете от мене к отобранию оному ротмистру Синегубу, то повелѣть милостиво издержание мною (двадцать пять рублей)⁶ денги отколъ подлежить мнѣвозвратить, почему и отданъ будетъ безудержно, а о семъ мене милостивою резолюцією не оставить.

(Сотникъ нехворощанскій Каленикъ Прокопѣвъ)⁷.

1765 году июня « » д.

Уторі чорним чорнилом напис: «1765 г. іюня дон. сотника, что предписано велеть отъ него сотенную команд. отобрать и отдат ротм. Синегуб.». Поряд напис простим олівцем: «1765. VI.»

Чернетка на 2 аркушах. Текст на сторінках 1-2, сторінки 3-4 порожні. Інв. № АЛ508/4/1

Джерела та література:

1. Гречило А. Українська міська геральдика. - Київ-Львів, 1998. - 192 с., Савчук Ю. Сотенні прапори Чернігівського полку другої половини XVIII ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць. Число 12. - К., 2005. - Частина 2. - С. 6-42, його ж. Українське міське прапорництво в історичній перспективі (нотатки з архівних та

музейних студій) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць. Число 4. - К., 2000. - Частина 1. - С. 261-299.

2. Біблія. - Острог, 1581. - Арк. 60.

3. Бехайм В. Энциклопедия оружия. - СПб., 1995. - С. 369.

4. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Полк Нежинский. - К., 1893. - Т. II. - С.

231. Дововнюючи історика, назовемо, як приклад, полкового гадяцького прапорщика Григорія Цюпку (згад. 19.02.1716 р./ЧІМ, інв. № АЛ 501/10/52).

5. Ці слова в оригіналі закреслені.

6. Ці слова в оригіналі закреслені.

7. Ці слова в оригіналі закреслені.

РОЗВІДКИ

Сергій ГОРОБЕЦЬ

ГЕНЕАЛОГІЧНІ ЗАПИСКИ ФЛЕГОНТА ШИХУЦЬКОГО

Козацько-старшинська родина Шихуцьких відома з другої половини XVII століття. Саме на тоді припадає її зірковий період, коли протягом кількох десятиліть відразу декілька представників родини Шихуцьких очолювали роїщенський сотенний уряд.¹

У подальшому їх кар'єрний злет припинився, та й на сотницькому уряді вони не витримали конкуренції з родиною Бакуринських. Відтак у подальшому Шихуцькі розчинились у середовищі дрібного чиновництва, а їх земельні володіння не вийшли за межі околиць села Петрушина², де розташовувався родинний маєток. У XIX столітті більшість членів доволі розгалуженої на той час родини перебралась у Чернігів.³

Фамільний архів Шихуцьких зберігається у фондах Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського. Він налічує 155 документів за період 1669-1901 рр. «Це, переважно, купчі та окремі документи про службу представників цієї родини. Вони висвітлюють такі важливі питання, як формування земельної власності дрібних українських дворян - вихідців із середовища простих козаків».⁴

Весь комплекс документів Шихуцьких передано в дар музею 15 січня 1920 року. Із поміток на полях можна зробити висновок, що останнім власником сімейного архіву був Флегонт Андрійович Шихуцький (двічі записи на полях підписані - «Флегонт Шихуцький»⁵ та «Ф. Шихуцький»⁶), який на рубежі 1918-1919 років (одна із приміток продатована - «1 януаря 1919 г.»⁷) ретельно перебрав і упорядкував усі наявні документи.

Флегонт Шихуцький народився в 1864 році у місті Чернігові. Перед революцією - секретар і депутат міської думи.⁸ Притримувався ліберальних поглядів, певною мірою опозиційних до тодішньої царської влади. У Петрушині зберігався колишній родинний маєток. Попри досить демократичні відносини із місцевими селянами, наприкінці 1919-го року Флегонт Шихуцький опинився під арештом у Чернігівському губернському революційному трибуналі. Після перебування на Чернігівщині денікінських загонів постраждали від білих петрушинські більшовики звинуватили у зраді «радянських діячів» саме Флегонта Андрійовича.⁹ Його заарештували 4 грудня 1919 року, однак за місяць, 15 січня 1920 року, звільнили, видавши на поруки члену Чернігівської організації КПУ М.М. Бабушкіній. 4 лютого справу взагалі закрили, оскільки покази свідків недвозначно доводили ліберально-прогресивні погляди та переконання Флегонта Шихуцького.¹⁰

Арешт і загроза смерті ніяк не вплинули на світогляд Флегонта Андрійовича, більше того, у майбутньому бачимо його на досить високих радянських посадах (завідуючий губернським земельним відділом у 1923-ому¹¹). Подальша доля Ф.А. Шихуцького нам невідома.

У роки революційної смуги Флегонт Андрійович, очевидно, переживав певне переосмислення життєвого шляху і базових цінностей, через що другої революційної зими засів за родинний архів. Здається, він розумів, що минулі часи вже не повернуться, і безцінні колись родинні папери втратили будь-яке значення. Однак саме в цих документах зберігалась історія давнього козацького роду. Ретельно вивчивши сімейний архів (очевидно, саме Ф. Шихуцькому належать всі позначки і підкреслення, зроблені олівцем, що присутні на кожному документі), він сприяв його збереженню для нащадків, передавши історичному музею.

Документи фамільного архіву Шихуцьких доповнені детальним генеалогічним розписом, складеним Флегонтом Шихуцьким.¹² Очевидно, основою записів слугували документи, якими Шихуцькі наприкінці XVIII століття доводили своє право на дворянство¹³. Про це свідчить схожість родового дерева із варіантом Г. Милорадовича¹⁴ - вони явно спираються на єдиний прототип.

Отже Ф.А. Шихуцький доповнив розпис додатковими відомостями про окремих членів роду, а також залучив інформацію, почерпнуту із фамільного архіву. Зокрема, записи про майнові придбання своїх предків, які дописані після формулярних даних про службу.

Відтак маємо найповніший генеалогічний розпис практично не дослідженої козацько-старшинської родини Шихуцьких.¹⁵ Його публікація зможе доповнити наші уявлення про представників української козацької старшини середнього рівня, а також сприятиме віднайденню нових імен, генеалогічних ліній, окремих фактів шлюбів, чіткішому визначенню каденцій перебування на тому чи іншому старшинському уряді.

Текст документа подається мовою оригіналу. Без застережень доповнено скорочені слова, внесено у рядки виносні літери. Курсивом позначені доповнені записи, зроблені на полях.

Джерела та література:

1. Кривошея В. Деякі питання генеалогії козацько-старшинських родин Чернігівського полку // Сіверянський літопис. - 1997. - № 1-2. - С. 44; Кривошея В. Українська козацька старшина. - Ч. 1. Урядники гетьманської адміністрації: реєстр. - Київ, 1997; Gajesky G. The Cossack Administration of the Hetmanate. - Cambridge, 1978. - V. II. - P. 104.
2. Село Чернігівського району, за 20 км на північ від Чернігова і за 6 км на схід від колишнього сотенного центру - села Роїша.
3. Горобець С. «Збирач земель» Семен Шихуцький // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. - Вип. IV. - Львів, 2004. - С. 91.
4. Ситий І. Архівна колекція Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського // Скарбниця української культури. - Випуск 2. - С. 46.
5. ЧИМ. Інв. № АЛ 420. - С. 30-31.
6. ЧИМ. Інв. № АЛ 420. - С. 53
7. ЧИМ. Інв. № АЛ 420. - С. 30-31.
8. ЧИМ. Інв. № АЛ 16-2/503. - С. 20.
9. Дело по обвинению Флегонта Андреевича Шихуцкого в контрреволюции и выдаче советских работников денкинцам (3 декабря 1919 - 11 февраля 1920) / Подготовув Горобець С. - Б.м. і б.р. - 2003.
10. Там само. - С. 27.
11. ДАЧО. - Ф. Р-503. - Опис 1. - Спр. 3719.
12. ЧИМ. Інв. № АЛ 420. - С. 1-23.
13. Очевидно, саме вони зберігаються в дворянському фонді Чернігівського обласного державного архіву (Ф. 133. - Опис 1. - Спр. 5).
14. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. Т. I-II. - С. - Пб., 1901. - ч. I, стр. 104-105; ч. II, стр. 614-615; ч. III, стр. 386.
15. Можемо вказати лише на кілька речень, присвячених Шихуцьким, в публікації: Кривошея В. Деякі питання генеалогії козацько-старшинських родин Чернігівського полку // Сіверянський літопис. - 1997. - № 1-2. - С. 44.

Ш И Х У Ц К І Е

(Роспись дополнена сведениями, извлеченными из семейного архива, принадлежащего Флегонту Андреевичу Шихуцкому (№ 88))

№		№ опов.
	I	
1.	СТЕПАНЪ ШИХУЦКІЙ сотник Роисскій, Черниговскаго полка (мартъ 1680 г.), житель и козакъ Петрушина (1715); 13 октября 1715 составилъ духовное завѣщаніе. <i>въ 1677 г. купилъ у козака Петрушинскаго Кузьмы Кирилловича Велигурскаго четвертую часть Стѣгуновскаго грунта, за 27 копей.</i>	
	II	
2.	СЕМЕНЪ СТЕПАНОВИЧЪ (ШИХУЧЕНКО) товарищъ полку Черниговскаго и житель Петрушинскій (май 1697); атаманъ Петрушинскій (май 1707, сентябрь 1717); житель и козакъ Петрушинскій (1716, апрель и декабрь 1717, 1718-1724); атаманъ Петрушинскій (іюнь 1724), значний козакъ сотни Роисской и житель Петрушинскій (май 1727); житель и козакъ Петрушинскій (1729-1733), хоружій сотни Роисской (мартъ 1734). 6 мая 1697 г. купилъ у Ганны Андреевны Петрушиносны, жительницы Петрушинском, «крунтъ пашенный при селѣ Петрушинѣ во всех трех руках, осмачокъ на двадцать», за 30 копей; 3 февраля 1711 г. купилъ у Климѣ Будника, обывателя Петрушинскаго, «грунтъ власный, на грунтъ Холявинскомъ лежачий», за 95 золотыхъ; 3 декабря 1711 г. купилъ у Яцка Хопаника ниву за 7 копей; 24 іюня 1712 г. — у Матвѣя Ковалѣ, обывателя	1

	<p>Петрушинского, гай за 10 талеро́въ и 1 золотой; 15 июля 1712 г. – у Алексе́я Лисенка часть лѣса за 10 ко́пѣ; 28 декабря 1715 г. – у Яцка Штъха, козака и жителя Петрушинского, грунтъ и дворъ съ огородомъ за 100 талеро́въ; 30 апреля 1716 г. – у братьевъ Семена и Ильи и братовой ихъ Стехи Андреехи ниву въ Петрушинѣ за 16S золотыхъ; 17 декабря 1716 г. – у Ганы Луччихи и ея сыно́вей Грицка и Якова «ниву въ изми́нѣ Чорторгійской» за 5 ко́пѣ; 24 января 1717 г. у Стефана Будника, жителя и козака Холявинского, «двѣ нивы у изми́нѣ Петрушинской» за 20 ко́пѣ, и у Стефана и Карпа Будниченковъ, жителей и козаковъ Петрушинскихъ, ниву за 80 золотыхъ; 13 апреля 1717 г. у Кулины Стефанихи Окомелихи, жительки Стасювской, и сыно́вей ея Степана и Петра лѣсъ, «стоячий в грунтахъ Стасювскихъ», за 50 золотыхъ безъ талера; 1 сентября 1717 г. у Данила Шадалама́я, жителя Петрушинского, грунтъ въ Петрушинѣ во всѣхъ трехъ зми́нахъ за 20 талеро́въ; 1 декабря 1717 г. у Карпа Будника, жителя и козака Холявинского, ниву въ грунтахъ Петрушинскихъ, за 20 ко́пѣ; 10 декабря 1717 г. у Параси Исачихи и ея сыно́вей нивку въ Петрушинѣ, за 3 ко́пѣ; 9 февраля 1718 г. у Лаврина Алексе́енка Коротченка, жителя Петрушинского, сѣножать, за 13 золотыхъ; 16 апреля 1718 г. – у Андрея Каменского, жителя Буровского, и его матери Евдокии – ниву въ грунтахъ Петрушинскихъ, за 11 талеро́въ; 7 марта 1718 г. у Матруны Климихи Будницы, жительки Петрушинской, 3 нивы въ грунтахъ Петрушинскихъ, за 8 ко́пѣ; 17 марта 1718 г. у Гарасима, Чормускова зятя, жителя Петрушинского, сѣножать за 6S золотыхъ; 18 марта 1718 г. у Лаврина Мотуза, жителя Петрушинского, нивку за 3S золотыхъ; 13 мая 1718 г. у него же, нивку, за 7 золотыхъ; 16 апреля 1718 г. у Грицка и Якова Дрозденковъ, козаковъ и жителей Петрушинскихъ, три нивы за 10 талеро́въ; 27 февраля 1719 г. у Пруцка Дрозда, жителя и козака Петрушинского, нивку за 8 золотыхъ; 12 марта 1719 г. у Микиты Ивановича Петруши – «грунт отцевский, лежащий в грунтахъ Петрушинскихъ, во всѣхъ трехъ изми́нахъ, такъ тежъ и огоро́дъ, и гумнице, и сѣножат, лежачю на Хранило́ви», за 280 золотыхъ, и съ додачей со стороны Шихуцкаго Петрушѣ: «поля в изми́нѣ под Чорторгійку на полусмакѣ, и в друго́й изми́нѣ под Холявинъ такъ тежъ поля на полусмакѣ и в селѣ Петрушинѣ селитбу из огоро́домъ ис хатою, – прозывается Штиховское»; 3 мая 1721 г. у Ивана Манзука взять въ заставу сѣножать на Стигунцахъ; 23 нояб́ря 1722 г. купилъ у Васи́ля Кравченка, жителя Петрушинского, «гай у Бѣлого болота из умѣжками», за 8 ко́пѣ; 7 января 1724 г. у Павла Кубаря, «жителя и мужа села Петрушина», нивку за 7 золотыхъ; 1 июня 1724 г. у Гордѣя Самоненка, жителя Петрушинского, «лѣсокъ изъ сѣножато́ю, лежачю под Кошлатикомъ», за 2 золотыхъ; 2 мая 1727 г. у Нестора Ещенка, жителя и козака Петрушинского, «сѣножать, лежачю в Шеметови, межи лѣсу Семена Шихуцкаго», за 4 золотыхъ; 7 января 1729 г. у Максима Рябого, жителя Петрушинского, ниву, за 7 золотыхъ; 19 июля 1729 г. у Демяна Елисеевича, жителя Петрушинского, и жены его Анны Смѣтниковны, двѣ нивки, за 42 золотыхъ; 24 февраля 1730 г. у Юрка и Силы Дроздовъ, козаковъ и жителей петрушинскихъ, ниву, за 9S ко́пѣ; 5 декабря 1730 г. у Павла Исаченка «ниву, лежачю на вровичи под Чорторгійку», за 5 золотыхъ; 19 апреля 1732 г. у Силы Дорошенка, жителя и козака Стасювского, гай, за 6 ко́пѣ и 1 золотой; 7 октября 1733 г. у Ивана Залузского, жителя и козака Петрушинского, ниву, за 8 ко́пѣ и 1 гривну; 23 марта 1734 г. купилъ у Грицка Залузского, козака и жителя Петрушинского, ниву, за 8 ко́пѣ; по завещанію отца (1715) получилъ половину грунта на Стигунцахъ; 25 октября 1745 г. составилъ духовное завѣщаніе; † до 25 мая 1746 г.</p>	
3.	<p>НИКОЛАЙ СТЕПАНОВИЧЪ атаманъ Петрушинскій (май 1708, февраль 1711); житель и козакъ Петрушинскій (1719), сотникъ наказной Роисскій (октябрь 1727), атаманъ Петрушинскій (июль 1729, апрель и декабрь 1730), сотникъ наказной Роисскій (октябрь-декабрь 1733); товарищъ сотни Роисской и кандидатъ въ сотники Роисские (апрель 1738). По завещанію отца (1715 г.) получилъ съ братомъ Петромъ половину грунта на Стигунцахъ и грунтъ въ Петрушинѣ.</p>	1
4.	<p>ПЕТРЪ СТЕПАНОВИЧЪ Упоминается въ 1715 г.</p>	1
III		
5.	<p>ТИМОФЕЙ СЕМЕНОВИЧЪ Хоружій сотни Роисской; четыре года былъ въ Сулацкомъ походѣ, гдѣ и умеръ.</p>	2
6.	<p>ПАРХОМЪ (ПАРФЕНЪ) СЕМЕНОВИЧЪ Атаманъ Петрушинскій (январь 1742, май 1746). По завѣщанію отца (1745 г.) получилъ дворъ Мазуровскій со всѣмъ строеніем и садом, огоро́дъ Киселовскій, огоро́дъ Лавръновскій, гумно Бадаковское съ околицею, третью часть грунто́въ и друго́го имущества въ д. Стѣгункахъ и с. Петрушинѣ и проч.</p>	2
7.	<p>ПАНТЕЛѢЙ СЕМЕНОВИЧЪ По завѣщанію отца (1745 г.) получилъ дворъ Ковбуновскій со всѣмъ строеніем и садомъ съ огоро́домъ, огоро́дъ Юньковскій, гумно Ковбуновское, третью часть грунто́въ и друго́го имущества въ д. Стѣгункахъ и с. Петрушинѣ и проч.</p>	2
-	<p>АННА СЕМЕНОВНА 25 мая 1746 года вмѣстѣ съ сыновьями своими Андреемъ и Костею продала полученную</p>	2

	от отца ниву въ грунтахъ Петрушинскихъ, въ смѣнѣ подѣ Холявинѣ, на урочищѣ Чаплищѣ, Степану и Якову Тимофеевичамъ Шихуцкимъ (№) за 5 копѣ. За Евсеємъ Серопарой, козакомъ сотни бѣлоусской, жителемъ Юрьевскимъ.	
8.	ЯКОВЪ НИКОЛАЕВИЧЪ Въ службу вступилъ козакомъ; в 1734 и 1735 г. былъ командированъ съ Плясецкаго форпоста, съ командой въ 50 человекъ козаковъ за сотника, при подполковникѣ Ревельскаго драгунскаго полка Максимѣ Кропозовѣ въ Польскій походъ; потомъ втеченіе четырехъ мѣсяцевъ былъ при крепости Царичанской; въ 1736 году былъ в Крымскомъ походѣ подѣ командой Черниговскаго полкового обознаго Сангурскаго; въ ноябрѣ 1736 г. командированъ за сотника надѣ козаками въ Кіевъ для дѣланія фортификаціонныхъ работъ, при которомъ находился по ноябрь 1738 г.; <i>сотникъ наказной Роисскій, 3 іюня 1738 г. отпуцень на 1 мѣсяць въ домъ свой въ с. Петрушинъ изъ Кіева</i> ; въ 1739 г., съ января по мартъ, былъ сотеннымъ командиромъ на разныхъ форпостахъ за г. Переяславомъ; въ апр. 1739 г. командированъ за сотника надѣ 60 козаками въ Хотинскій походъ, въ которомъ находился до окончанія войны; въ ... 1740 г. отправленъ за сотенного командира на р. Бузь на разграниченіе русской границы съ турецкимъ посломъ; съ 1741 г. – хоружій Черниговской полковой артиллеріи; въ 1754 г. отвозилъ денежную комиссарскую сумму въ 3900 рублей, собранную въ Черниговскомъ полку, въ 3-й компанейскій Чесноковъ полкъ, при 35 козакахъ, къ Лысой горѣ, въ заднѣпрскія мѣста; 14 іюня 1763 г. – есауль Черниговской полковой артиллеріи; въ маѣ 1765 г. былъ въ отставкѣ; въ нояб. 1736 г. купилъ у Тимофея Матвѣнка „околицу з лѣскомъ олховимъ, лежащую за селомъ Петрушиномъ, называемую Матюшенковскую, за 20 рублей, и продалъ все это Степану Тимофеевичу III. (№ 11) за 73 руб.	3
9.	СЕМЕНЬ ПЕТРОВИЧЪ Род. около 1728 г.; козакъ и житель Петрушинскій (1784-1798). Ж..... † до 1798 г.	4
10.	КАРПЪ ПЕТРОВИЧЪ Род. около 1738 г.; козакъ и житель Петрушинскій (1784-1798) Ж..... † до 1798 г.	4
	IV	
11.	СТЕПАНЪ ТИМОФЕЕВИЧЪ Въ службѣ съ 1725 г. хоружимъ сотни Роисской на мѣсто отца; былъ въ походахъ: 1730 - на линіи, на урочищѣ Човновой, подѣ командою Черниговскаго полковника Богданова; въ 1733 г., по выстуленіи в Польскій походъ, возвращень съ сотникомъ Роисскимъ Бакуринскимъ изъ м. Бобовичъ, Стародубовскаго полка, командированъ къ Польской границѣ надѣ козаками за сотника, и былъ въ командѣ полковника Кошелевѣ въ м. Любечѣ три съ половиною года; въ 1737 г. – въ Очаковскомъ походѣ болѣе полугода, въ командѣ генеральнаго обознаго Лизогуба; въ 1737 г. отдавалъ въ Кіевѣ выстатченныя съ Черниговскаго полка телги, сани и проч.; кандидатъ въ сотники Роисскіе (апр. 1738 г.); съ 1738 г. находился на Днѣпровскихъ форпостахъ ниже Переяслава втеченіе трехъ лѣтъ и содержалъ команду надѣ шестнадцатю редутами и козаками пяти полковъ, надсматривая за сотней подводъ, перевозившихъ государевы четверти муки и крупъ изъ Остерскаго въ Нѣжинскій магазинъ; въ 1741 и 1742 гг. отправлялъ по сотенному правленію указныя и челобитческія дѣла, а также представлялъ къ генеральному смотру въ Сосницу выборныхъ козаковъ; въ 1743 г. составлялъ ревизію двороваго числа въ Седневской и Городницкой сотняхъ; въ 1744 г. содержалъ форпостную команду, втеченіе года, изъ 313 выборныхъ козаковъ Черниговскаго полка въ м. Любечѣ при маіорѣ Горностаевѣ; въ 1744 г. былъ за командира надѣ выборными козаками Роисской сотни, посланными для встречи Императрицы Елизаветы въ Кіевѣ; въ 1745 г. собиралъ въ половинѣ Черниговскаго полка съ козаковъ и посполитыхъ чиновничьи и служительскія деньги; <i>2 октября 1747 г. получилъ на урядѣ сотеннаго Роисскаго хоружова указъ Черниговской Полковой Канцеляріи</i> ; въ 1750 г. находился съ 23 выборными козаками и сотеннымъ знаменемъ въ Глуховѣ при выборѣ вольными голосами гетмана; въ 1751 г. съ командою и сотеннымъ знаменемъ былъ при встречѣ гетмана во время слѣдованія его въ Глуховъ; въ 1751 г. доправлялъ въ Седневской сотнѣ недоимочныя чиновничьи и служительскія деньги за 1740-1751 годы; въ 1752 г. съ командою козаковъ находился надѣ р. Сожемъ «в береженіи маштовихъ колодѣ», при бунчуковомъ товарищѣ Тарновскомъ; въ 1754 г. сопровождалъ по Польской границѣ Кіевскаго вице-губернатора Костырина и полковника Дебоскета; въ 1754 г. вмѣстѣ съ Глуховскимъ мѣщаниномъ Никитой Борщемъ роздавалъ въ сотняхъ Полковой, Бѣлоуской, Слабинской, Выбельской, Березинской, Менской и Синявской деньги за сѣно и солому, взятыя для казенныхъ воловъ; въ 1756 г., втеченіе полугода, находился у пограничной засѣкъ, въ командѣ Черниговскаго полкового хоружаго Григоровича; въ 1756 г., втеченіе болѣе двухъ мѣсяцевъ, находился въ депутаціи въ Любечѣ при Казанскомъ полку, по дѣлу писаря Слабинскаго Чернявскаго и Любечкаго городничаго Бубельника съ прапорщикомъ Болховитинимъ; въ 1760 г. отвозилъ отъ Черниговской Полковой Канцеляріи въ Полковой Коммиссаріатѣ, и полковому комиссару Ждановичу 932 р. 16 коп.; въ 1761 г. съ 15 козаками и однимъ куреннымъ атаманомъ находился болѣе года въ развѣздахъ отъ слободъ Добрянки и Радули и отъ границы за 30 верстѣ, «в береженіи тайнаго за границу	5

	<p>табака провозу»; в 1763 г. находился, по требованию бунчукового товарища Фридрикевича, при описи и освидетельствовании произведенных в сотню Роисской работ по Польской границе; 20 июня 1764 г., будучи сотенным Роисским хоружим, получил аттестат Черниговской полковой Канцелярии; 10 августа 1781 г. – войсковой товарищ при отставке.</p> <p>13 июня 1734 г. купил у Харлана Лъсового, козака сотни Роисской, одну шестую часть «гая, лежащего в грунтах Стасъвских, на врочищи в розъ», «доставшагося ему от себровъ, козаковъ сотнѣ Роиской Устима, Григорія, Михайла і Семена Лъсовихъ, з берегомъ», за одинъ рубль и 10 копѣекъ; 25 іюля 1737 г. купилъ у Ивана Сидора, жителя с. Петрушина, дворъ съ хатою и огородомъ, за 16 копѣ; 4 января 1742 г. купилъ у Артема Жидка, жителя Петрушинскаго, «лѣсокъ іс сѣножаткою за болотомъ на врочищи в осняку», «за двѣ осмачки жита старой мѣри»; по завѣщанію дѣда Семена (1745 г.) получилъ съ братомъ Яковомъ (№12) дворъ жилой въ Петрушинѣ съ строеніемъ, садъ, огородъ и пчелы тамъ же, гумно съ околицею и строеніемъ прозванное Петрушовское, всю движимость, третью часть грунтовъ и другого имущества въ деревнѣ Стѣгункахъ, третью часть всѣхъ грунтовъ пахотныхъ, лѣса, «зрубовъ» и сѣножатей въ Петрушинѣ и проч.; 18 іюня 1756 г. купилъ у Харлана Ивановича Лъсового, козака и жителя д. Стасювъ, половину гая съ сѣножатю, лозою и болотомъ, за 10 рублей; 30 іюня 1756 г. купилъ у Андрея Григорьевича Федосова, козака и жителя Роисскаго, и его жены Прасковьи Силічны Лъсовой, сѣножатъ съ гаемъ березовымъ, за 15 рублей; 20 февраля 1757 г. купилъ у Маріи Семенихи Лъсовой, жительки деревни Стасювъ, гай съ сѣножатю, лозою и болотомъ, за 10 рублей; 7 мая 1757 г. купилъ у Гришка Матвѣевича Лъсового, козака и жителя деревни Стасювъ, грунтъ, за 4 рубля и 1 золотой; 9 марта 1758 г. купилъ у Корнѣя и Никиты Дейнеченковъ, жителей Петрушинскихъ, сѣножатъ, за 2 рубля; 12 мая 1758 г. купилъ у Харлана Ивановича Лъсового, козака и жителя Стасювскаго, гай, за 4 рубля;</p> <p><i>имѣлъ въ Петрушинѣ шинокъ (1765); въ 1763-1787 гг. сдѣлалъ рядъ земельныхъ приобретѣній въ с. Петрушинѣ; 26 іюня 1787 г. купилъ у козаковъ, жителей с. Холявина, Петрушинцевъ, пахотные и сѣнокосные грунты между с. Петрушинымъ и д. Стасями, за 77 рублей;</i></p> <p>23 октября 1774 г. и 24 августа 1787 г. составилъ на свои имѣнія «распределительные записы»; живъ в 1784 г.; † до 10 марта 1789 г.</p> <p>Ж. 1) Дарія Одинцовна 2) (1758) Татьяна Артемовна Федосова, дочь значковаго товарища, за нею половина сѣножати за Великою Весою на урочищѣ Стѣгункахъ; 10 марта 1789 г. съ сыновьями Иваномъ младшимъ, яковомъ, Василиемъ и Григоріемъ, купила у Федора и Демьяна Яковлевичей Шихуцкихъ (№) три нивы въ с. Петрушинѣ за 11 руб.; † до 31 мая 1790 г.</p>	
12.	<p>ЯКОВЪ ТИМОФЕЕВИЧЪ Упоминается въ 1745 г., козакъ сотни Роисской, † до 14 марта 1764 г. Ж. Евдокія Григорьевна; ... 14 марта 1764 г., съ сыномъ Стефаномъ (№) продала Степану Тимофеевичу Шихуцкоу (№ 11) огородъ пахотный съ садовоиною въ Петрушинѣ, за 5 рублей; 5 іюня 1765 г. вмѣстѣ съ людьми, продала ему же изъ помѣрка двѣ сажени земли на дорогу, на проѣздъ между нивами, за 4 золотихъ; 10 апреля 1774 г. съ сыновьями Михайлемъ и Федоромъ продала ему же пляцъ въ Петрушинѣ на горѣ за 7 рублей; шестую часть [...] съ Шихуцкими грунтовъ въ дер. Стѣгункахъ за 33 рубля.</p>	5
13.	<p>ЯКИМЪ ПАРФЕНОВИЧЪ Атаманъ Петрушинскій (май 1757, мартъ 1758 г.), есаулъ Роисской сотни (январь 1759 г.); атаманъ куреня Петрушинскаго (май, іюнь 1765 г.)</p>	6
14.	<p>МОЙСЕЙ ПАРФЕНОВИЧЪ Родился около 1720, козакъ сотни Роисской (1765); жилъ въ Петрушинѣ (1798). Ж. † до 1798 г.</p>	6
15.	<p>СИМОНЪ ПАРФЕНОВИЧЪ Въ службѣ съ 1767 г., † 1770 г., въ Польскомъ селѣ Городище, на маршѣ во время Турецкаго похода.</p>	6
16.	<p>ИВАНЪ СЕМЕНОВИЧЪ Род. около 1751 г.; жилъ въ Петрушинѣ (1798 г.), гдѣ за нимъ пахатной земли на 5 четвертей, сѣнокоса на 10 копенъ, лѣсной на 5 четверти. Ж. Марфа, дочь посполитого.</p>	9
17.	<p>ЕВДОКИМЪ КАРПОВИЧЪ Родился около 1752 г., жилъ въ Петрушинѣ, гдѣ за нимъ зъ братомъ Алексѣемъ земли пахатной на 5 четвертей, сѣнокосной на 10 копенъ. Ж. Евдокія, дочь козака.</p>	10
18.	<p>АЛЕКСѢЙ КАРПОВИЧЪ Род. около 1764 г.; жилъ въ Петрушинѣ (1798 г.). Ж. Ксенія, дочь козака.</p>	10

V		
19.	ИВАНЪ СТЕПАНОВИЧЪ старшій Отъ 1-го брака; родился около 1740 г., въ службѣ съ 1751 г., при письменныхъ дѣлахъ Черниговской Полковой Канцеляріи; съ 17 января 1769 г. есауль Черниговской полковой артиллеріи; былъ при взятіи Перекопской линіи и г. Кафи; при отраженіи нападенія татаръ на Загенбургъ при Акмегеди; въ Крымскомъ походѣ 1774 г.; 7 іюля 1774 г. – войсковой товарищъ; 26 іюля 1783 г. получилъ отъ Черниговской Полковой Канцеляріи аттестатъ; 6 августа 1783 г. получилъ чинъ полкового есаула; с 1 іюля 1787 г. – секундъ-майоръ при отставкѣ; за нимъ Черниговскаго уѣзда въ с. Петрушинѣ и Городницкаго въ д. Чепѣговкѣ наслѣдственныхъ 48 обоего пола душъ (1798); жилъ въ Петрушинѣ (1805). Ж. Евдокія....., † до 1798 г.	
20.	ЛЕОНТІЙ СТЕПАНОВИЧЪ Отъ 1-го брака; въ 1784 г. былъ больнымъ и къ службѣ неспособнымъ.	11
21.	ИВАНЪ СТЕПАНОВИЧЪ младшій Отъ 2-го брака; въ службѣ съ 1769 г. канцеляристомъ Черниговскаго гродскаго суда; 7 мая 1774 г. – сотенный атаманъ Роисской сотни; то же въ 1784 г.; въ 1774 г. привозилъ отъ Черниговскаго комиссарства 4000 рублей въ Скарбовую Канцелярію въ Глуховъ; въ 1774-1777 гг. «находился въ секвестрованіи во всей сотнѣ Роисской неплательщиковыхъ за доимку рублевого оклада имѣній и во взысканіи техъ денегъ»; въ 1781 г., по опредѣленію Черниговской Полковой Канцеляріи былъ «у приѣма договоренныхъ есауломъ полковымъ Петромъ Паларимскимъ съ Троицкимъ Черниговскимъ монастыремъ для строенія въ Черниговѣ губернскихъ присутственныхъ мѣстъ 400 колодъ, въ произвожденіи подрядчикамъ за то денегъ и въ отдачѣ оныхъ колодъ опредѣленнымъ къ тѣмъ строеніямъ господамъ надворнымъ сотѣтникамъ Сахновскому и Бакуринскому, да коллежскому ассесору Тризнѣ»; 25 іюня 1783 г. получилъ аттестатъ отъ Черниговскаго полковника Милорадовича; 10 марта 1789 г. купилъ у своихъ двоюродныхъ братьевъ Федора и Демьяна Яковлевичей Шихущкихъ (№) ниву при с. Петрушинѣ, за 18 рублей; 4 мая 1791 г. купилъ у нихъ же ниву тамъ же, за 25 рублей; 15 марта 1792 г. купилъ у нихъ же тамъ же цѣлой рядъ нивъ, за 297 рублей. Ж. 1)..... 2) (съ 18 января 1781 г. въ с. Сибережи) Марія Ивановна Марковичъ, дочь войскового товарища.	11
22.	ЯКОВЪ СТЕПАНОВИЧЪ Отъ 2-го брака; въ 1784 г. былъ больнымъ и къ службѣ неспособнымъ; 31 мая 1798 г. всю полученную отъ отца часть въ имѣніи уступилъ братьямъ Ивану (№ 21) и Василию Степановичамъ Шихущкимъ; за ихъ пріязнь и усердіе къ нему.	11
23.	ВАСИЛІЙ СТЕПАНОВИЧЪ Отъ 2-го брака; малолѣтній въ 1784 г.	11
24.	ГРИГОРІЙ СТЕПАНОВИЧЪ Отъ 2-го брака; малолѣтній въ 1784 г.; сержантъ (1793), прапорщикъ (1794-1798); † до 1820 г. Ж. Елена Никифоровна Харченко, жали в с. Петрушинѣ (1820).	11
-	МАТРОНА СТЕПАНОВНА Отъ 2-го брака. За (1787) Василилемъ Гурскимъ, священникомъ с. Переписи (1789).	11
25.	СТЕПАНЪ ЯКОВЛЕВИЧЪ Упоминается въ 1764 г.	12
26.	ФЕДОРЪ ЯКОВЛЕВИЧЪ Козакъ и житель с. Петрушина (1780-1788).	12
27.	ДЕМЬЯНЪ ЯКОВЛЕВИЧЪ Козакъ и житель с. Петрушина (1780-1788); въ 1810 г. предполагалъ переселиться на Черноморскія земли.	12
28.	МОИСЕЙ ЯКОВЛЕВИЧЪ Упоминается въ 1774 г.; † до 22 сентября 1806 г.	12
29.	ЯКОВЪ ЯКИМОВИЧЪ Родился около 1748 г.; въ службѣ с 1765 г. канцеляристомъ при дѣлахъ Черниговскаго Гродскаго Суда; съ 12 декабря 1775 г. сотенной бѣлоусскій атаманъ; 1 марта 1784 г. – войсковой товарищъ при отставкѣ. За нимъ съ братомъ Василиемъ м.п. 20 душъ, пахатной земли 10 четвертей и сѣнокошной на 100 копенъ, живетъ въ Петрушинѣ. Ж. (1798) Евфросинія Василѣвна Рашко, дочь сотенного атамана.	13

30.	ВАСИЛІЙ ЯКИМОВИЧЪ Родился около 1756 г.; в службѣ съ 1772 г. канцеляристомъ при дѣлахъ Черниговскаго Гродскаго Суда; 15 ноября 1781 г. получилъ чинъ сотеннаго атамана и оставленъ при прежней должности; 1 марта 1784 г. – войсковою товарищъ при отставкѣ. За нимъ въ Петрушинѣ, гдѣ и жилъ, 10 душ (1808). Ж. (1798) Анна, дочь священника.	13
31.	ПАРФЕНЬ МОИСЕЕВИЧЪ Въ службѣ съ 1771 г. выборнымъ казакомъ; былъ при взятіи Кинбурна; 26 мая 1781 г. – сотенной Ройской есауль; 30 сентября 1783 г. получилъ отъ бунчуковаго товарища и сотника Ройскаго Ивана Нехаевского аттестатъ; 20 октября 1787 г. – корнетъ при отставкѣ; за нимъ съ братомъ Федоромъ въ Петрушинѣ обоюга пола 34 души (1798); † до 1801. Ж. Прасковія, дочь дворянина.	14
32.	МАТВѢЙ МОИСЕЕВИЧЪ Полковой канцеляристъ (1798). Ж. Синклита, дочь дворянина.	14
33.	ФЕДОРЪ МОИСЕЕВИЧЪ Въ службѣ съ 4 іюня 1778 г., при письменныхъ дѣлахъ Черниговскаго Гродскаго Суда; 23 сентября 1781 г. – канцеляристъ; 26 января 1784 г. – определенъ отъ бунчуковаго товарища Ивана Рашевскаго для присмотру на Ройскую почтовую станцію; 29 апреля 1784 г. получилъ отъ Черниговскаго уѣзднаго земскаго исправника, бунчуковаго товарища Ивана Рашевскаго аттестатъ, въ которомъ сказано, что Шихуцкій втеченіе четырехъ мѣсяцевъ находясь на этой станціи, «содержалъ какъ повозчиковъ, такъ и лошадей въ добромъ порядкѣ, всѣ повелѣнія, до той должности, исполнялъ безъ упущенія, радѣтельно и никакихъ обидъ повозчикамъ не чинилъ»; коллежский регистраторъ (1798); за нимъ 10 м.п. душъ (1798). Ж. 1) Марія Петровна Лукьяненко, дочь купца. 2) Марфа Лаврентьевна Довгаль, дочь значковаго товарища.	14
-	МАРІЯ МОИСЕЕВНА Упоминается въ 1798 г.	14
-	ЕВДОКІЯ МОИСЕЕВНА Упоминается въ 1798 г.	14
34.	МИХАИЛЬ СИМОНИЧЪ Родился около 1763 г.; козакъ и житель Петрушина, гдѣ за нимъ съ братомъ Степаномъ 7 обоюга пола душъ (1798).	15
35.	СТЕПАНЪ СИМОНИЧЪ Родился около 1766 г.; холостъ въ 1798 г.	15
36.	ИВАНЪ ИВАНОВИЧЪ Родился около 1793 г.	16
37.	ВАСИЛІЙ ИВАНОВИЧЪ Упоминается въ 1798 г.	16
-	ИРИНА ИВАНОВНА Родилась около 1774 г. За (1798)	16
-	АННА ИВАНОВНА Родилась около 1778 г.	16
-	ЕЛЕНА ИВАНОВНА Родилась около 1782 г. За (1798)	16
38.	ГРИГОРІЙ ЕВДОКИМОВИЧЪ Родился около 1774 г.	17
39.	МАКСИМЪ ЕВДОКИМОВИЧЪ Родился около 1787 г.	17
-	ЕВДОКІЯ ЕВДОКИМОВНА Родилась около 1783 г.	17
-	ВАССА ЕВДОКИМОВНА Упоминается въ 1798 г.	17

40.	ИВАНЪ АЛЕКСЪЕВИЧЪ Родился около 1799 г.	18
- АЛЕКСЪЕВНА Родилась около 1797 г.	18
VI		
41.	САМУИЛЬ ИВАНОВИЧЪ Родился около 1757 г. въ Петрушинѣ; въ службѣ съ 1773 г. канцеляристомъ въ Черниговскомъ Гродскомъ Судѣ; съ 1781 г. сотенный атаманъ; 1 мая 1784 г. получилъ аттестатъ отъ Черниговскаго полковника Милорадовича. Ж. Анастасія Федоровна Сапѣга, дочь хоружаго артиллерійскаго.	19
42.	АНДРЕЙ ИВАНОВИЧЪ Родился въ 1772 г. въ Петрушинѣ; <i>учился латинскому языку въ Черниговскомъ Коллегиумѣ (1784)</i> ; въ службѣ съ 16 іюня 1787 г. въ Черниговской Верхней Расправѣ; 14 ноября 1788 г. – коллежскій канцеляристъ; 20 марта 1794 г. – уволенъ; съ 1 сентября 1794 по 16 августа 1802 г. – земскій ввозный Черниговскаго повѣта; съ 16 августа 1802 по 25 августа 1803 г. – земскій писар того же повѣта; съ 8 января 1806 по 31 декабря 1812 г. – коморникъ того же повѣта; 31 декабря 1806 г. – коллежскій регистраторъ; съ 23 іюля по 14 ноября 1812 г. – сотенный наачльникъ въ ополченіи; 14 ноября 1812 г. опредѣленъ къ дѣламъ маршала Черниговскаго повѣта; 31 декабря 1813 г. – губернский секретаръ; 14 іюля 1816 г. – къ дѣламъ Черниговскаго Дворянскаго Депутатскаго Собранія; 31 декабря 1817 г. – коллежскій секретаръ; 28 іюня 1818 г. – уволенъ; 1 февраля 1818 г. – земскій подсудокъ Черниговскаго повѣта; 8 ноября 1820 г. – уволенъ; за нимъ съ <i>братомъ Самуиломъ м.41, ж. 39 душъ (1798)</i> ; за нимъ <i>однимъ</i> въ Петрушинѣ 5, хуторъ на Высокой грядѣ Андреевке – 10, Городнянскаго уѣзда въ дер. Чепѣговкѣ 6 муж пола душъ (1824). Ж. Елизивета Васильевна Красовская, дочь премьеръ-маіора.	19
-	АНАСТАСІЯ ИВАНОВНА Родилась около 1771 г.	19
-	УЛЬЯНА ИВАНОВНА Родилась около 1780 г.	19
43.	АНДРЕЙ ИВАНОВИЧЪ Губернский секретарь (1810); † до 1849 г., бездѣтнымъ.	21
44.	ФЕДОРЪ ИВАНОВИЧЪ Отъ 2-го брака; родился 14 ноября 1793 г. въ Петрушинѣ; въ службѣ съ 24 іюля 1811 г. канцеляристомъ въ Черниговскомъ нижнемъ земскомъ судѣ; 31 декабря 1813 г. – коллежскій регистраторъ; 31 декабря 1816 г. – губернский секретаръ; 6 марта 1818 г. – уволенъ; 21 сентября 1837 г. – в штатѣ Черниговской городской полиціи; 10 февраля 1838 г. – квартальный надзиратель; 7 февраля 1839 г. – уволенъ. 16 февраля 1831 г. вмѣстѣ съ женою купилъ у дочерей умершаго поручика Василія Силича дѣвицы Анны Васильевны и жены артиллерій штабсъ-капитана Софіи Васильевны Вольховской, рожд. Силичь, сем нивъ въ дачахъ подѣ селомъ Петрушиномъ, за 1000 рублей ассигнаціями. Ж. Праксовія Александровна...	21
45.	ГРИГОРІЙ ИВАНОВИЧЪ Отъ 2-го брака; родился 28 сентября 1796 г. въ Петрушинѣ; въ службѣ съ 23 сентября 1806 г. губернскимъ регистраторомъ въ Черниговскомъ нижнемъ земскомъ судѣ; 31 декабря 1814 г. – коллежскій регистраторъ; 31 декабря 1818 г. – губернский секретаръ; 31 октября 1821 г. – уволенъ; † до 1849 г. Ж. Надежда Ивановна....	21
46.	ЯКОВЪ ВАСИЛЬЕВИЧЪ Губернский регистраторъ (1811).	23
47.	КОНСТАНТИНЪ ВАСИЛЬЕВИЧЪ Канцеляристъ (1820).	23
48.	ИВАНЪ ВАСИЛЬЕВИЧЪ Упоминается въ 1811 г.	23
49.	ВАСИЛІЙ ВАСИЛЬЕВИЧЪ Родился около 1808 г.; съ 14 іюля 1824 г. канцеляристомъ Черниговскаго повѣтоваго суда; 19 декабря 1824 г. – въ губернское правленіе; тамъ же служилъ и въ 1829 г.	23
50.	ОСИПЪ ФЕДОРОВИЧЪ Казакъ и житель с. Петрушина (1820 г.)	26

51.	СТЕПАНЪ ФЕДОРОВИЧЪ Упоминається въ Петрушинѣ въ 1810 г.	26
-	ПРАСКОВІЯ МОИСЕЕВНА 22 сѣнтября 1806 г. продала Ивану Степановичу Шихуцкому (№ 21) пляцъ и грунта въ с. Петрушинѣ за 37 руб. За Федоромъ Семененкомъ, жителемъ д. Ръжиковъ (1806).	28
52.	ИВАНЪ ЯКОВЛЕВИЧЪ Родился 14 апрѣля 1784 г. въ Петрушинѣ; воспитывался въ Черниговской семинаріи (1798); въ службѣ съ 27 августа 1800 г. губернскимъ канцеляристомъ въ Черниговской Казенной Палатѣ; 31 декабря 1800 г. – губернской регистраторъ; 10 марта 1803 г. – въ Черниговскомъ повѣтовомъ казначействѣ; 31 декабря 1803 г. – коллежскій регистраторъ; въ декабре 1804 г. вновь переведенъ въ Палату; 31 декабря 1806 г. – губернской секретарь; 16 декабря 1807 г. – уволенъ; † до 1846 г. Ж.Марфа.....	29
53.	МИХАИЛЬ ЯКОВЛЕВИЧЪ Родился 9 ноября 1802 г., въ Петрушинѣ; коллежскій регистраторъ; † до 1834 г. Ж. Ксенія Ивановна, жила въ Петрушинѣ (1834).	29
-	АННА ЯКОВЛЕВНА Родилась около 1777 г. За (1798)	29
-	ВАРВАРА ЯКОВЛЕВНА Родилась около 1783 г.	29
-	МАРИНА ЯКОВЛЕВНА Родилась около 1786 г.	29
-	АГРИППИНА ЯКОВЛЕВНА Родилась около 1790 г.	29
-	ЕВДОКІЯ ЯКОВЛЕВНА Родилась 4 марта 1796 г. въ Петрушинѣ.	29
54.	ГРИГОРІЙ ВАСИЛЬЕВИЧЪ Родился около 1783 г.; учился въ Черниговской семинаріи (1798); губернской секретарь; служить въ Генеральномъ Судѣ (1808).	30
55.	ИВАНЪ ВАСИЛЬЕВИЧЪ Родился около 1789 г.; губернской регистраторъ, служить въ Черниговской казенной Палатѣ (1808); губернской секретарь (1840).	30
56.	ЯКОВЪ ВАСИЛЬЕВИЧЪ Родился около 1796 г.; учился въ Черниговскомъ народному училищѣ (1808); губернской секретарь (1840). Ж. Ирина Михайловна Страховская.	30
-	АНАСТАСІЯ ВАСИЛЬЕВНА Родилась около 1786 г.	30
-	МАРІЯ ВАСИЛЬЕВНА Родилась около 1792 г.	30
57.	СТЕПАНЪ ПАРФЕНОВИЧЪ Родился около 1784 г.	31
58.	АЛЕКСѢЙ ПАРФЕНОВИЧЪ Родился около 1789 г.	31
-	МАРИНА ПАРФЕНОВНА Родилась около 1791 г.	31
-	ПЕЛАГЕЯ ПАРФЕНОВНА Родилась около 1797 г.	31
59.	ПЕТРЪ МАТВѢЕВИЧЪ Родился около 1784 г.	32
60.	ФЕДОРЪ ФЕДОРОВИЧЪ	33

	Родился около 1793 г.	
61.	ВАСИЛИЙ ФЕДОРОВИЧЪ Родился около 1797 г.; подпрапорщикъ Вятскаго пѣхотнаго полка (1824).	33
-	АНАСТАСІЯ ФЕДОРОВНА Родилась около 1796 г.	33
62.	ИВАНЪ МИХАЙЛОВИЧЪ Родился 24 іюня 1780 г. въ Петрушинѣ; въ службѣ съ 24 октября 1802 г., изъ унтеръ-офицероѣ въ Черниговской Казенной Палатѣ губернскимъ регистраторомъ; 31 декабря 1806 г. – коллежскій регистраторъ; 2 іюля 1807 г. – уволенъ; 5 марта 1813 г. – въ Черниговскій повѣтовый земскій судъ; 31 декабря 1815 г. – губернский секретарь; 22 мая 1817 г. – уволенъ. Ж. (с 4 ѳевраля 1812 г. въ Буянкахъ) Марія Ивановна Маслаковецъ.	34
63.	КУЗЬМА МИХАЙЛОВИЧЪ Родился около 1787 г.	34
-	ЕВДОКІЯ МИХАЙЛОВНА Родилась около 1782 г.	34
-	МАРІЯ МИХАЙЛОВНА Родилась около 1789 г.	34
-	ИРИНА МИХАЙЛОВНА Родилась около 1791 г.	34
-	ПЕЛАГЕЯ МИХАЙЛОВНА Родилась около 1792 г.	34
	VIII	
64.	СТЕПАНЪ САМУИЛОВИЧЪ Родился въ 1778-1779 гг. въ Петрушинѣ; въ службѣ съ 8 февраля 1812 г. канцеляристомъ въ Черниговской Казенной Палатѣ; 8 марта 1814 г. – къ дѣламъ Малороссійской Черниговской строительной экспедиціи; 31 декабря 1816 г. – коллежскій регистраторъ; 16 марта 1817 г. – уволенъ; служилъ въ 1807 г. пятидесятнымъ начальникомъ въ Черниговскомъ подвижномъ земскомъ войскѣ; за что получилъ золотую медаль въ 1808 г. Ж. Варвара.....	41
65.	ИВАНЪ САМУИЛОВИЧЪ Родился около 1783 г.	41
66.	ВАСИЛИЙ САМУИЛОВИЧЪ Родился 1 января 1785 г. въ Петрушинѣ; въ службѣ съ 8 февраля 1812 г. канцеляристомъ въ Черниговской Казенной Палатѣ; 8 марта 1814 г. – къ дѣламъ Черниговской строительной экспедиціи; 31 декабря 1816 г. – коллежскій регистраторъ; 16 марта 1817 г. – уволенъ; жить въ Петрушинѣ (1835), гдѣ у него было 4 м.п. души и 25 десятинъ земли. Ж.1)Татьяна.....; 2)Марина Емельяновна.....	41
-	МАРІЯ САМУИЛОВНА Родилась 29 января 1781 г. въ Петрушинѣ; жива въ 1848г. За Алексѣемъ Кострицей, губернскимъ секретаремъ, † до 1848 г.	41
-	ЕКАТЕРИНА САМУИЛОВНА За нею въ Петрушинѣ 2 м.п. души. За (съ 14 января 1822 г. въ Черниговѣ) Григоріемъ Ильичемъ Кольчевскимъ, штабсъ-капитаномъ.	41
67.	ГЕОРГІЙ (ГРИГОРІЙ) АНДРЕЕВИЧЪ Родился 23 апреля 1805 г. въ Петрушинѣ; въ службѣ съ 10 мая 1819 г. канцеляристомъ Черниговскаго уѣзднаго Казначейства; 31 декабря 1822 г. – коллежскій регистраторъ; 7 ноября 1823 г. – въ Департаментъ Черниговскаго Генеральнаго Суда; 31 декабря 1825 г. – губернский секретарь; 4 декабря 1826 г. – къ дѣламъ Черниговской строительной экспедиціи; 31 декабря 1828 г. – губернский секретарь; 10 іюня 1831 г. – въ Черниговское уѣздное Казначейство; 31 іюля 1832 г. – въ Черниговскій уѣздный судъ; тамъ-же служилъ и въ 1834 г.	42
68.	ПЕТРЪ АНДРЕЕВИЧЪ Родился 11 іюня 1811 г. въ Петрушинѣ; въ Черниговской гимназіи (1824); въ службѣ съ 20	42

	<p>октября 1826 г. въ Малороссийскомъ Почтамтѣ; 19 іюля 1830 г. – въ Черниговскій уѣздный судъ; 31 декабря 1830 г. – коллежскій регистраторъ; 27 іюля 1834 г. – въ Департаментѣ Государственнаго Казначейства; 2 марта 1835 г. – помощникъ контролера 14 класса Провіантскаго Департамента; 31 декабря 1833 г. – губернской секретарь; 12 октября 1836 г. – уволенъ; 13 ноября 1836 г. – переведенъ въ Провіантскій Департаментъ безъ жалованья; 17 іюля 1837 г. – помощникъ дистанціоннаго смотрителя по Екатеринославской губерніи; 20 мая 1838 г., кроме того, и.д. дистанціоннаго смотрителя тамъ-же; то-же въ 1839 г. Ж. Александра Павловна Мельникова, дочь титулярнаго совѣтника.</p>	
-	<p>ЕФРОСИНЯ АНДРЕЕВНА Родилась около 1797 г.</p>	42
-	<p>УЛЬЯНА АНДРЕЕВНА Родилась около 1816 г.</p>	42
-	<p>ЕЛИЗАВЕТА АНДРЕЕВНА Родилась около 1818 г. За</p>	42
69.	<p>АНДРЕЙ ФЕДОРОВИЧЪ Родился 17-18 октября 1825 г. въ Петрушинѣ; учился въ уѣздномъ училищѣ, но курса не окончилъ; въ службѣ съ 31 іюля 1842 г. въ Черниговскомъ уѣздномъ Казначействѣ; 20 января 1849 г. – коллежскій регистраторъ; 16 декабря 1849 г. – помощникъ бухгалтера; 29 января 1853 г. – губернской секретарь; 2 ноября 1864 г. – титулярный совѣтникъ; 17 декабря 1865 г. – бухгалтеръ Черниговскаго Губернскаго Казначейства; 30 апреля 1869 г. – коллежскій ассесоръ; надворный совѣтникъ; у него въ Петрушинѣ 3 души и 20 десятинъ земли (1849); родовая тамъ-же 38 десятинъ и въ Черниговѣ купленной 1 десятина земли и деревянной домъ; † 30 ноября 1894 г.; погребенъ на Черниговскомъ городскомъ кладбищѣ. Ж. Прасковія Ивановна Пекурь; у ней купленныхъ въ Петрушинѣ 18 десятинъ земли (1873).</p>	44
70.	<p>ГЕОРГІЙ ФЕДОРОВИЧЪ Родился въ апреле 1828 г. въ Петрушинѣ; учился въ Черниговскомъ уѣздномъ училище, но курса не окончилъ; въ службѣ съ 20 октября 1844 г. въ Черниговскомъ городскомъ магистратѣ; 27 марта 1846 г. – въ Губернское Правленіе; 27 марта 1848 г. – въ Черниговскій уѣздный судъ; 24 іюня 1849 г. – вновь въ Губернское Правленіе; 8 марта 1851 г. – уволенъ; 10 октября 1851 г. – въ Черниговское Уѣздное Казначейство; 29 января 1853 г. – коллежскій регистраторъ; 24 ноября 1855 г. – вновь въ Губернское Правленіе; 8 февраля 1856 г. – губернской секретарь; 1 февраля 1856 же года – и.д. смотрителя Черниговскаго тюремнаго замка; 23 августа 1856 г. – утвержденъ въ должности; 13 сентября 1866 г. – коллежскій секретарь; за нимъ въ Петрушинѣ 3 м., 3 ж. души и 13S десятинъ земли, и купленной въ д. Чернышѣ 25 десятинъ земли (1861). Ж. Ульяна Никифоровна.....</p>	44
-	<p>СОФІЯ ФЕДОРОВНА Родилась 25 ноября 1822 г. въ Петрушинѣ.</p>	44
-	<p>ЕВДОКІЯ ФЕДОРОВНА Родилась 30 іюля 1836 г. въ Петрушинѣ.</p>	44
71.	<p>ПЕТРЪ ГРИГОРЬЕВИЧЪ Родился 4 октября 1837 г. въ Петрушинѣ; † до 1863 г.; бездѣтнымъ.</p>	45
-	<p>НАТАЛІЯ ГРИГОРЬЕВНА Родилась 20 августа 1824 г. въ Петрушинѣ.</p>	45
-	<p>АНАСТАСІЯ ГРИГОРЬЕВНА Родилась 18 апреля 1831 г. въ Петрушинѣ; † до 1852 г.</p>	45
-	<p>ПРАСКОВІЯ ГРИГОРЬЕВНА Родилась 26 октября 1835 г. въ Петрушинѣ.</p>	45
-	<p>АНАСТАСІЯ КОНСТАНТИНОВНА За Федоромъ Васильевичемъ Шихуцкимъ (№ 80).</p>	47
72.	<p>ВАСИЛІЙ ИВАНОВИЧЪ Родился 25 апреля 1810 г. въ Петрушинѣ; въ службѣ съ 12 мая 1826 г., канцеляристъ въ Черниговскомъ Губернскомъ Правленіи; 31 декабря 1830 г. – коллежскій регистраторъ; 18 мая 1833 г. – уволенъ; 26 февраля 1836 г. – снова принятъ въ Губернское Правленіе; 2 октября 1837 г. – губернской секретарь; 2 октября 1841 г. – коллежскій секретарь; 14 октября 1843 г. – регистраторъ 3 отдѣленія Губернскаго Правленія; 29 ноября 1844 г. – оставленъ писцомъ; тамъ-же служилъ въ 1846 г.; у него въ Петрушинѣ 3 души и 15 десятинъ земли (1846).</p>	52

	Ж. Феодосія Ивановна	
73.	СЕРГЪЙ ИВАНОВИЧЪ Родился 26 сентября 1812 г. въ Петрушинѣ.	52
74.	ГРИГОРІЙ ИВАНОВИЧЪ Родился 25 января 1820 г. въ Петрушинѣ; окончили курсъ Черниговскаго уѣзднаго училища; въ службѣ съ 31 октября 1837 г. канцеляристомъ Черниговскаго уѣзднаго суда; 25 января 1840 г. командированъ въ Черниговское губернское Правленіе для отписки старыхъ дѣлъ; 31 декабря 1841 г. – коллежскій регистраторъ; 19 декабря 1841 г. – и.д. столоначальника; 1 марта 1845 г. – столоначальникъ; 12 августа 1846 г. смѣщенъ на должность помощника столоначальника; 27 сентября 1846 г. – губернской секретарь; 12 апреля 1847 г. – къ дѣламъ Черниговскаго Дворянскаго Депутатскаго Собранія; 30 апреля 1848 г. – казначей Комитета по сооружеію Черниговскаго шоссе; 6 сентября 1889 г. – столоначальникъ Черниговскаго Дворянскаго Депутатскаго Собранія; тамъ-же служилъ в 1877 г.; 25 января 1854 г. – титулярный советникъ; 22 сентября 1875 г. получилъ орден св. Владимира 4-ой степени; за нимъ съ братомъ въ Петрушинѣ деревянной домъ со службами, 4 м.п. души, огородной 4 и пахатной, сѣнокосной и лесной земли 58 десятин (1848); за нимъ въ Петрушинѣ 57С, Роиской слободѣ 13, при дер. Чепіговкѣ 11 и купленной въ Черниговскомъ уѣздѣ 13 десятин земли (1860). Ж. Анна Максимовна Товстолѣсъ, родилась 26 февраля 1826 г., дочь титулярнаго совѣтника.	62
75.	ИВАНЪ ИВАНОВИЧЪ Родился 19 октября 1820 г. въ Петрушинѣ; въ службѣ съ 7 декабря 1839 г. канцеляристомъ Черниговскаго Губернскаго Правленія; 30 сентября 1840 г. – въ уѣздное казначейство; 21 мая 1842 г. – помощникъ бухгалтера; 17 іюля 1845 г. – бухгалтеръ по счетоводству государственныхъ имуществъ; коллежскій секретарь (1852).	62
-	ПРАСКОВІЯ ИВАНОВНА Родилась 22 октября 1825 г. въ Петрушинѣ.	62
ІХ		
76.	АЛЕКСЪЙ СТЕПАНОВИЧЪ Родился 14 февраля 1817 г. въ Петрушинѣ; въ Черниговской гимназіи (1834); въ службѣ съ 26 октября 1834 г. канцеляристомъ Черниговскаго Губернскаго Правленія; 31 декабря 1838 г. – коллежскій регистраторъ; 4 апреля 1841 г. – регистраторъ 4-го отдѣленія.	64
77.	ИВАНЪ ВАСИЛЬЕВИЧЪ Отъ 1-го брака; родился 23 іюля 1810 г. въ Петрушинѣ; въ службѣ съ 16 октября 1824 г. къ дѣламъ Черниговскаго уѣзднаго суда; 13 декабря 1824 г. – канцеляристъ; 1 августа 1828 г. – въ Черниговское уѣздное Казначейство; 31 декабря 1828 г. – коллежскій регистраторъ; 31 декабря 1831 г. – губернской секретарь; 22 сентября 1834 г. – журналистъ Сосницкаго Казначейства; 31 декабря 1834 г. – коллежскій секретарь; 26 іюня 1837 г. – бухгалтеръ; 2 сентября 1846 г. – Суражскій уѣздный казначей; тамъ-же служилъ и въ 1846 г; коллежскій ассесоръ (1852). Ж. Ульяна Львовна, у ней радovýchъ въ Сосницѣ м.п. 2 души, и тамъ же купленной деревянной домъ съ огородомъ (1846).	66
78.	ВАСИЛІЙ ВАСИЛЬЕВИЧЪ Отъ 2-го брака; родился 14 августа 1817 г. въ Петрушинѣ; въ службѣ съ 30 декабря 1833 г. канцеляристомъ Черниговскаго уѣзднаго суда; 9 апреля 1836 г. – въ Черниговскую Казенную Палату; 31 декабря 1838 г. – коллежскій регистраторъ; 31 января 1841 г. – помощникъ контролера 5 стола контрольнаго отдѣленія; коллежскій секретарь (1851); въ 1842 г. - бездѣтень. Ж. 1) Олимпиада Васильевна (<i>Шкуржана</i>) 2) Марья[...]	66
79.	СТЕПАНЪ ВАСИЛЬЕВИЧЪ Отъ 2-го брака; родился 26 декабря 1820 г. въ Петрушинѣ; въ службѣ съ 17 мая 1837 г. канцеляристомъ Черниговскаго уѣзднаго казначейства; 23 января 1840 г. – въ Черниговскую Палату Государственныхъ Имуществъ; 26 мая 1841 г. – журналистъ Черниговскаго уѣзднаго Казначейства; титулярный совѣтникъ. Ж. Меланія Севастьяновна Радченко.	66
80.	ФЕДОРЪ ВАСИЛЬЕВИЧЪ Отъ 2-го брака; родился 11 августа 1823 г. въ Петрушинѣ; въ службѣ съ 29 іюля 1840 г. канцеляристомъ Черниговскаго уѣзднаго Казначейства № 23 мая 1841 г. – въ Черниговскую Казенную Палату; губернской секретарь; † до 1867 г. Ж. Анастасія Константиновна Шихуцкая, дочь № 47.	66
81.	ПАВЕЛЬ ВАСИЛЬЕВИЧЪ	66

	Отъ 2-го брака; родился 15 мая 1838 г. въ с. Петрушинѣ; служилъ въ Черниговскомъ Казначействѣ; а затѣмъ въ Козелецкомъ. Ж. Марія Михайловна Карпинская.	
-	ЕЛЕНА ВАСИЛЬЕВНА Отъ 1-го брака; родилась 15 іюля 1812 г. въ Петрушинѣ.	66
-	МАРІЯ ВАСИЛЬЕВНА Отъ 2-го брака; родилась 1 апреля 1826 г. въ Петрушинѣ. За Василіемъ Осиповичемъ Стодолинскимъ, служившимъ въ Черниговскомъ уѣздномъ судѣ.	66
82.	НИКОЛАЙ ПЕТРОВИЧЪ Родился 3 ноября 1840 г. въ Екатеринославі; присяжной повѣренній въ Черниговѣ. Ж. Юлія Павловна Карпинская.	68
83.	ЕВГЕНІЙ ПЕТРОВИЧЪ Родился 21 января 1842 г. въ Петрушинѣ; коллежскій регистраторъ (1879). Ж. (съ 21 апреля 1865 г. въ Петрушинѣ) Анастасія Самойловна Говенкова, дочь казеннаго крестьянина.	68
84.	ИВАНЪ АНДРЕЕВИЧЪ старшій Родился 8 апреля 1851 г.; † до 1873 г.	69
85.	ПАНФИЛЬ АНДРЕЕВИЧЪ Родился 16 февраля 1853 г. въ Черниговѣ; коллежскій регистраторъ (1893). Ж. Ольга Николаевна	69
86.	ИВАНЪ АНДРЕЕВИЧЪ младшій Родился 5 января 1855 г. въ Черниговѣ; надворный совѣтникъ (1899). Ж. (съ 30 января 1881 г. въ Черниговской Вознесенской церкви) Василиса Ефимовна Ганжа, дочь губернскаго секретаря.	69
87.	ВАСИЛІЙ АНДРЕЕВИЧЪ Родился 18 февраля 1858 г. въ Черниговѣ; † въ Харьковѣ въ 1909 г. Капитанъ Обоянскаго(?) полка.	69
88.	ФЛЕГОНТЪ АНДРЕЕВИЧЪ Родился 18 апреля 1864 г. въ Черниговѣ; секретарь и гласной Черниговской Городской Думы. Ж. Анна Владимірова, Юрьева уроженная, Новопыковского(?) уѣзда Екатеринославской губерніи, д. Дрюковка.	69
89.	ТИМОФЕЙ АНДРЕЕВИЧЪ Родился 3 мая 1869 г. въ Черниговѣ.	69
90.	НИКОЛАЙ ГЕОРГІЕВИЧЪ Родился 8 января 1850 г. въ д. Чернышѣ.	70
91.	ВАСИЛІЙ ГЕОРГІЕВИЧЪ Родился 27 декабря 1855 г. въ Чернышѣ.	70
-	ОЛЬГА ГЕОРГІЕВНА Родилась 17 іюля 1852 г.	70
-	НАДЕЖДА ГЕОРГІЕВНА Родилась 6 января 1854 г.	70
-	ЛЮБОВЬ ГЕОРГІЕВНА Родилась 1 мая 1862 г.	70
92.	ИВАНЪ ВАСИЛЬЕВИЧЪ Родился 2 сентября 1834 г. въ Петрушинѣ.	72
93.	ДМИТРІЙ ГРИГОРЬЕВИЧЪ Родился 25 октября 1852 г. въ Петрушинѣ; въ Черниговскомъ Дворянскомъ Депутатскомъ Собраніи (1877).	74
94.	СТЕПАНЪ ГРИГОРЬЕВИЧЪ Родился 3 января 1859 г. въ Петрушинѣ; въ Черниговской гимназіи (1877).	74
-	АЛЕКСАНДРА ГРИГОРЬЕВНА Родилась 10 апреля 1849 г. въ Петрушинѣ.	74

	За(1877)	
-	ЕВДОКІЯ ГРИГОРЬЕВНА Родилась 1 марта 1856 г. въ Петрушинѣ.	74
-	НАДЕЖДА ГРИГОРЬЕВНА Родилась 16 октября 1861 г. въ Петрушинѣ.	74
-	ФЕОДОСИЯ ГРИГОРЬЕВНА Родилась 29 мая 1865 г. въ Петрушинѣ.	74
	X	
-	ЕЛЕНА АЛЕКСЬЕВНА Родилась въ 1841 г.	76
95.	АРКАДІЙ ИВАНОВИЧЪ Родился 18 апреля 1837 г. въ Сосницѣ; главный бухгалтеръ Люблинскаго Казначейства (1869); начальникъ отдѣленія Радомской Казенной Палаты (1872); коллежскій ассесоръ (1872); статскій совѣтникъ (1887). Ж. Михалина Степановна....., католичка.	77
96.	ГЕОРГІЙ ИВАНОВИЧЪ Родился 7 января 1843 г. съ Суражѣ.	77
97.	ЗАХАРІЙ ИВАНОВИЧЪ Родился 5 сентября 1844 г. въ Суражѣ.	77
-	ТАТЬЯНА ИВАНОВНА Родилась 21 февраля 1846 г. въ Суражѣ.	77
-	БАРБАРА ИВАНОВНА Дѣвица въ 1890 г.	77
98.	МИТРОФАНЪ ВАСИЛЬЕВИЧЪ Родился 19 октября 1842 г. въ Черниговѣ; служилъ въ Управленіи государственныхъ имуществъ въ Черниговѣ. Ж.Марія Карловна.....	78
99.	ВАСИЛІЙ ВАСИЛЬЕВИЧЪ Родился 27 января 1845 г. въ Черниговѣ; живеть въ Воронежской губерніи (1916).	78
100.	ВЛАДИМІРЬ СТЕПАНОВИЧЪ † холостымъ.	79
101.	ВАСИЛІЙ СТЕПАНОВИЧЪ † холостымъ.	79
-	ПЕЛАГЕЯ СТЕПАНОВНА За евлампіемъ Семеновичемъ Головачевскимъ.	79
-	МАРІЯ СТЕПАНОВНА За Митрофаномъ Денисовичемъ Мокіевскимъ-Зубкомъ.	79
102.	ПАВЕЛЬ ФЕДОРОВИЧЪ Родился 7 января 1858 г. въ Буянкахъ, Городнянскаго уѣзда. Ж. Марфа Николаевна Миткевичъ.	80
-	АННА ФЕДОРОВНА За: 1) Владиміромъ Александровичъ Энгель, землемѣромъ; 2) Иваномъ Павловичемъ Музалевскимъ, живущимъ въ дер. Рашковой слободѣ, Городнянскаго уѣзда (1916).	80
103.	МИХАИЛЬ ПАВЛОВИЧЪ Живеть въ Петрушинѣ. Ж.....	81
-	ЕКАТЕРИНА ПАВЛОВНА Дѣвица (1916).	81
-	ТАТЬЯНА ПАВЛОВНА За N..... Герасимовымъ	81

-	АННА ПАВЛОВНА За Лагутинымъ, старшимъ телеграфистомъ въ Черниговѣ.	81
104.	АНДРЕЙ ЕВГЕНІЕВИЧЪ Родился 28 сентября 1869 г. въ Петрушинѣ; служить въ Черниговскомъ Губернскомъ Правленіи (1916).	83
105.	ПЕТРЪ ЕВГЕНІЕВИЧЪ Родился 5 марта 1880 г. въ Петрушинѣ.	83
106.	ИВАНЪ ЕВГЕНІЕВИЧЪ Родился 18 іюля 1885 г. въ Петрушинѣ.	83
-	ТАТЬЯНА ЕВГЕНІЕВНА Родилась 3 января 1864 г. въ Петрушинѣ; узаконена Именнымъ указомъ Сенату от 15 января 1878 г.; дѣвица.	83
-	ОЛИМПАДА ЕВГЕНІЕВНА Родилась 21 іюля 1867 г. въ Петрушинѣ.	83
- ЕВГЕНІЕВНА	83
-	НАДЕЖДА ЕВГЕНІЕВНА Родилась 16 мая 1874 г. въ Петрушинѣ.	83
-	АЛЕКСАНДРА ЕВГЕНІЕВНА Родилась 30 октября 1882 г. въ Петрушинѣ.	83
107.	ПЕТРЪ ПАМФИЛОВИЧЪ Родился 4 сентября 1893 г. въ с. Слабинѣ.	85
-	ПРАСКОВІЯ ПАМФИЛОВНА Родилась 2 августа 1890 г. въ с. Слабинѣ.	85
108.	АНАТОЛІЙ ИВАНОВИЧЪ Родилась 1 октября 1884 г. въ Черниговѣ. Ж. Неонила Хрисанфовна Мамонтова (Короча Кур. г.) (?)	86
109.	ВИТАЛІЙ ИВАНОВИЧЪ Родился 24 марта 1886 г. въ Черниговѣ.	86
110.	ВЛАДИМІРЪ ИВАНОВИЧЪ Родился 31 іюля 1887 г. въ Черниговѣ; докторъ медицины Галле Виртембергскаго Университета. Ж. Марія. [Сын] СВЯТОГОРЪ ВЛАДИМІРОВИЧЪ, родился	86
111.	ИВАНЪ ИВАНОВИЧЪ Родился 23 марта 1889 г. въ Черниговѣ. Жена Марія Дмитриевна умерла 1917 г. [Дочь] ТАМАРА ИВАНОВНА, родилась 1916 г.	86
-	РАИСА ИВАНОВНА Родилась 5 декабря 1881 г. въ Черниговѣ.	86
-	ОЛЬГА ФЛЕГОНТОВНА Родилась 11 іюля 1891 г.; въ замуж. За Александромъ(?) Антоновичемъ Севрукомъ (Харьков). Сын(?), 1911 г.р.	88
XI		
112.	ЛЕОНИДЪ АРКАДІЕВИЧЪ Родился 14 декабря 1869 г. въ Радоми(?)	95
113.	ИЛІЯ МИТРОФАНОВИЧЪ Служилъ въ Черниговской Казенной Палатѣ. Ж.; въ разводѣ	98
-	АЛЕКСАНДРА МИТРОФАНОВНА За	98

-	ЕЛЕНА МИТРОФАНОВНА За.....	98
114.	ВАСИЛІЙ ПАВЛОВИЧЪ Родился 1 января 1892 г. въ с. Буянкахъ; воспитывался въ Черниговскомъ Реальномъ Училищѣ; † убитъ 9 декабря 1914 г. на бѣзурѣ; по смерти произведенъ въ прапорщики. Ж. Серафима Антоновна Храпачева Дочь АНТОНИНА	102
115.	ПЕТРЪ ПАВЛОВИЧЪ Родился 24 августа 1894 г. въ с. Буянкахъ. Убитъ 17 марта 1917 г. въ Карпатахъ.	102
116.	МИХАИЛЬ ПАВЛОВИЧЪ Родился 1 ноября 1901 г. въ с. Буянкахъ; воспитанникъ Черниговскаго Реального Училища (1916).	102
117.	АНДРЕЙ ПАВЛОВИЧЪ Родился 18 мая 1904 г. въ с. Буянкахъ; воспитанникъ Черниговскаго Реального Училища (1916).	102
-	ДОМНИКІЯ ПАВЛОВНА Родилась 7 января 1883 г. въ с. Буянкахъ. За Григоріємъ Николаевичемъ Ивановымъ.	102
-	МАРІЯ ПАВЛОВНА Родилась 3 ноября 1884 г. въ с. Буянкахъ.	102
-	АННА ПАВЛОВНА Родилась 24 ноября 1886 г. въ с. Буянкахъ.	102
-	ЕКАТЕРИНА ПАВЛОВНА Родилась 18 ноября 1896 г. въ с. Буянкахъ.	102
-	АЛЕКСАНДРА ПАВЛОВНА Родилась 13 марта 1899 г. въ с. Буянкахъ.	102
118	СВЯТОГОРЪ ВЛАДИМИРОВИЧЪ Родился....	110
-	ТАМАРА ИВАНОВНА Родилась 1916 г.	111
	XII	
-	Дочь АНТОНИНА	114

Петро Пиріг, Олександр Любич

ПОТРЕБИ ДВОРЯН ЧЕРНІГВЩИНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст. ТА ЇХ ЗАДОВОЛЕННЯ

Соціально-економічне та правове становище російського підданого на початку ХІХ ст. визначалося в першу чергу станом належності. Де починалася свобода дворянина, там закінчувалася свобода кріпака. Першоосновою виникнення подібного становища було право монарха жалувати дворянам землі з селянами. Звідси впливає належність селян дворянам на праві приватної власності. Виходячи з останньої, у поміщика з'являється право розпоряджатися долею кріпака на свій розсуд (з 1762 р. по 1843 р.), а саме: переводити з одного села в інше, з польових робіт на дворові; продавати кріпаків у роздріб (до 1801 р.) або родинами; накладати на них повинності та оброки; встановлювати не більше трьох робочих панських днів на тиждень (відповідно до указу 1797 р.); передавати свою владу над кріпаками

за договором оренди або особисто на певний строк, у тимчасове користування будь-якому контрагенту, окрім осіб, яким закон забороняв володіння кріпаками; право зіслання кріпаків на поселення у Сибір без повернення (з 1760 р.), на каторгу на необмежений термін з правом повернення (з 1765 р. по 1807 р.); вирішувати шлюбно-сімейний стан кріпака; судити кріпаків у всіх справах, окрім кримінальних; розпоряджатися їх рухомим майном; відпускати кріпаків із землею (з 1801 р.); відпускати їх на волю за встановлений поміщиками викуп (відповідно до указу 1803 р. про вільних хлібопашців) тощо. Щодо майнових справ, то повне і необмежене право власності мали тільки дворяни. Його складовими були виняткове право володіти землею та закріпаченими селянами; право на придбання будинків у містах. Що ж до цивільних прав, то дворянам, міщанам і навіть селянам надавалося право відкривати підприємства, наймати працівників, займатися торгівлею. Монопольним було право дворян на торгівлю хлібом. Але все могло бути змінено в Російській імперії волею однієї людини - імператора.

Початок XIX ст. більшість дворян Росії зустріла у стані невпевненості в майбутньому, через те, що на царський престол сховався новий імператор Олександр I, якого вважали прибічником кардинальних реформ у житті імперії. Більшість же дворян Чернігівщини вбачало в цьому можливість направити зміни в необхідному їм напрямку. У зв'язку із цим у 1801 р. дворянство Малоросійської губернії уклало колективне прохання, відоме під назвою «Записка господам депутатам от дворян Малороссийской губернии, для принесения его Императорскому Величеству Александру Павловичу всеподданнейшей благодарности за все милостивейшее возстановление и утверждение Дворянской грамоты во всей ея силе, и о нуждах, от всех поветов изъясненных и в общем собрании ко уважению принятых» [1. С. 193 С. 310].

У червні-липні 1801 р. у Чернігові відбулися вибори губернського маршала дворянства, яким став М.М. Стороженко. Присутнім там повітовим маршалам та виконуючим їх обов'язки малоросійський цивільний губернатор І.В. Френсдорф через керівника зібрання, «отправляющего должность» губернського маршала І.О. Рославця, запропонував, згідно із сенатським указом від 28 травня 1801 року, обрати двох депутатів від дворянства губернії для привітання Олександра I під час коронації, які не пізніше 1 вересня мали приїхати до Москви [2]. 2 липня одноголосно було обрано дійсного таємного радника і кавалера В.П. Кочубея та таємного радника і кавалера О.К. Розумовського, про що і повідомили губернатора [3]. Оскільки В.П. Кочубей та О.К. Розумовський відмовилися від депутатства, маршали, які ще раз зібралися в Чернігові у серпні 1801 р., остаточно визначилися з представниками від губернії. У Москву відправилися В.І. Чорниш, Г.Я. Почека та М.М. Щербак [4]. Якщо з приводу обрання депутатів, судячи з документів, висловилися всі повітові зібрання, то положення про потреби на деяких із них були обійдені увагою, оскільки виявлено лише 18 із 20 можливих заяв на цю тему. Ряд повітів обмежилися стислим переліком проблем, які, зокрема, козелецьке дворянство вмістило в одному, конотопське, чернігівське, ніжинське, стародубське - у трьох пунктах.

Порівняно з другою половиною XVIII ст. дворянські вимоги багато в чому змінилися. Вони не торкалися питань автономії Малоросії, безмитного імпорту солі, експорту худоби та продуктів, створення шляхетського банку, права на подорожі, освіту й службу за кордоном, оскільки вони або відпали у результаті суспільно-політичних і геополітичних перетворень, або були вже вирішені. Водночас зі змінами статусу Чернігівщини, із соціальними, адміністративними реформами в краї, що інколи вступали у суперечності між собою та із місцевими традиціями, з'явилися зовсім нові проблеми або інше ставлення до вже існуючих на початок XIX ст.

У разі продовження політики Герольдмейстерської контори, започаткованої в кінці XVIII ст., для багатьох українських шляхетських родин могла настати катастрофа. Мається на увазі, що ті, хто вступив до імперської цивільної

адміністрації, мали право на дворянство, якщо їхня позиція у «Табели о рангах» була достатньо високою. Проте для тих, хто ніколи не працював у будь-якому імперському уряді, шлях у дворянство був практично перекритий. Такі особи могли бути оподаткованими, їхнім дітям заборонялося вступати до кадетських училищ, з яких здійснювали набір в армію, і вони відлучалися від багатьох військових та адміністративних посад. Український урядовець вищого рангу міг дуже легко втратити свої права на дворянство, тоді як осіб вищого рангу, котрі перейшли в імперську адміністрацію у часи скасування українських інституцій, з готовністю визнавали дворянами. Діяльність Герольдмейстерської контори викликала обурення і незадоволення серед шляхти Чернігівщини. Вона порушувала двадцятирічну місцеву практику, що визнавала українську службу незаперечним свідченням дворянства. Нова шляхта розпочала боротьбу за повне визнання українських рангів. Її очолила невелика група шляхтичів, які називали себе «патріотами» [5. С. 13]. Ці «патріоти» почали збирати грамоти польських королів, усі угоди царів і гетьманів, царські укази та привілеї на землю, укази гетьманів і документи Колегії іноземних справ і Сенату. На підставі цього матеріалу на захист своїх прав на благородство вони підготували різноманітні петиції, полемічні праці, обґрунтування і меморандуми. Напівзабуту історію підтверджували тепер історичними документами. Генеральний суддя відновленої української судової системи Роман Маркович написав «Замечания о правах малороссийского дворянства» [6. С. 13]. Він твердив, що українські ранги завжди визнавалися російською владою, і на доказ цього цитував такі документи: «Статті 1728 р.» (вибори гетьмана Данила Апостола), зауваження Іноземної колегії від 1735 р. про визначення російських еквівалентів українським рангам і - найважливіше - про імперські ранги, що надавалися тим, хто 1782 р. перейшов із скасованих українських інституцій у нову імперську адміністрацію. Практично тоді ж написав свою працю ерудований полеміст Тимофій Калинський [7. С. 14]. Його твір був названий «Мнение о малороссийских чинах и о их преимуществе, а равно и о разборе их доказательств о дворянстве по службе и чинам их для внесения в Родословную дворянскую книгу и в какую именно оной часть» [8. С. 33]. Калинський стверджував що українська старшина ще наприкінці XVI ст. була визнана як шляхта. Саме як шляхта вона мала більші права, ніж російське дворянство, оскільки не лише старшина, але цілий козацький стан - це «лицарський орден з шляхетським статусом» і, отже, повністю відповідав російському дворянству. Калинський прирівнював українських сотників (досить низький ранг) до російських воевод, а генеральну старшину - до думних бояр. Гетьмана, на думку полеміста, не можна було прирівнювати до генерал-фельдмаршала (цей ранг мав Розумовський) - він був фактичним сувереном. Обидві праці були обговорені на зібранні чернігівського дворянства 1805 р., внаслідок чого до імперської влади була надіслана петиція, за якою слідом надіслали принаймні ще дві. Всі вони потрапили під сукно в канцелярії генерал-губернатора князя Куракіна і тільки в 1809 р. були передані в Раду міністрів [9. С. 30].

Наприкінці 1809 р. дискусія завершилася, і чернігівська шляхта представила свою петицію, яку місцева і центральна влада розглянули разом з петиціями із Полтавської губернії. Рада міністрів постановила, що «въ признаній малороссийскаго дворянства и въ перейменованій чиновников руководствоваться теми правилами, которые наблюдаемы были покойным генераль-фельдмаршаломъ графомъ Румянцевымъ-Задунайскимъ» [10. С.38]. Війни з Наполеоном однак перешкодили втіленню в життя цих постанов, і згодом українська шляхта була змушена знову подавати петиції до центральної влади. У 1819 р., і ще раз - у 1827 р. ці петиції енергійно підтримав генерал-губернатор князь Репнін [11. С.40]. Хоча Рада міністрів не ставилася до них вороже, петиції, як правило, блокувалися або ховалися в шухляди. Причина сенатської опозиції полягала в тому, що Сенат виступав за бюрократичний ранг (чин) і противився тільки спадковій становій знаті. Прискіпливо вивчаючи кожний імперський указ про українські ранги, Сенат

намагався довести, що лише вищі ранги мали право на спадкове дворянство, а нижчі - на персональне [12. С.80]. Нарешті, питання було розглянуте імперською радою і впорядковане указом 1835 р. Усі українські військові та цивільні чини, за винятком нижчих - бунчужних товаришів і возних, визнавалися як такі, що автоматично поширюють дворянство на їх власників та їхніх нащадків [13. С.154]. Нашадків з нижчих рангів, таким чином, не можна було вважати за дворян, але вони могли ними стати - і навіть спадковими, досягнувши відповідного місця у «Табели о рангах». Сенат не бажав узагалі позбутися неросійських дворян - просто прагнув, щоб вони вступали в дворянство шляхом відповідного просування по імперській службі, а не завдяки визначним предкам. Це рішення остаточно розв'язало для шляхти останнє питання, яке все ще залишалося відкритим від часів скасування української автономії. Найкращим свідченням є те, що визнання всіх українських чинів 1835 р. не спричинило збільшення кількості дворян у Полтавській і Чернігівській губерніях; фактично, вона продовжувала зменшуватися [14. С. 164].

Оскільки дворяни не підлягали оподаткуванню, то їх не включали до перепису населення. Отже, статистика щодо дворян, як правило, ґрунтується на губернаторських донесеннях і топографічних описах. Перші з них, що докладно подають кількість дворян у Малоросії, були проведені наприкінці 1790-х рр. На підставі топографічних описів і донесень губернаторів, В.М. Кабузан і С.М. Троїцький дійшли висновку, що 1800 р. на теренах колишньої Гетьманщини було 18 599 дворян чоловічої статі [15. С.167]. З двох інших джерел відомо, що 22 702 особи (як чоловіки, так і жінки), які за переписом 1782 р. подавалися як такі, що сплачують податки, пізніше - у 1780-х рр.- були допущені у дворянство. Претензії 10 105 осіб евентуально відкинули. Решту 12 597 осіб визнали, за винятком тих 2 616, що не потрапили до податкових реєстрів. Невідомо, однак, чи їх врахували у джерелах, використаних Кабузаном і Троїцьким. Отже, оцінки становлять 23 - 25 тис. дворян-чоловіків у 1780-і рр.: сюди входять 18 599 осіб, що їх подають топографічні описи, додано також 5052 чоловік (половину з 10 105, виключених з дворянства на початку 1790-х рр.). Загалом це становить 23 651 чоловік. Якщо 1308 осіб (половина з 2616), визнаних дворянами, але включених у чернігівський податковий реєстр, були враховані у топографічних описах, то цифра 23 651 приблизно відповідає дійсності. Якщо ж вони не були включені у топографічні описи, то цифру слід збільшити (ще на 1308) до 24 959 осіб. Наказом від 20 березня 1835 року було перераховано чини, які давали право на дворянство спадкове або дійсне і постановили: тих, хто на перше січня 1839 р. не надасть доказів на дворянство спадкове і не матиме дворянства особистого, перевести до козачого стану, не позбавляючи права доказати своє право на дворянство у майбутньому. Чини від генерального обозного до полкового писаря давали право на спадкове дворянство автоматично. Дворянських родів, визнаних депутатськими зборами за 1838 рік, нараховувалося 4 604. В цьому ж році в Чернігівській губернії користувалося правом дворянства 6 478 сімей. В них було осіб: чоловічої статі - 12 618; жіночої статі - 11 605; всього - 24 223. Сімей, які не мали селян-кріпаків, - 2 738. Сімей, які мали менше 5 рев'язьких душ, - 1 278. Сімей, які мали не менше 100 рев'язьких душ, - 2 462 [16. С. 8].

У 1801 р. дворянство вже обґрунтовувало з економічної точки зору постій російських військ, особливо кінних, і квартирування офіцерів у населених пунктах Чернігівщини. Одним з важливих було питання про вільний обмін і продаж земель, що перебували у власності козацтва, викладене у положеннях від Козелецького та Новгород-Сіверського повітів. Це питання було вирішене завдяки клопотанню малоросійського генерал-губернатора О.Б. Куракіна, пропозиції якого були покладені в основу сенатського указу від 28 червня 1803 року, що визнавав право козаків на володіння, набування і відчуження землі [17. С.83]. Одночасно хорольське дворянство клопотало, щоб козаки та різночинці, які пройшли нобілітацію, були виключені з окладу і в подальшому несли лише ті повинності, що властиві дворянству. Імовірно, таку позицію можна трактувати як прагнення збільшити

кількість членів корпорації, на яких розподілятимуться дворянські обов'язки та слід розцінювати як прагнення заявити про права тих співвітчизників, котрі не могли в даному разі брати участь в укладенні петиції імператору, і таким чином встановити справедливість і законність. У низці «положений» порушувалося питання про зменшення податкового тягара не тільки для свого, а й для інших станів. Конопоське дворянство в одному із двох пунктів, враховуючи збитки, яких завдала господарству сарана, просило «о не взыскании с крестьян и другого звания людей здешнего повета и других, в коих подобное же убыток последовал, податей» [18]. На бідність селян і неможливість самостійно сплачувати податки звертали увагу поміщики й у Хорольському повіті [19]. Наскільки складною була ця проблема, а також питання про дворянську та селянську заборгованість перед державою, свідчать неодноразові звернення малоросійських генерал-губернаторів до уряду з проханням послабити податковий тягар та з пропозиціями, які досить ґрунтовно викладені, зокрема, в «Записке о податях по Малороссийским губерниям» М.Г. Рєпніна 1831 р. [20. С.151].

Враховуючи специфіку землекористування на Чернігівщині, яка полягала у черезпосмужному розташуванні дворянських, козацьких, селянських земель, що призводило до частих конфліктів і скарг до суду. Не дивно, що в «Положеннях» зустрічаються пропозиції провести в Малоросії генеральне межування за прикладом інших губерній і створити для цього особливу межову інструкцію [21]. У подальшому цим опікувався О.Б. Куракін [22. С.42]. Уже в 1801 р. був виданий закон про генеральне розмежування Малоросії, яке мало бути здійснене поряд із складанням планів міст. Але в 1803 р. знадобилися доповнення до цього закону, а в 1804 р. був виданий закон «Про складання нової інструкції», загальні правила розмежування земель за наказом 19 вересня 1765 року не підійшли для форм землеволодіння, які історично склалися в Малоросії, й для неї довелося складати нові накази. Інструкція, видана в 1804 р., багато разів перероблялася. У 1838 р. місцеві дворяни, великі землевласники надіслали клопотання центральному уряду про швидке розмежування Малоросії з метою зменшення або знищення міжполосся. Загальне бездокументальне володіння лісами, болотними сіножатями та берегами річок також потребувало зміни існуючих інструкцій. Ускладнювало ситуацію і те, що великі маєтки в Малоросії було створено шляхом придбання невеликих ділянок і концентрації землі в одних руках. Розробка доцільності операцій з межування провадилася з 1803 р. по 1858 р., а в Чернігівській губернії продовжувалася до 1891 р. Відсутність точних геодезичних вимірів у Малоросії було однією з причин, що змусили відкладати межування.

На жаль, відсутні спеціальні дослідження про земельні володіння української шляхти. З деяких розвідок можна почерпнути лише приблизні дані щодо цього. Так, у праці В.М. Кабузана і С.М. Троїцького подається оціночна кількість кріпаків на одного шляхтича на певній території (Див.: Изменения в численности... - С. 153.). Для Лівобережної України (Гетьманщина і Слобожанщина) пропорція 1782 р. становила 43,32 кріпака на 1,20 шляхтича, а 1796 р.- 42,68 кріпаків на 1,33 шляхтичів. Тобто на одного шляхтича припадало 34,66 кріпака у 1782 р. і 32,01 в 1795 р. Для порівняння, у центральних районах Росії у 1782 р. на 0,70 дворян припадало 66,07 кріпака, а 1795 р.- на 0,63 дворян - 66,64 кріпака. Тобто 1782 р. по 103,39 кріпака на одного дворянина і 1795 р.- 105,77 кріпаків на одного дворянина. Отже, в цілому кількість кріпаків, котрими володіла шляхта Чернігівщини, становила одну третю частину від кількості кріпаків, якими володіли дворяни центральних регіонів Росії. За схемою Кабузана і Троїцького, очевидно, що в Чернігівській губернії було більше дворян і менше кріпаків, ніж у будь-якому іншому регіоні імперії. Звичайно, кількість кріпаків на одного дворянина - це дуже відносний показник заможності. Але статистичні дані доповнюються інформаціями сучасників. Йосип Гермайзе подає опис зубожіння дрібної шляхти і те, як вона через руйнацію маноріального господарства змушена була найматися на державну службу. (Див. його передмову в кн.: 20 -40-і роки в

українській літературі. В 2 т. / Під ред. О. Дорошкевича.- К., 1922-1924.- Т. 2.- С. XI - XII.). В. Голобуцький підтвердив, що українська шляхта Лівобережжя в основному володіла малими або середніми маєтками, зокрема, у порівнянні з магнатами Правобережжя. (Див.: Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР.- К., 1970.- С. 170.)

Найболючіші соціально-економічні проблеми перейшли у спадок із XVIII ст. Із тих питань, що не знайшли відображення в загальній «Записці», слід відзначити прохання (від шести повітів) повернути збіглих селян, які оселилися у Новоросійській губернії, на Слобожанщині та на Дону, заборонити приймати втікачів і вжити заходів для того, щоб на майбутнє втечі були неможливі [23]. Крім організованого владою переселення українських козаків на Кубань, наприкінці XVIII і впродовж усієї першої половини XIX ст. відбувалася стихійна міграція з України на нещодавно освоєні прикубанські землі. Ці переселення відбувалися в таких формах: поодинокі, родинами, середніми і великими (по кількості осіб) партіями - з відома місцевої влади, а також у формі стихійних чи організованих втеч. Щорічний наплив утікачів на Кубань доходив до декількох тисяч душ [24. С.117]. Лише за 1793 р. з одного Катеринославського повіту в Чорноморію втекло 65 чоловіків і 55 жінок [25]. Канцелярія Чорноморського війська склала в листопаді 1800 р. відомість про зарахування в козаки 1264 особи поміщицьких і державних селян [26]. Крім втікачів, на Кубань стихійно чи з дозволу влади переселялися окремі особи, родини і різні групи [27]. Так, у 1802 р. виявили бажання переселитися до Катеринодара 57 осіб чоловічої і 56 жіночої статей селян Конопотського повіту; окрім того, було зараховано до Чорноморського війська 150 осіб чоловічої і 134 жіночої статей мешканців села Спаського і села Лебедина Чернігівської губернії [28. С. 39].

Вочевидь, що для поміщиків актуальність проблеми була зв'язана насамперед із необхідністю сплачувати за втікачів податки та з втратою робочих рук. Цілком слушно зазначає академік Л.В. Мілов, що при дослідженні суспільства з яскраво вираженим екстенсивним землеробством, яке потребує постійного розширення ріллі, де дефіцит робочих рук був сталим протягом століть, ракурс оцінок ставлення поміщиків до залежних селян повинен змінитися. Оскільки «в умовах, когда общество постоянно получало лишь минимум совокупного прибавочного продукта, оно объективно стремилось к максимальному использованию и земли, и рабочих рук. И суровые рычаги принуждения для той эпохи - объективная необходимость» [29. С.432]. Важливим, враховуючи індекс згадування у повітових положеннях (11 із 15 розглянутих), було прохання збереження традиційних прав винокуріння та продажу спиртних напоїв. Це питання певною мірою висвітлене в науковій літературі, де зверталася увага на його важливість для дворянського господарства [30. С.150]. Неможливість протягом досить тривалого часу експортувати зерно і водночас необхідність підвищувати прибутковість господарств підштовхували поміщиків до заняття гуральництвом, яке і стало для Чернігівщини специфічним способом нагромадження капіталів. Вирішення цього важливого питання залежало від політики уряду щодо нього, і на початку XIX ст. воно було актуалізовано введенням «питейных откупов», від чого особливо страждало дворянство прикордонних з російськими губерній. Закон 1827 року надавав дворянам право створювати фабрики, заводи та майстерні не тільки в селах, як це було передбачено раніше, а й у містах. У 30 - 50-х роках кількість дворян, які скористалися цим законом, зростає. Переважно їхня діяльність зосереджувалася в цукроварінні та гуральництві. Поміщики були також організаторами великих винокурних підприємств, що базувалися на комерційній основі. Вдаючись до підприємництва, частина дворянства Чернігівщини все більше обуржуазнювалася, хоча її зв'язки із застарілими структурами суспільства залишалися ще досить міцними.

Надто активно висловлювалися повітові зібрання щодо правових та адміністративних питань, які майже повністю знайшли відображення у колективній

«Записці». Дворянство просило затвердження Литовського статуту, введення в краї управління, згідно з «Учреждением о губерниях» 1775 р. та Жалуваною грамотою дворянству, відновлення законів «во всем их действии, силе и точности», судів на основі Литовського статуту, насамперед міських. Низка запитів торкалася проблем обрання, переобрання на виборні дворянські посади, зокрема, суддів, можливості виходити у відставку з поважних причин тим, хто обіймав посади повітових маршалків, підкоморіїв, хорунжих, зараховувати термін перебування на посадах судових канцеляристів за службу з підвищенням чинів. У «Записке» від губернії наполягали на заснуванні університету в Чернігові, згідно з указом Катерини II від 23 квітня 1786 р. На підсумковому засіданні повітових маршалів у Чернігові були остаточно укладені шість «пунктів», які і представляли колективну думку губернського дворянства. Очевидно, остаточний варіант, який і опинився у розпорядженні публікаторів, у подальшому відшліфувався, було додане розгорнуте обґрунтування деяких пунктів, вибрані лише ті, що були варті уваги імператора і які мали принести користь усій губернській корпорації.

Джерела і література:

1. Записка 1801 г. о нуждах малороссийского дворянства. - Киевская старина. - 1890. - Август. - С. 310. У Державному архіві Чернігівської області (далі ДАЧО) у фонді Чернігівського губернського дворянського зібрання знаходиться досить об'ємна (160 арк.) справа під назвою «Сборник документов об избрании депутатов от дворянства для вручения поздравления императору при короновании его», датована 15 травня 1801 р.
2. Там само. - Арк. 3 - 3 зв.
3. Там само. - Арк. 5.
4. Там само. - Арк. 158.
5. Листування деяких з тих шляхтичів, зібране у «Книгах дворянства», має таку назву: Переписка между патриотами сего края для общей пользы. Див.: Миллер Д. Превращение... - № 4. - С. 13.
6. Там само.- № 4.- С. 14.
7. Оглоблин О. Люди Старої України.- С. 33-48.
8. Миллер Д. Превращение... - № 4. - С. 17 - 22.
9. Там же. С. 30.
10. Миллер Д. Превращение... // КС.- 1897. - № 4. - С. 38.
11. Там же. - С. 40.
12. Донесенная сенатської комісії стосовно українських рангів опубл.: Замечания из дела, произведенного в Комитете высочайше утвержденном при Правительствующем Сенате, касательно прав на дворянство бывших чинов малороссийских // ЧОИДР. - 1861. - Т. 2. - Ч. 5. - С. 80-139.
13. ПСЗ. - 2-е изд. - № 7976. - 20 марта 1835 г. - Т. 10. - Ч. 1. - С. 154-155. Ті особи, українські чини яких не були визнані, подавалися як однодворці. В. Модзалевський подає відомості про ранги та багатство таких осіб: Роман Маркович досягнув 6-го рангу (коллежский советник) (див.: Модзалевский В. Малороссийский родословник. - Т. 3. - С. 430); Михайло Милорадович - 3-го рангу (тайный советник) (там же. - С. 490 - 491); Василь Г. Полетика - 5-го рангу (штатский советник) (там же. - Т. 4. - С. 126-127); Тимофій Калинский отримав лише 9-ий ранг (титулярный советник) (див.: Граф Григорій Милорадович // Родословная книга Черниговского дворянства: В 2т. - СПб., 1901. - Т. 2. - Ч. 6. - С. 203); а також: Оглоблин О. Люди Старої України.- С. 248 - 258).
14. У Чернігівській губернії кількість дворян зменшилася від 12 006 у 1834 р. до 10 551 у 1850 р. У Полтавській губернії - від 10 988 у 1834 р. до 10 875 у 1850 р. Див.: Кабузан В.М., Троицкий С.М. Изменения в численности, удельном весе и размещении дворянства в России в 1782-1858 гг. // История СССР.- 1971. - Т. 4. - С. 164.
15. Изменения в численности, удельном весе и размещении дворянства в России в 1782-1855 гг. // История СССР.- 1971. - Т. 4.- С. 167 - 168.
16. Маркович А. Историческая и статистическая записка о дворянском сословии и дворянских имуществах в Черниговской губернии // Материалы для статистики империи Российской: В 4 т. - СПб., 1841. - Т. 2. - Ч. 4. - С. 8-9; Миллер Д. Превращение... // КС. - № 3. - С. 367 - 368.
17. Шандора В.С. Малоросійське генерал-губернаторство. 1802-1856: функції, структура, архів. - К., 2001. - С. 83-84.
18. ДАЧО. - Фонд Чернігівського губернського дворянського зібрання. - Арк. 100.
19. Там само. - Арк. 89.

20. Павловский И.Ф. К истории полтавского дворянства. 1802-1902 гг. Очерки по архивным данным. - Полтава, 1906. - Вып. 1. - С. 151-158.
21. ДАЧО. - Фонд Чернігівського губернського дворянського зібрання. - Арк. 76, 82.
22. Павловский И.Ф. Очерк деятельности малороссийского генерал-губернатора князя А.Б. Куракина (1802-1808 гг.). - Полтава, 1914. - С. 42.
23. ДАЧО. - Фонд Чернігівського губернського дворянського зібрання. - Арк. 127 зв.
24. Голобуцкий В. Черноморское казачество. - К., 1956. - С. 177.
25. Дмитренко И. Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска. - СПб., 1896. - Т. II. - Док. 561.
26. ДАКК. - Ф. 249. - Оп. 1. - Спр. 430. - Арк. 37.
27. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі ЦДІА України у м. Києві). - Ф. 1709. - Оп. 2. - Спр. 2917. - Арк.1 - 7; - Ф. 1958. - Оп. 1. - Спр. 441. - Арк.1 - 14; - Ф. 1191. - Оп. 5. - Спр. 64. - Арк. 1.
28. Щербина Ф. История Кубанского казачьего войска. - Екатеринодар, 1913. - Т. II. - С. 39.
29. Милов Л.В. Великорусский пахарь и особенности российского исторического процесса. - М., 1998. - С. 432.
30. Тищенко М.Ф. Гуральне право та право шинкування горілкою в Лівобережній Україні до кінця XVIII ст. // Праці Комісії для виучування історії західноруського та українського права. - К., 1927. - С. 150 - 202.

Анжела Сікалюк

МАЛОВІДОМІ ДЖЕРЕЛА ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ В.П. НАУМЕНКА

За останні два десятиріччя Україні, її народу було повернуто сотні імен видатних українських діячів минулого, свого часу незаслужено репресованих і забутих за радянських часів. У 1991 році на шпальтах «Вісника АН України» (№ 8. - С.51), мабуть, уперше на новому етапі нашої історії було поставлено питання про відновлення історичної справедливості щодо безпідставно забутого визначного діяча української науки, освіти і культури В.П. Науменка¹, матеріали про життя та діяльність якого стали з'являтися на сторінках наукових та інших видань лише на початку 90-х років ХХ століття. Окремі факти з його біографії, інформацію щодо його творчості ми можемо знайти в публікаціях, надрукованих за останні 15 років². Його ім'я стояло першим у списку смертників: 10 липня 1919 року київська газета «Більшовик» надрукувала повідомлення: «Постановою Всеукраїнської надзвичайної комісії за невизнання Радянської влади і контрреволюційну діяльність розстріляти таких осіб: 1) б. Міністра в кабінеті Гербеля³ - Науменка Володимира Павловича...»⁴ Існуючий нині історіографічний матеріал про вихідця з Чернігівщини, відомого вченого, педагога та громадського діяча кінця ХІХ - початку ХХ століття В.П. Науменка (1852-1919) дає можливість гідно оцінити всю велич і трагедію долі цієї яскравої і непересічної особистості.

Володимир Павлович був добре відомий як досвідчений методист-новатор, теоретик педагогічної науки. Його поважали і йому довіряли. Ось чому майже щороку земські управи пропонували очолювати літні вчительські курси. Підтвердження цього і знаходимо в запропонованих читачам 7 листах Ніжинської, Пирятинської, Кролевецької, Чернігівської, Стародубської та Зеньківської земських управ, адресованих В.Науменку та написаних у період від травня 1896 до серпня 1898 року.

З 1897 по 1907 рік він очолював відроджене Київське товариство грамотності. Нижче надаються матеріали, пов'язані з діяльністю цього товариства, які яскраво демонструють ті неймовірні зусилля, що були зроблені В.П. Науменком в тяжкі часи його існування. На жаль, на цих матеріалах не виставлена дата.

Увазі читачів пропонується також копія листа В. П. Науменка до редактора часопису «Трибуна», датованого 22 грудня 1918 роком. У ньому він звертається до суспільства і просить людей розібратися самим у тих наклепах, які лунали на

його адресу в кінці 1918 року. Матеріали друкуються за оригіналами, котрі зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського - фонд 208, №№12-18, 6, 7, 9, 32. Дати проставлені автором або визначені за поштовим штемпелем. Особливості авторського написання в цілому збережені. Подекуди унормована авторська пунктуація.

Лист № 1.

Нежинская, Пирятинская, Кролевецкая, Черниговская, Стародубская и Зеньковская земские управы - Науменко Владимиру Павловичу.

Письма с предложениями заведовать летними педагогическими курсами для учителей.

4 мая 1896г. - 15 марта 1898.

*Нежинская Уездная Земская Управа
Май 4, 1896
№ 795
г. Нежин*

*Господину учителю
Киевской 2-ой гимназии
Владимиру Павловичу Науменко*

Нежинская Уездная Земская Управа, предполагая устроить в первых числах Августа месяца нынешнего года педагогические курсы для учителей Нежинского уезда, покорнейше просит Вас, Милостивый Государь, уведомить не желаете ли Вы быть руководителем этих курсов и если желаете, то на каких условиях Вы можете взять на себя этот труд, а также каким временем Вы можете располагать. Если же Вы не можете взять на себя этот труд, то не откажите указать на других лиц, могущих принять его на себя. Сведения эти необходимы в возможно скором времени. На устройство курсов в г. Нежине ассигновано 1200 рублей. Время для курсов предполагается от 4 до 5 недель.

Председатель: (Подпись)

Секретарь: (Подпись)

Лист № 2.

*Земство Полтавской Губернии
Пирятинская Уездная Земская Управа
5 дня 1896г.
№ 6415 г.
Пирятин*

*Милостивый государь,
Владимир Павлович,*

Пирятинская Уездная Земская Управа, согласно постановлению Земского Собрания 24 сентября сего года, имеет честь просить Вас, Милостивый Государь, не отказать сообщить, согласны ли Вы взять на себя труд быть руководителем Педагогических курсов, имеющих быть во время летних вакансий. 180 Угода г. Пирятин за гонорары, определенные в сумме 400 рублей за месяц.

За Председателя Управы (И.Ф., подпись)

Лист № 3.

*Кролевецкая Уездная Земская Управа
Черниговской губернии
Февраля дня 1897 г.
№ 188
г. Кролевец*

*Милостивый Государь,
Владимир Павлович!*

Уездная Земская Управа предполагая летом сего года устроить в г. Кролевец педагогические курсы для 40 душ учителей и учительниц народных училищ Кролевецкого уезда, имеем честь покорнейше просить Вас, Милостивый Государь, уведомить: не пожелаете ли Вы принять на себя просвещенный труд руководителя

их и за какое вознаграждение. Открытие курсов предполагается в период с 30 июня по 1 сентября. Желательно получить ответ Ваш в возможной скорости с указанием удобного для Вас 30-ти дневного срока курсов в отведенный период.

Председатель: (Подпись)

Лист № 4.

Черниговская Уездная Земская Управа

28 Августа 1898 г.

№ 2152 г.

Чернигов

*Милостивый Государь,
Владимир Павлович!*

Черниговское Уездное Земское Собрание 1896 года постановило устроить летом 1897 года в г. Чернигове педагогические курсы для народных учителей и учительниц уезда. Вследствие различных обстоятельств курсы эти не могли быть устроены в предложенное время и Уездная Управа внесет в очередное собрание предложение об этом, чтобы ассигновка на ведение курсов была бы сохранена на 1898 год. Имея в виду, что предложение это несомненно будет принято Собранием, Управа решила теперь же озаботиться приглашением лиц могущих руководить курсами и остановилась прежде всего на Вас, Милостивый Государь, как на желательном руководителе. Курсы будут проводиться один летний месяц, точное определение времени будет зависеть от руководителей. Извещая Вас об этом Управа просит сообщить: 1. Можете ли Вы и на каких условиях принять на себя труды руководства курсами. 2. Не укажете ли Вы на какое-нибудь лицо, имеющее достаточный опыт, которое могло бы руководить на предполагаемых курсах занятиями по арифметике.

За Председателя Член Управы (И.Ф. подпись)

Лист № 5.

Стародубская Уездная Земская Управа

4 Октября 1897 г.

№ 2159

г. Стародуб, Черниговской губернии

Милостивый Государь,

В 1898 году предполагается в Стародубском уезде, в г. Стародуб устроить педагогические курсы для учителей и учительниц земских народных школ уезда, которых состоит 38. Занятия предполагается с 15-го Мая по 15-е Июня. Земская Управа имеет честь просить Вас, Милостивый Государь, не найдете ли возможным принять на себя обязанность руководителя курсами и при желании не откажете сообщить о размерах гонорара за Ваш труд. Если же Вы не найдете возможным принять предложение Управы, то не откажете рекомендовать опытного педагога, могущего с пользой для дела руководить педагогическими курсами.

Председатель Управы (Подпись)

Секретарь (Подпись)

Лист № 6.

Черниговская Уездная Земская Управа

31 Октября 1897 г.

№ 2399

г. Чернигов

*Милостивый Государь,
Владимир Павлович!*

В виду предстоящего Уездного Земского Собрания, Черниговская Уездная Земская Управа имеет честь просить Вас сообщить ей, в возможно непродо-

лжительном времени, согласны ли Вы заведовать педагогическими курсами для народных учителей, имеющих быть летом 1898 года в г. Чернигове и на каких условиях? Управа будет Вам очень благодарна, если Вы также укажете на какое-нибудь лицо, которое по Вашему мнению, могло бы руководить на предполагаемых курсах занятиями по арифметике.

За Председателя Управы (Подпись)

Лист №7.

Кролевецкая Уездная Земская Управа

Черниговской губернии

Ноябрь 26 дня 1897 г.

№ 3001

г. Кролевец

Милостивый Государь,

Владимир Петрович!

Уездная Земская Управа предполагая летом 1898 года, в период с 15 Мая по 15 Сентября, устроить в г. Кролевец педагогические курсы для учителей и учительниц народных училищ Кролевецкого уезда, имеет честь покорнейше просить Вас, Милостивый Государь уведомить: не пожелаете ли Вы принять на себя просвещенный труд руководителей их. Хотя открытие курсов Управою и предполагается в период с 15 Мая по 15 Сентября. Но окончательное решение сего вопроса Управа предоставляет усмотрению Вашему, с тем, что срок курсов желателен 30-ти дневный. Управа предполагает пригласить руководителем по арифметике Ф.И. Егорова или Г.Т. Лубенца. Об условиях согласия Вашего благоволите уведомить Управу.

Председатель (Подпись)

№ 8.

Науменко Владимир Павлович - Киевскому губернатору.

Докладная записка по поводу нападок на Киевское общество грамотности.⁵

За последнее время, под влиянием обострившихся отношений политических партий и групп, в печати появляются постоянные нападки и уколы по адресу разных обществ и учреждений, очень часто держащих себя независимо от тех или иных политических течений, а ведущих свою работу в духе посильного понимания тех задач, которые ими на себя приняты. Таким нападкам, к величайшему сожалению, подверглось и Киевское общество грамотности. Состою председателем Совета этого «общества» в течении почти 11 лет, я считаю своим нравственным долгом представить настоящую докладную записку, цель которой фактами доказать, что Киевское общество грамотности в течении всей своей деятельности всегда руководствовалось желанием принести посильную пользу делу просвещения, не вдаваясь ни в какую политику, не примыкая ни к каким политическим партиям, а твердо держать ранг принятого им основного положения - работать в духе прогрессивно - просветительного направления, не выходя за пределы законности. Я считаю себя обязанным, дать объяснения тем страницам в деятельности «общества», которым по внешнему виду могут дать повод считать «общество» уклонившимся от его основного принципа. Факты законной работы «общества». На 14 декабря 1904 года было назначено очередное общее собрание «Общества», которые всегда бывают публичны. В этом собрании должны были обсуждаться разные доклады Совета. За 2 часа до собрания, мне было сообщено по телефону полицмейстером г. Цихоцким, будто желают воспользоваться нашим собранием, чтобы устранить политическую манифестацию. Я ответил, что и я лично, и весь Совет «Общества» ничего не знает об этом, но постараемся не допустить ни до какого эксцесса. Начало собрания прошло вполне мирно, несмотря на громадное количество публики, явно не принадлежавшей к членам общества. Я, как

председатель, твердо решил, что никому из посторонних я голоса не дам, если кто-нибудь попытается говорить. После нескольких речей членов «Общества», просит слова какой-то неизвестный мне человек, по виду полуинтеллигентный рабочий. Я заявляю ему, что по нашему обычаю участвуют в дебатах только члены общества, после чего начинаются крики их публики о требовании предоставить слово представителю рабочих людей. Увидев в течении нескольких минут всю бесполезность логических убеждений, я наскоро посоветовавшись с членами совета, закрыл собрание, заявив, что Киевское общество грамотности снимает с себя ответственность за все последующее. Через несколько минут зал был уже пуст, так как остались только члены общества и полиция для составления протокола о произошедшем (кто-то из их публики брал верх криком каких-то прокламаций). Через несколько времени мне присылают прочесть в одном из заграничных изданий брань по этому поводу, по адресу меня лично и всего «Общества» за ретроградное направление. Случай этот рассказан мной для того, чтобы доказать желающим выискивать в деятельности «Общества» инкриминирующие страницы, что эти страницы тенденциозно подыскиваются ими, а игнорируется вся сумма тактических приемов «Общества». Во время войны, прокотившейся по всей Руси, Киевское общество грамотности сделало все возможное для того, чтобы удержаться в пределах своих правительственных задач. В начале 1905 года в одном из своих заседаний постановили внести в общее собрание доклад об изменении условий, препятствующих правильному ходу деятельности просветительных обществ, но в то же время запротоколировали свое решение, не касаться вопросов политических. Когда началось в общем собрании 25 апреля 1905 г. обсуждение разных вопросов, я как председатель собрания, исполняя постановление совета, употребил все средства к тому, чтобы не дать возможности распространять дебаты по вопросам политического характера. Обществом не было издано ни одной брошюры политического характера. Обращусь теперь к разъяснениям, касающихся одной из отраслей деятельности «Общества» - это книжная торговля. Лет 12 назад «Общество» начало хлопотать в получении разрешения на самостоятельную книжную торговлю. Мотивы —необходимость составлять библиотеки для школ, по поручениям земств и разных учреждений. Формировать библиотеки при отсутствии своего книжного склада было и труднее, и материально невыгоднее, если приходится покупать книги из магазинов. Но так как открывать книготорговлю только извозным отделом книг - значит не иметь возможности конкурировать с другими книжными лавками, то «Общество» решило испросить разрешения на право торговли всеми дозволенными цензурой книгами. Такое разрешение «Обществу» дано было Министером внутренних дел только в 1901 году, и тогда «Общество» получило возможность держать свою книготорговлю, не получая от нее доходов, но и зато не затрачивая на нее средства из своих очень небольших ежедневных денежных поступлений. Пока существовал закон о цензуре, никаких вопросов и сомнений не могло возникать, так как решение было, громадное большинство книг выписывать от разных книгоиздательских фирм по заказу «Общества», сверх того высылают и другие книги на комиссию по своему усмотрению, в чем не было никакой опасности, так как все книги были цензурны. Когда же, в следствие нового закона об отмене цензуры стали выходить книги явочным порядком, при чем в 1905-06 гг. появилось громадное количество мелких брошюр, книгоиздательские фирмы стали высылать их в склад «Общества» на основании прежних комиссионных сношений. В феврале 1907 г. я внес в совет предложение о пересмотре вопроса о книжной торговле «Общества» и об упорядочении ее, что и запротоколировано в одном из заседаний совета. Никто из членов совета не решался брать на себя обязанности заведующего складом, боясь взвалить на себя непосильную работу, а во втором - пересмотреть весь склад «Общества», в котором имущества состояло на 20 тыс. рублей. Я обязал служащих в складе завести алфавитный указатель книг запрещенных и немедленно отбирать со склада все такие издания для вручения их мне; я же прятал их в особый шкаф.

Эта мера была не лично мною придумана, а указана была мне инспектором книжной торговли господином Никольским, сказавшим мне, что этой мерой «Общество» будет гарантировано от всяких недоразумений. Что же касается всех остальных нежелательных книг, не вошедших в списки запрещенных, то пришлось устранять их со склада постепенно. Больше, при наличии рабочей силы, мы сделать не могли. Если бы у «Общества» была тенденция к распространению подобной литературы, то 1906 год давал для этого широкие просторы, а при обыске склада в феврале месяце и при ревизии в ноябре месяце, таких книг оказалось ничтожное количество, сравнительно со всем имуществом склада. При чем о содержании, а главное - об отдельных фразах в этих брошюрах, никто из нас и не подозревал. Я распорядился все эти издания отдать обратно в книгоиздательские фирмы. Особенно печально для «Общества» то обстоятельство, что репрессивная мера - закрытие книжного склада - последовала как раз в тот момент, когда «Общество» приближалось уже к полному управлению своей книготорговлей, а так же начало разработку плана по сосредоточению главных интересов своей работы по снабжению склада по возможно низким ценам. А школ и учащихся - хорошо подобранными книгами научного и литературного содержания. Что же касается иногородних комиссий «Общества», также послуживших поводом к обвинению, я прежде всего, считаю обязанным объяснить, что комиссии эти возникают по необходимости, так как в провинциальных пунктах трудно устроить самостоятельное просветительное общество. Комиссии эти получают инструкции от совета «Общества» и руководит ими, ведут все свои учреждения: библиотеки, склады книг и прочее. Совет «Общества» принимает непосредственное участие в работе этих комиссий и устраивает свой хорошо организованный контроль работы комиссий. «Общество» так же ведет в течении многих лет свою библиотеку-читальню, которая представляя довольно обширные учреждения всегда стояла на почве строгой законности. Сверх того, Киевское общество грамотности устроило музей учебных пособий, которое потребовало бы громадных затрат, если бы не тот добровольный и бесплатный труд членов «Общества». Это тоже доказывает, что просветительные задачи «Общества» составляют всю его задачу. О деятельности общества по устройству общедоступных лекций. Лекторы работали безвозмездно и тяжело. Лекции эти не вызвали у публики ни малейшего беспорядка. Аудитория была смешанного порядка: рабочие, мастеровые, приказчики, молодежь. В аудитории царил тишина (иногда лекции насчитывали до 300 душ). Создание Народного Дома. На его создание потребовалась сумма свыше 220 тысяч рублей, а у «Общества» в начале было только 500 рублей. Собрав путем пожертвований свыше 100 тыс. рублей: 40 тыс. - Министерство финансов, около 80 тыс. рублей - было получено под залог в банке. Это никаким образом не может свидетельствовать о других задачах «Общества», кроме культурных. Прошу дать возможность Киевскому обществу грамотности снять с себя те обвинения, которые возводятся на него. В таком сложном деле как ведение обширного учреждения, могут быть ошибки, возможные недоразумения, но это все далеко от криминальных поступков.

№ 9.

Науменко Владимир Павлович. Докладная записка в связи с закрытием Киевского общества грамотности.

Ваше Высокопревосходительство!

Закрытие Киевского общества грамотности вызвало чувство глубокой утраты в различных кругах местного населения, хорошо знакомых с многолетней плодотворной деятельностью его. В течение долгих лет «Общество» было единственным просветительным учреждением нашего края, всегда пользовалось широкими симпатиями населения, и при всех изменчивых условиях русской жизни не отклонялось от своих скромных, невысоких, чисто просветительных задач. «Обществу» ставится в вину уклонение с этого пути в последние годы, уклонение,

приведшее к закрытию его по постановлению Губернского Присутствия. Не входя в оценку последнего, мы считаем нравственным долгом выразить уверенность, что, если в деятельности «Общества» и могут быть указаны какие-либо формальные отклонения, то они объясняются как общими условиями русской жизни, заключающими в себя в последние годы много неопределенного и изменчивого, так и сложностью его работы, основанной при этом на добровольном труде лиц, имеющих возможность уделять этому делу лишь свои досуги. Для нас, наблюдавших деятельность «Общества» со стороны, она всегда представлялась проникнутой только просветительными задачами и стоявшей в стороне от политики. Мы глубоко убеждены, что святое дело народного образования должно оставаться вне политической борьбы и поэтому не можем не выразить протеста против приемов тех лиц, которые желая дискредитировать «Общество», переносят вопрос на почву политики, не останавливаясь ни перед какими средствами в борьбе с ним и в печати, и в форме адресов. Мы верим, что при вашем просвещенном участии, все дело с Киевским обществом грамотности может получить другое освещение и, далекие от каких-либо политических целей, очень просим Ваше Высокопревосходительство не отказать в своем содействии пролить свет на это дело и помочь сохранить Киевское общество грамотности.

№ 10.

Науменко Владимир Павлович. Черновик письма по поводу закрытия Киевского общества грамотности.

Ваше Высокопревосходительство!

Просим рассмотреть вопрос, касающийся закрытия Киевского общества грамотности. Не отрицаем ошибок и недосмотров в работе «Общества», объясняя с одной стороны неизбежными промахами при условии добровольного труда в сложные дни, а с другой - теми трудными моментами, которыми так переполнены были неопределенностью положения в 1905 - 1906 гг. Я, как председатель Совета, положивший немало труда и энергии в течении 11 лет работы в «Обществе», не осмысливался искать защиту для него, если бы не был проникнут сомнением, что вводимое на Киевское общество грамотности обвинение в тенденционном желании вести народные массы к возбуждению есть только результат недоразумений и тех обострившихся в последнее время отношений, которые к прискорбию, относятся повсюду, а в Киеве - в особенности. Позвольте надеяться, что при Вашей благосклонной и просвещенной совести, исполненной объективности, то обвинение, которое тяготеет над «Обществом», может быть поставлено в действительные рамки. Иначе говоря, будет признано, что «Общество» в громадной массе фактов всегда обнаруживало свою полную лояльность и что отдельные страницы, отмечаемые обвинением, являются результатом не злой воли, а исключительно недосмотров и ошибок, которые возникли на почве колеблющихся положений. Если Вы признаете искренность наших уверений, то не сомневаюсь, что Вы поможете сохраниться тому просветительному учреждению, которое в течении 26 лет своего существования выполняло свое начинание, и даже по признанию теперешних врагов, сделало немало полезного в общей культурной работе для массы населения.

№ 11.

Науменко В.П. - до редактора часопису «Трибуна».

Лист: 22 грудня 1918р. Копія.

Високоповажний Пане Редакторе! Звертаюсь до Вас з уклінним проханням надрукувати в часописі «Трибуна» мого листа до суспільства, бо можна обвинувачувати мене з партійного погляду, але ні в якому разі не з педагогічного.⁶ Нехай люди судять не з голих слів про мене, а на підставі фактів. З великою пошаною до Вас і до редакції В.Науменко. Паньківська 1, ком. 11.

В чім моя провинність з педагогічного боку?

(Лист до суспільства)

Мені стало відомо з переказів що мене обвинувачують в тому, буцім я не тільки кинув учеників середньої школи у політичну боротьбу, але навіть допустив їх втручатися в військові справи і в військову боротьбу. В газеті «Нова Рада» (№ 236) просто говориться, що я робив «великий педагогічний злочин» дозволивши «дітям без згоди батьків, кинувши школу і сім'ю йти в солдати, переселятися в казарми, одержувати гроші, стріляти в людей з рушницю». Коли б це все було так, я сам себе назвав би злочинцем, але раніш, ніж обвинувачувати кого б не було, треба дізнатись про справжні факти. Ось через що я і обертаюсь до суспільства з проханням вислухати моє коротеньке справоздання про мої всі заходи, що до молоді, за цей останній місяць, бо для мене гірко навіть подумати, буцім вся моя педагогічна діяльність на протязі 45 років, ведена в напрямі ширшої любові до молоді і охорона її від всякої напасти, нарешті перетворилась в такі антипедагогічні вчинки.

Весь час моєї педагогічної роботи я держався тієї думки, що шкільна молодь повина виховуватись в горожанським напрямі, але од реальної політичної діяльності її треба удержувати, бо користі од такої діяльності нема, а лиха і горя багато падає на молоді голови, через що марно губиться та сила, яка потрібна буде, коли ця молодь увійде вже в життя з самостійною позицією і твердою волею. В перший же день (15 листопада) існування того Кабінету, в якому я, несподівано для мене опинився (про це я скажу другим разом), скоїлась та трагедія розстрілу студентської молоді, в якій, як мені здавалося, новий Кабінет не був причасний, бо постанова про стрілянина як що будуть на вулиці маніфестації, була зроблена не Кабінетом (він ще й не збирався), а військовим урядом. Через це я, на засіданні Ради міністрів 16 листопада, проголосив мою заяву (до неї пристав і міністр праці В.А.Косінський) про необхідність взагалі обережно поводитись при боротьбі з анархією методом військової сили, особливо ж, коли діло торкається шкільної молоді. Ця моя заява викликала таку постанову Ради, яка і занесена до протоколу засідання 16 листопада:

а) «просить военного министра подтвердить всем военнначальствующим лицам о необходимости при применении вооруженной силы руководствоваться действующими на этот предмет указаниями;

б) просить министров военного и внутренних дел по принадлежности сделать распоряжение, чтобы воинские части и державная варта не вводились в стены учебных заведений без предварительного соглашения с подлежащим учебным начальством, стоящим во главе этих заведений;

в) признать желательным в ближайшем будущем пересмотр соответственных законоположений о порядке применения вооруженной силы и просить заинтересованные ведомства по взаимному соглашению в возможно непродолжительном времени представить свои соображения по этому вопросу на обсуждение Совета министров».

Через два дні після цього мені докладають, що по середніх школах розносять записки од «начальника» добровільної дружини записуватися в «добровольческую дружину учащихся средних учебных заведений г. Киева». Не маючи ніяких офіційних відомостей про цю організацію, я в засіданні Ради міністрів 19 листопада заявив свій протест проти цього і прохання зробити постанову, що учеників середніх шкіл не можна притягати ні в які військові дружини. Рада міністрів одноголосно з цим згодилась і така постанова була записана в протоколі, а я оповістив про це всі середні школи Києва, рішуче сказавши, що згідно з постановою Ради міністрів, ученикам середньої школи забороняється вступати в які б то не було «добровольческие дружины».

На превеликий жаль, життя в городі стало складатися так, що своєвільних урядів з'явилося багато, через що дуже швидко мені прийшлося довідатись, що не

вважаючи на заборону ученикам записуватись в військовій дружині, вони не тільки приймаються туди, а навіть висилаються на позиції⁷.

Тоді я написав приватного листа до начальника добровольчих дружин генерала Кирпичева, просячи його негайно увільнити з бойових позицій учеників середніх шкіл і повернути їх до дому. Через кілька днів я одержав од генерала Кирпичева листа, в якому він повідомив мене, що в дружині він бере учеників тільки за згодою їх батьків, а на бойових позиціях нікого з учеників нема. З всього сказаного можна побачити, що з мого боку робилось все, щоб одвести молодь середньої школи од участі в військових справах, а коли цього цілком досягнути не можна, то хоч захистити її од небезпеки батальних подій.

В такому стані пройшов ще один тиждень, коли зовсім несподівано для мене в ніч на 1 грудня Головнокомандуючий кн. Долгоруков звернувся до мене з заявою, що багато учеників бажає прийти на поміч, взявши на себе роль бой-скаутів. Через це він просить з другого грудня розпустити на різдвяні канікули учеників двох старших класів всіх середніх шкіл, щоб дати змогу тим, що побажають, записатись в ряди бой-скаутів. Моя розмова з Головнокомандуючим, в якій я казав йому про небажанність руйнувати шкільне життя, привела тільки до того, що це робиться на короткий час, а найголовніше - дається мені слово, що бой-скауті не будуть притягнуті до військових обов'язків, а тільки будуть оберігати лад життя в городі, щоб забезпечити людність од злодіїв та грабіжників. Мушу сказати правду, що все це було для мене так гірко, що я рішив було зректись з прийнятих на себе обов'язків міністра, але цим я тільки захистив би себе од неприємностей, нічим не захистивши долі тої молоді, про яку визнавав себе обов'язаним піклуватися понад усе. Ось через що я залишився на посаді, рішивши зараз же повести справу з бой-скаутами так, щоб їх якомога більше оберігати і якомога швидше ліквідувати.

Зараз же після розпуску учеників двох старших класів почались заходи в деяких школах і учеників 6-го класу, щоб і їм дозволяти записуватись в бой-скауті; з цим питанням звертались вони до кн. Долгорукова, а він з надписом на їх проханні «Молодцы» направляв їх з цим проханням на моє рішення. Не глядячи на таку резолюцію князя, я рішив не допускати до повного розпаду школи і переслав заяви на рішення педагогічних рад, додаючи з свого боку думку, що не слід би цього дозволяти, бо вже починають губитись всякі грані. Не допустивши участі учеників 6-го класу в бой-скауті, я разом з цим знов зробив рішучу заяву в Раді міністрів про ненормальність стану бой-скаутів. На цю мою заяву дана була в Раді 6-го грудня така резолюція:

а) прохати Міністра Народної освіти зробити заходи, щоб в тих школах, де мало записалось в бой-скауті, зараз же почались уроки;

б) прохати голову Ради міністрів і Міністра Народної освіти ввійти з Головнокомандуючим в зносини про те, що б встановити контроль педагогів над життям і повсякденням бой-скаутів. Після цього були розмови з кн. Долгоруковим про те, що треба б як можна швидше ліквідувати бой-скаутські організації, бо з одного боку, це діло всієї школи, а з другого - нема ніякої потреби в роботі бой-скаутів через те, що з мобілізацією інших сил охорона ладу в городі може бути забезпечена інакше. Результатом цих розмов і був той приказ Головнокомандуючого, в якому він забороняв вступати в бой-скауті наново, а разом з тим запевняв, що в близькому часі всі бой-скауті повернуться до своєї шкільної праці.

Все що я розказав тут, підтверджується офіціальними документами; що ж до моїх інших заходів і приватних розмов по цьому ділу, то про них я говорити не буду. Мені здається, що безсторонній присуд може з наведених мною фактів рішити чи зробив я провинність з педагогічного боку, коли всіма способами піклувався про те, щоб захистити молодь од біди, при умові, що здержувати треба було на обидва фронти - і од організаторів дружин і од самої молоді. В

усякому разі, я як педагог, з чистою совістю можу дивитися в очі усякому, бо за цей скрутний час, як мені відомо, ніхто з учеників середньої школи не постраждав у бойовищі, як це було мало не рік назад з багатьма з школярів, коли вони вступили у військо, борючись з більшовиками, і потім здобули собі гучного похорону. Тоді були вони більше двох місяців у справжній військовій службі і тільки в кінці марта місяця військовий міністр видав наказ, що пора повернути молодь до школи. Не дай, Боже, щоб такі події коли-небудь повторилися.

Що ж до того тону і методу, яким про мене говорила «Нова Рада» то, звичайно, я реагувати на це не стану, бо гадаю, що сама часопис цим тоном видала собі найкращий атестат.

В. Науменко.

Джерела та література:

1. Усенко І. «Співробітник з окремим дорученням» // Вісник НАН України. - 1994. - № 5. - С.79.
2. Борисюк З. П'ять листів М.Л. Кропивницького // Український театр. - 1990. - 33. - С.22-24; Ільєнко І. Володимир Науменко (1852-1919) // Літературна Україна. - 1992. - 6 серпня; Ільєнко І. «Приговор привести в исполненіє в 24 часа» // Літературна Україна. - 1992. - 13 серпня; Деба А., Щербанюк І. Повернення з небуття // Київський вісник. - 1993. - 6 березня та інші.
3. Кабінет міністрів при гетьмані П. Скоропадському.
4. Дзеджула Ю., Панкова Є. Володимир Науменко: Історичні портрети // Освіта. - 1993. - 6 січня. - С.13.
5. З 1897 по 1907 рік В.П. Науменко очолював Київське товариство грамотності.
6. 1918 рік - висунуті обвинувачення В.П. Науменку щодо його педагогічної діяльності.
7. На фронт.

Олена Герасименко

●

РОЛЬ ЦЕНТРАЛЬНИХ ТА МІСЦЕВИХ АРХІВІВ У ВИВЧЕННІ АГРАРНОГО РУХУ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (1900 - ЛЮТИЙ 1917 рр.)

Серед багатьох питань історії України ХХ століття важливе місце займає аграрний рух. Серйозні економічні проблеми, пов'язані з революціями, війнами, негативно впливали на становище народних мас України, лівову частку якого складало, особливо на Лівобережній Україні, багатостраждальне селянство. Вкрай розорена упродовж капіталістичної еволюції II пол. XIX ст. переважна більшість українського селянства в умовах назрівання революції 1905-1907 рр. дедалі активніше включалася у загальнонавизвольну боротьбу українського народу, переслідуючи протє свої специфічні цілі: боротьбу за економічне і соціальне визволення й перш за все - демократичне вирішення аграрного питання. Поразка революції 1905-1907 рр. об'єктивно привела до тимчасового скорочення розмаху селянського руху. Його нове піднесення збігається з початком аграрних перетворень П. Столипіна й помітно активізується в роки Першої світової війни.

Глибоке вивчення перелічених вище та інших подій і явищ, які відбувалися у 1900 - лютому 1917 рр. в українському селі, має важливе наукове значення для правильного розуміння процесу розгортання боротьби українського народу за своє соціальне і національне визволення, процесу формування підвалин для майбутньої боротьби за українську державність після повалення самодержавства, в якій селянство брало найактивнішу участь. До того ж в умовах радикальних змін у житті суспільства кінця ХХ - початку ХХІ ст. назріла необхідність переосмислити

з нових методологічних позицій наявну інформацію щодо селянського руху на Лівобережній Україні в зазначений період. Усім вищесказаним і обґрунтовується актуальність і наукове значення даної проблематики.

Історіографію аграрного руху на початку ХХ століття умовно можна поділити на дорадянський, радянський і сучасний періоди. Дорадянський період¹ (1900 - 1920 рр.) позначився невеликою кількістю робіт, і майже всі вони носили описовий, науково-популярний характер. Це було цілком закономірним явищем для того часу, коли викликана революцією, війнами економічна криза певний період супроводжувалась розрухою культурного і духовного життя, породженого тими політичними катаклізмами, які переживали народи Російської імперії, в тому числі й українці. Радянський період поділяється на декілька етапів і охоплює початок 20-х - кінець 80-х років ХХ століття. Перший етап 20-30-і роки²; другий - 40-50-і роки³; третій - 60-і - кінець 80-х років⁴. За цей довготривалий період радянським історикам вдалося максимально зібрати та узагальнити значний фактичний матеріал, в якому вони висвітили велику кількість селянських виступів, розкрили характер і форми боротьби селян, показали соціально-економічні передумови її виникнення, мету та історичне значення. Але цілком закономірно, що радянська історична наука, яка на озброєнні мала «найпередовішу методологію», опинилася все-таки в тяжкому кризовому стані. Адже вона замовчувала одні історичні факти й акцентувала увагу на інших, вдавалася до прямих фальсифікацій. Нехтування принципами об'єктивності й історизму певною мірою відбилося і в наукових дослідженнях з вивчення проблем впливу політичних партій на селянство України на початку ХХ століття. Сучасний період⁵ охоплює часи перебудови і до сьогоднішнього дня. Зміна методологічних орієнтирів призвела до перегляду напрямків досліджень. На перше місце істориками висувалися вже не класові інтереси, а загальнолюдські цінності. Цей перехід до нового етапу історіографії у зв'язку з тягарем попередніх тенденційних уявлень відбувався нелегко, через що у працях 90-х років можна побачити своєрідне співіснування старих і сучасних підходів та оцінок. На першому Всеукраїнському симпозиумі з проблем аграрної історії, що відбувся в Умані у жовтні 1996 р., були визначені основні пріоритети вивчення аграрної історії України, у тому числі зміна методологічних орієнтирів досліджень, переосмислення історичного досвіду, вироблення понятійного апарату дослідників селянських рухів і земельної власності. Такі умови спричинили подальший розвиток досліджень істориків-аграрників, які характеризувалися переосмисленням вітчизняної історії на основі нових концептуальних засад, включенням у науковий арсенал нових проблем тощо.

На жаль, маючи таку ґрунтовну історіографічну базу з даної проблематики, ми й досі не маємо жодного монографічного дослідження, яке б узагальнювало селянський рух на Лівобережній Україні у 1900 - лютому 1917 рр. Оскільки будь-яке історичне дослідження неможливе без вивчення і використання джерел, ми зацікавились фронтальним вивченням матеріалів центральних і місцевих обласних архівів. Останнім, до речі, М.Н. Лещенко надавав перевагу, наголошуючи, що матеріали місцевих архівів при ретельному їх обстеженні відображають розмах селянського руху повніше, ніж матеріали центральних установ⁶.

Вивчення архівних джерел було пов'язано з певними труднощами. По-перше, в архівних фондах центральних установ матеріали здебільшого розкидані: багато прохань і скарг зберігаються у фонді Головного комітету, а документи про заворушення - в фондах Міністерства внутрішніх справ, Міністерства юстиції тощо. Часто про заворушення свідчить лише один документ або звіти чи зведення. У справах про «конкретні події» виступи селян представлені як кримінальні злочини, де головну увагу звернуто на те, хто кого й чим побив. По-друге, губернатори і генерал-губернатори краю, користуючись великими повноваженнями, могли без санкції уряду самостійно придушувати селянські заворушення, тому в центральні органи, як правило, надходили повідомлення про найбільші селянські виступи. По-третє, звіти, подання, листування, ухвали, вироки

і повідомлення, авторами яких були губернатори, поліцейські пристави, справники, прокурори, значною мірою перекручували ті питання, які стосувалися селян, змісту і напрямку селянського руху, спрямованого проти поміщиків, куркулів, царської влади. Урядовці центральних, губернських і повітових органів царської влади, говорячи про ті чи інші селянські виступи, не вказували на їхні справжні причини, а пояснювали впливом на так званих «підбурювачів», та «зачинщиків», «вожаків», називаючи селян «буйним і темним натовпом».

Крім цього, ми припускаємо, що ті матеріали, які зберігаються на сьогодні в місцевих архівах, неповні. І цьому є декілька причин. Деякі архівні фонди постраждали внаслідок Великої Вітчизняної війни, коли німці вивозили документи ешелонами до Німеччини або використовували їх для опалення приміщень (мова йде про Чернігівський та Сумський обласні історичні архіви). Деякі фонди державного архіву Харківської області постраждали від халатного становлення відповідних співробітників, що призвело до прориву труби, внаслідок чого було затоплено багато документів, які не підлягають встановленню тощо.

У державному архіві Російської Федерації у м. Москві (далі ДАРФ) нами був опрацьований Фонд департаменту поліції міністерства внутрішніх справ. 1880-1917 рр. (Ф.102), який складається з особливого відділу, 4-го діловодства та перлюстрації. В особливому відділі представлені документи відображають стан селянства Російської імперії в к. XIX - на початку XX століття: неврожаї хліба, голодування, організацію продовольчої допомоги населенню неврожайних губерній у к.1890-х років, селянське малоземелля та, як наслідок цього, аграрний рух по губерніях. Тут містяться донесення начальників ГЖУ, звіти по губерніях за 1905-1906 рр., заходи боротьби уряду, зародження та діяльність Селянського союзу, ставлення селян до Державної думи, їх участь у передвиборчій кампанії 1906 року, селянські накази, діяльність селянських депутатів у Державній думі, Столипінська аграрна реформа та ставлення до неї селянства.

4-те діловодство складається з листування департаменту поліції, довідок, донесень начальників ГЖУ та охоронних відділень, звітів губернаторів про настрої серед населення, в тому числі серед селянства. Тут зберігаються справи про аграрний рух у 1900 - 1917 рр. безпосередньо в Полтавській, Харківській та Чернігівській губерніях.

Справи перлюстрації в основному охоплюють 1906-1917 рр. У цій колекції є як повністю скопійовані листи, так і частково, є зашифровані листи, деякі з них мають розшифрований текст. Усі ці листи дають змогу охарактеризувати епоху, час, ставлення різних класів до тих чи інших подій політичного життя (революційні виступи 1905-1907 рр., Столипінська аграрна реформа, Перша світова війна тощо). Частина цих листів відображає причини аграрного руху.

Фонд Карного відділення першого департаменту Міністерства юстиції 1892-1917 рр. (Ф.124.) включає в себе матеріали про політичні партії Російської імперії, про селянський, робітничий, національний, релігійний рухи та про революційний рух в армії та на флоті. Справи тимчасової канцелярії цього фонду містять доклади, рапорти прокурорів судових палат та окружних судів про притягнення до дізнання та його хід, заключні висновки прокурорів про результати розслідування та про міри покарання звинувачених. Є тут і листування канцелярії та прокурорів про нагляд за ходом дізнання.

Після 1991 року, з приходом в Україну незалежності, історикам відкрилась можливість побачити документи, які довгий час йшли під грифом таємно. Не є винятком і центральний державний історичний архів у м. Києві (далі ЦДІАК України). Ці документи переважно були пов'язані з існуванням та діяльністю Революційної української партії на території Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній, яку так довго намагались замовчувати в радянський період.

Фонд Київського губернського жандармського управління (Ф.274) має листування по дізнанню про масові полтавсько-харківські виступи селян восени 1902 року. Крім цього, у фонді є порушені справи проти діячів різних політичних

партій, а саме: РУП, РСДРП, УСДРП, СР, групи анархістів-комуністів тощо. Мається огляд департаменту поліції українського націоналістичного руху, агентурні свідчення і листування діяльності українських партій «Спілки», «Мазепинців» та прізвища їх активних діячів. Цінним для нас є і те, що в цьому фонді збереглися вилучені листівки, прокламації, брошури, газети, часописи Революційної української партії і спілки.

Фонд Київського охоронного відділення (Ф.275) містить численні звіти департаменту поліції про аграрний рух, листування з Чернігівським ГЖУ та повітовими справниками про політичну перевірку підозрюваних. Є агентурні відомості діяльності Київського комітету «Громада» Революційної української партії, списки її членів. Листівки та відозви РУП. Міститься інформація щодо розколу в РУП.

Певну цінність становлять документи прокурорського нагляду: подання прокурорів окружних судів прокурорам судових палат, рапорти прокурорів судових палат міністру юстиції, які тією чи іншою мірою відображають селянські заворушення, зупиняючись на причинах їх виникнення. Фонд прокурора Київської судової палати (Ф.317) та фонд Київської судової палати (Ф.318) за вмістом інформації дуже схожі між собою і зберігають порушені справи, в яких розглядалися підпали селянами поміщицьких маєтків, захват ними сіна, зерна, лісів, луків, водоймищ, випасів худоби. Тут є рапорти про єврейські погроми у Стародубі і Чернігові (1905 р.). Містяться справи і проти тих селян, які агітували односельців не сплачувати податки, не підкорятися існуючій владі, за озброєні сутички з поліцією, нелегальні політичні збори тощо.

Фонд Полтавського губернського жандармського управління (Ф.320) складається з листування прокурора Харківської судової палати, полтавськими поліцеймейстерами, жандармськими управліннями про настрої селян, розповсюдження нелегальної преси, про селянські заворушення. Є тут тижневі відомості про тих селян, які брали участь в «аграрних безпорядках», протоколи їх арештів та обшуків.

Фонд Харківського губернського жандармського управління (Ф.336) містить інформацію про виступи селян на аграрному ґрунті в Сумському, Охтирському, Ізюмському, Богодухівському, Валківському повітах Харківської губернії. У фонді зберігаються агентурні відомості про членів РУП, Спілки та їхню діяльність на території губернії. Тут є листування про наростання невдоволення серед населення у зв'язку з нестачею продовольства, спекуляцією, дорожнечею під час Першої світової війни і, як наслідок, розгроми на цьому ґрунті продовольчих лавок.

Фонд Чернігівського губернського жандармського управління (Ф.1439) складається з дізнань про селян, які звинувачувались у зберіганні та розповсюдженні нелегальної літератури по всій Чернігівській губернії. За нашими підрахунками, в губернії на першому місці по розповсюдженню в 1900 - 1917 рр. була література РСДРП (104 заведені справи), на другому - СР (75), на третьому РУП (9) і УСДРП (13), а четверте місце розділила література сіоністів (7) та БУНДу (3). Крім цього, даний фонд містить листування з департаментом поліції, повітовими справниками про селянські заворушення на аграрному ґрунті в Конотопському, Новозибківському, Суразькому повітах Чернігівської губернії (1905 р.), про невдоволення селян, пов'язані із впровадженням столипінської аграрної реформи (1910 - 1912 рр.) та початком Першої світової війни (1914 - 1916 рр.).

Офіціальні документи урядовців: подання губернаторів і начальників губернських жандармських управлінь, щорічні звіти губернаторів царю і рапорти прокурорів - залишаються основними джерелами, які конкретно знайомлять нас з виникненням, ходом, характером і наслідками селянських виступів. Але урядовці, виходячи з політичних позицій, часто не спроможні були розкрити справжні причини селянського руху, його розмах і кількісний склад.

У державному архіві Харківської області (ДАХО) нами було опрацьовано три

фонди. Найвдалішим і найповнішим по збереженню інформації про селянський рух виявився фонд Канцелярії харківського губернатора, III секретне відділення (1879-1917 рр.) (Ф.3). Нам вдалося фронтально опрацювати зазначений фонд і переглянути більш як 700 архівних документів, що стосуються нашої теми. Це дало нам можливість уявити динаміку аграрного руху протягом 1900-1917 років у Харківській губернії і зробити деякі висновки. У фонді представлені документи по всіх активних і пасивних формах боротьби селян. Багато уваги приділено розгляду полтавсько-харківського повстання селян у 1902 році, його причинам та наслідкам. Цей фонд містить відомості про те, як впроваджувалася аграрна столипінська реформа в губернії, а також ставлення селян до цих аграрних перетворень. Описані найрезонансніші сутички на ґрунті цієї реформи, що відбулись у слободі Коломака Валківського повіту (1912 р.), в слободі Зарожна Зміївського повіту (1912 р.), в с. Запольї Мглинського повіту (1913 р.), на хуторі Клочков Харківського повіту (1913 р.), в слободі Міловій Зміївського повіту (1914 р.), в с. Уди Харківського повіту (1915 р.) та с. Нижня Сироватка (1915 р.).

Фонд Харківського губернського присутствія, адміністративне відділення (1890-1918 рр.) (Ф.18) і фонд канцелярії прокурора Харківського окружного суду (1868 - 1919 рр.) (Ф.373) містять у собі секретне листування про розповсюдження нелегальної літератури, списки селян, які брали участь у погромі поміщицьких економії 1902 року, про революційний настрої селян Харківської губернії тощо.

У державному архіві Полтавської області (ДАПО) нас зацікавив фонд канцелярії Полтавського цивільного губернатора (Ф.83), в якому зберігається листування з Полтавським губернським жандармським управлінням, полтавськими поліцейстерами та повітовими справниками про розповсюдження нелегальної преси на території Полтавської губернії, нагляд за «неблагонадійними лицами». Тут є рапорти про селянські виступи в с. Хоминці Роменського повіту (1906 р.), с. Бердянка Костянтиноградського повіту (1906 р.), мастку Ковалевського поблизу м. Миргорода (1916 р.). Циркулярні розпорядження Полтавського губернатора про вжиття заходів проти підпалів і по запобіганню революційних виступів на території губернії.

До важливих архівних документів належать скарги селян Лівобережної України на утиски їх місцевою владою і поміщиками. Особлива їх кількість зустрічається у фондах канцелярії Чернігівського, Харківського, Полтавського генерал-губернатора, губернаторів краю, а також в губернських по селянських справах присутствія. Ця група архівних матеріалів дає змогу розширити відомості про тяжке економічне і політичне становище селян Лівобережжя.

Апологети царизму - поліцейські пристави, справники і губернатори іноді в кар'єристських цілях приховували справжнє становище на місцях. Внаслідок цього в різноманітних документах, в тому числі і статистичних, нерідко зустрічаються суперечливі дані. Тому при вивченні документів до них потрібно ставитися з певною мірою критики.

Фонд прокурора Полтавського окружного суду (Ф.138) в основному складається зі справ по нагляду за обвинуваченими в розповсюдженні нелегальної літератури, організації селянських виступів, протиурядовій агітації тощо. У фонді Полтавської губернської тюремної інспекції (Ф.319) є телеграми, що повідомляють про кількість селян, які були заарештовані за «аграрні безпорядки» у 1908-1909 рр.

Фонд Лубенського окружного суду (Ф.755) містить детальну інформацію справників про знайдені прокламації і розповсюдження нелегальної літератури.

У державному архіві Сумської області (ДАСО) ми працювали над фондами Лебединської, Охтирської, Сумської, Путивльської та Роменської повітової землевпорядної комісії, які схожі між собою за зміщеною в них інформацією, конкретно пов'язаною з реалізацією аграрної столипінської реформи у цих повітах. Так, у фонді Лебединської повітової землевпорядної комісії (Ф.316) містяться головним чином циркуляри головного управління землевпорядкування про надання агрономічної допомоги заможним селянам при відокремленні їх на хутірські та

відрубні ділянки. Тут є примірник закону «Про ссуды и пособия из средств казны при землеустройстве» (1910 р.).

У фонді Охтирської повітової землевпорядної комісії (Ф.399) представлені прошення, приговори та рапорти за 1912 рік про обмеження селянських наділів сіл Олексіно, Тростянець, Радомля тощо. В протоколах та рапортах цього фонду є детальна інформація про розділення землі на відруби в цьому повіті.

Фонди Сумської (Ф.397), Путивльської (Ф.441) та Роменської (Ф.1077) повітової землевпорядної комісії налічують в собі численні проекти виокремлення відрубних ділянок та невеличкі повідомлення про стан землемірних та землевпорядних робіт у даних повітах.

У фонді Конотопської міської управи (Ф.814) нами була виявлена справа «Письмо казаков и крестьян с. Шаповаловки Конотопського уезду на Манифест 17 октября 1905 года», в якому селяни розмірковують над причинами, що викликають аграрний рух.

Фонди поліцейського пристава 1-го стану Роменського повіту (Ф.1063) та Роменського повітового поліцейського управління (Ф.1089) містять інформацію, яка викладена в секретних циркулярах розпоряджень та в листуванні департаменту поліції, Полтавського губернатора, повітових справників та станових приставів про виступи селян на аграрному та політичному ґрунті, про їх арешти та таємні нагляди за неблагонадійними селянами. Ці фонди мають рапорти та протоколи за 1905-1917 роки про події, які носили аграрний та політичний характер в місті та повіті.

У державному архіві Чернігівської області (ДАЧО) Фонд Чернігівського губернського правління (Ф.127) містить відомості про селянський рух у губернії в усіх його формах і проявах. Саме тут збереглися документи про підпали, захват поміщицької землі, рубання лісів, потраву сінокосів, озброєні сутички, сільськогосподарські страйки, нелегальні збори та мітинги, антиурядові висловлювалися, висилання з губернії «неблагонадійних» селян до Сибіру тощо. Є справи про розмежування спірних земель між поміщиками і селянами. Цей фонд викликав цікавість ще й тим, що серед численних документів тут є і маніфест Миколи II про відміну сплати викупних платежів, і рапорти про селянські повстання в сс. Володьковій Дівиці, Безуглівці, Дремайлівці, х. Михайлівському та інших населених пунктах Чернігівській губернії.

У фонді Чернігівського губернського присутствія (Ф.147) нас зацікавили циркуляри губернатора, справи про надання допомоги родинам мобілізованих під час Першої світової війни, пожертвування з продовольчого капіталу на потреби армії, відомості про стан посівів і врожаїв хліба, а також ціни на сільськогосподарські продукти і робочу силу.

Фонд земського начальника 3 дільниці Городнянського повіту м-ка Ріпки Городнянського повіту Чернігівської губернії (Ф. 847) містить документацію про селян звинувачених, у крадіжках і потравах сінокосу у 1913 році.

У фондах Городнянської повітової землевпорядної комісії, м. Городня Чернігівської губернії (Ф.975) та Прилуцької повітової землевпорядної комісії, м. Прилуки Полтавської губернії (Ф.1510) зберігаються постанови сільських сходів про відведення земель під хутори під час століпінської аграрної реформи, списки домовласників, документи про розмежування земель між поміщиками і селянами, а також скарги селян на неправильне розмежування земель.

У відділі державного архіву Чернігівської області, розташованого у місті Ніжині (далі ВДАЧОН), нами були опрацьовані такі фонди:

Фонд Ніжинської повітової земської управи м. Ніжина Чернігівської губернії (Ф.342) містить відомості про кількість поміщицької землі, списки поміщиків; є документи про придушення селянських заворушень, постачання провіанту німецьким окупантам під час Першої світової війни, застосування праці військовополонених у поміщицьких економіях тощо.

Фонди Ніжинського міського судді I-ої дільниці м. Ніжина (Ф.1140) та земського

начальника I-ої дільниці Ніжинського повіту м. Ніжина, Чернігівської губернії (Ф.1204) схожі між собою за вміщеною в них інформацією. В основному тут представлені такі документи, як позови за потраву посівів, рубання лісу, крадіжку лісу, сіна з поміщицьких економій, сплату орендних боргів тощо.

У фонді земського начальника IV дільниці Ніжинського повіту, с. Монастирища Чернігівської губернії (Ф.1206), нами знайдені виконавчі листи земського начальника про стягування штрафів із селян за самовільне залишення робочих місць; а також рапорти волосних старшин про стягування штрафів із селян за потраву посівів, рубання лози, лісу, за крадіжку сіна, пропаганду та агітацію до страйків у поміщицьких економіях.

Фонд земського начальника V дільниці Ніжинського повіту, с. Макіївки Чернігівської губернії (Ф.1207) дає можливість ознайомитися з документами, насиченими даними про самовільне вирубання селянами поміщицького лісу, потрави посівів, знищення межових знаків у період проведення столипінської реформи та ін.

Нарешті, фонд Ніжинської повітової землевпорядної комісії м. Ніжина Чернігівської губернії (Ф.1336) цікавий тим, що містить циркуляри Чернігівського губернатора про порядок проведення Столипінської реформи в Ніжинському повіті, наряди на підготовчі роботи до літнього періоду 1908 року з приводу допомоги селянам у покращенні умов на землі, ліквідації казенних, придбанні селянами банківських земель. У фонді зберігаються відомості про переселенців до Сибіру та Середньої Азії.

На сьогодні сучасна українська джерелознавча література, на жаль, позбавлена окремого збірника, в якому були б зібрані всі документи про селянський рух на Лівобережній Україні на початку ХХ століття. Випущений нещодавно в Росії черговий випуск серії «Крестьянское движение в России в 1901-1904 гг.» включає лише окремі приклади масового селянського руху, в тому числі і в Україні. Тому доцільно, мабуть, подумати про таке видання, назвавши його, наприклад, «Селянський рух в Україні (1900 - лютий 1917 рр.) в документах та матеріалах». Для цього потрібно провести анкетне обстеження всіх архівів, де можуть бути матеріали про селянський рух. Одержані анкетні матеріали сконцентрувати в одному місці й опрацювати відповідно до єдиної методики, силами всіх істориків, які бажали б і змогли узяти участь у цій важливій справі. Тільки, на жаль, і досі очікуваної уніфікації методів і методики вивчення селянського руху серед істориків не досягнуто, хоча основи для розв'язання цього завдання були вироблені ще в 60-х роках минулого століття М.Н. Лещенком⁷, Д.П. Пойдою⁸, Б.Г. Литваком⁹, Л.П. Мулявічюсом¹⁰ тощо. Але це тема для наступного повідомлення.

Джерела та література:

1. Бирюкович В.В. Сельскохозяйственная техника. - СПб., 1903; Пешехонов А.В. Аграрная проблема в связи с крестьянским движением. - СПб., 1906; Исаев А.А. Смута и земельный вопрос. - СПб., 1906; Елишев А.И. Красный петух. - СПб., 1906; Оправхата П. Сільські масовки і революційне селянство. - К., 1907; Веселовский Б. Крестьянский вопрос и крестьянское движение в России (1902-1906 гг.). - СПб., 1907; Аграрное движение в России в 1905 - 1906 годах. Обзоры по районам: В.Б. Веселовского, В.С. Голубева, В.Г. Громана и др.- В 2-х т. - Т.1. - СПб., 1908; Маслов П. Аграрный вопрос в России. В 2-х т. - Т.П. Кризис аграрного хозяйства и крестьянское движение. - СПб., 1908; Горн В. Крестьянское движение до 1905 года. В кн.: Общественное движение в России в начале XX века. - Т.1. - СПб., 1909; Еропкин А.В. П.А. Столыпин и Указ 9 ноября. Лекция, чит. в Москве и Петербурге. - СПб., 1912; Прокопович С.Н. Аграрный кризис и мероприятия правительства. - М., 1912; Доронин И.Г. Как живут люди на хуторах. - Глубокое, 1913; Федорченко С.З. Народ на войне. Фронтовые записки. - К., 1917; Кауфман А.А. Аграрный вопрос в России: курс народного университета. - Изд. 2-е. - М., 1918.
2. Бруцкус Б.Д. Аграрный вопрос и аграрная политика. - Пг., 1922; Крестьянские движения 1902 года: Материалы по истории крестьянских движений в России / Под ред. Б.Б. Веселовского, В.И. Пичеты, С.М. Фриче. - М.-Пг., 1923; Глушко С. З селянських рухів на Чернігівщині 1905 року // Україна. - 1925. - № 4 (14); Дроздов И.Г. Крестьянские волнения и карательные экспедиции в Черниговской губернии в годы первой русской революции 1905-1906 гг. (По неопубликованным архивным данным бывшего Черниговского губернского жандармского

управления, а также и по другим архивным материалам). - М. - Л., 1925; Флеровский И. Наша первая рабоче-крестьянская революция 1905 года. За двенадцать лет до Октября. - М.-Л., 1925; Кныш А.П. Двадцать лет тому назад / В кн.: Деревня в 1905 г. (По воспоминаниям селькоров). - М. - Л., 1926; Городцов А.И. Крестьянское движение в 1905 году. - Л., 1926; Граве Б.Б. К истории классовой борьбы в России в годы империалистической войны июль 1914 г. - февраль 1917 г. Пролетариат и буржуазия. - М.-Л., 1926; Карпов Н. Крестьянское движение в революции 1905 г. В документах. - Л., 1926; Качинский В. Селянский рух на Україні в роки 1905-1907. - Ч.1. - Полтава, 1927; Шестаков А.В. Очерки по сельскому хозяйству и крестьянскому движению в годы войны и перед Октябрём 1917 года. - Л., 1927; Руднев В. Крестьянское движение в начале XX века. - М., 1929; Киржниц А. Рабоче-крестьянские массы в борьбе с погромами в 1905 г. - М., 1930; Шестаков А.В. Борьба сельских рабочих в революции 1905-1907 гг. - М. - Л., 1930; Новицкий М. 1905 рік на українському селі (Спогади). - Харків, 1931; Крастынь Я. Революционная борьба крестьян в России в годы империалистической войны (1914-1916 гг.). - М., 1932; Гайсинович А. Крестьянское движение 1902 года в Харьковской и Полтавской губерниях. - М., 1934; Лавинский В., Фролов Н. Как жили крестьяне при царе. - Л., 1936.

3. Лось Ф.С. Селянські рухи на Україні в роки сталинської реакції // Наукові записки Інституту історії. - Т.1. - К., 1943; Йоко ж. Україна в роки сталинської реакції // Нариси з історії України. - К., 1944. - Вип. 11; Емелях Л.И. Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 году // Исторические записки АН СССР. - Т.38. - М., 1951; Деренковский Г.М. Ленинская «Искра» и крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 году // Доклады и сообщения Института истории АН СССР. - Вып.2. - М., 1954; Астахов В., Кондуфор Ю. Революционные события 1905-1907 гг. в Харькове и губернии. - Харьков, 1955; Дубровский С.М. Крестьянское движение в революции 1905-1907 гг. - М., 1956; Революционные события на Полтавщине 1905-1907 гг. Документы и материалы. - Харьков, 1957; Теплицкий В.П. Реформа 1861 р і аграрні відносини на Україні (60-90-ті роки XIX ст.). - К., 1959; Першин П.М. Нариси аграрної революції в Росії. - К., 1959; Лещенко Н.Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года (60-е годы XIX ст.). - К., 1959; Крестьянское движение в России в 1890-1900 гг. Сборник документов / Под ред. А.В. Шапкина. - М., 1959; Демченко М.В. Робітничий і селянський рух на Україні в період сталинської реакції (1907-1910 рр.) - К., 1959.

4. Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 году. Сборник документов / Под ред. А.Г. Слюсаренко. - Харьков, 1961; Кирьянов Ю.И. Крестьянское движение на Украине в годы первой мировой войны (До Февральской революции 1917 г.) // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1960 г. - К., 1962; Лещенко Н.Н. Методика статистического изучения размаха и форм крестьянского движения XIX в. / Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1960 г. - К., 1962; Особенности аграрного строя России в период империализма // Материалы сессии Научного совета по проблеме «Исторические предпосылки Великой Октябрьской социалистической революции», Май 1960 г. - М., 1962; Анфимов А.М. Российская деревня в годы первой мировой войны (1914-февраль 1917 гг.). - М., 1962; Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в начале XX века. - М., 1963; Зайончковский П.А. Кризис самодержавия на рубеже 1870-1880-х годов. - М., 1964; Робітничий рух на Україні в роки реакції (червень 1907 р. - жовтень 1910 р.). Збірник документів. [Відр. ред. М.В. Демченко]. - К., 1965; Мальцева Н.А. О количестве крестьянских выступлений в период столыпинской аграрной реформы // История СССР. - 1965. - № 1; Крестьянское движение в России в годы первой мировой войны. Июль 1914-февраль 1917 гг. Сборник документов / Под ред. А.М. Анфимова. - М.-Л., 1965; Пойда Д.П. Про методику вивчення селянського руху періоду монополістичного капіталізму // Український історичний журнал. - 1966. - № 5; Першин П.Н. Аграрная революция в России: историко-экономическое исследование: В 2-х кн., кн.1. - М.; Лавров П.А. Рабочее движение на Украине в период нового революционного подъёма 1910-1914 гг. - К., 1966; Крестьянское движение в России в 1907-1914 гг. Сборник документов / Под ред. А.В. Шапкина. - М. - Л., 1966; Минц И.И. История Великого Октября. - В 3-х т. - Т.1. - М., 1967; Історія селянства Української РСР: У 2-х т. - Т.1. - К., 1967; Литвак Б.Г. Опыт статистического изучения крестьянского движения в России XIX в. - М., 1967; Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі на початку XX століття. - К., 1968; Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху монополістичного капіталізму. - К., 1970; Мулявічус Л.П. Про методи та методику вивчення селянських рухів // Український історичний журнал. - 1971. - № 1; Коллард Юрій Спогади юнацьких днів 1897-1906: Українська студентська громада в Харкові і революційна українська партія / М.А. Антонович (вступне слово й редакція). - Торонто, 1972; Лось Ф.С., Михайлюк О.Г. Класова боротьба в українському селі. 1907-1914 рр. - К., 1976; Емелях Л.И. Крестьяне и церковь накануне Октября. - Л., 1976; Лещенко М.Н. Українське село в революції 1905-1907 рр. - К., 1977; Історія Української РСР: У 8-ми т. - 10-ти кн. - Т.3. - К., 1978; Дорохова А.П. Селянський рух на Україні в роки першої світової війни // Український історичний журнал. - 1978. - №8; Герасименко А.Г. Борьба крестьян против аграрной реформы

Столыпина в годы I мировой войны / Крестьянское движение в 3-х русских революциях. Межвузовский сборник. - Куйбышев, 1982; Опря А.В. Роль крестьянского поземельного банка в проведении столыпинской аграрной реформы на Украине: (1906 - 1916 гг.); Автореф. дис. ... канд. ист. наук. - Днепропетровск, 1982; Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали / Упоряд. Т. Гунчак, Р. Сольчаник. - Б.м., 1983. - Т.1; Анфимов А.М. Экономическое положение и классовая борьба крестьян Европейской России 1881-1904 гг. - М., 1984; Герасименко А.Г. Борьба крестьян против столыпинской аграрной политики. - Саратов, 1985; Анфимов А.М. О методике учёта крестьянских выступлений и количества участников в них // В кн.: Социально-экономическое развитие России: Сб. статей к 100-летию со дня рождения Н.М. Дружинина. - М., 1986.

5. Столыпин П.А. Нам нужна Великая Россия...: Полн. собр. речей в Государственной думе и Государственном совете. 1906 - 1911 гг. / Предисл. К.Ф. Шацко; Сост., коммент. Ю.Г. Фельштинского. - М., 1991; Шевченко В.М. Мобілізація земельної власності на Поділлі 1906 - 1914 рр. // Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України: Тези доповідей і повідомлень V Всеукраїнської конференції. - К., 1991; Шевченко В.М. Нові документи з історії селянського руху на Чернігівщині на початку ХХ ст. // Питання вітчизняної та зарубіжної історії. - Чернігів, 1991; Самостійна Україна: Збірник програм українських політичних партій початку ХХ століття (Упорядник, автор передмови і приміток О.Федьков). - Тернопіль, 1991; Аврех А.Я. П.А. Столыпин и судьбы реформ в России. - М., 1991; Борисенко В.А. До питання про Революційну українську партію // Наукові праці з питань політичної історії. - К., 1991. - Вип.169; Алаторцева А.И. Советская историческая наука на переломе 20-30-х годов // История и сталинизм / Сост. А.Н. Мерцалов. - М., 1991; Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст. Програмні документи перших політичних партій / Наук.-інформаційне підприємство «Пошук». [Упоряд. В.С.Журавський.]. - К., 1992; Політичні партії на Україні (1905-1925 рр.) / [Відп. за вип. М.Ю. Козицький]; Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. - К., 1992; Шевченко В.М. Малоизученные формы классовой борьбы крестьянства Украины в годы Первой мировой войны // Крестьянское хозяйство: история и современность. - Часть 2. - Вологда, 1992; Левенець Ю.А. Ліворадикальні партії в Україні напередодні жовтневого перевороту // Український історичний журнал. - 1992. - № 3; Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. - К., 1993; Наумов С.О. Діяльність українських політичних організацій на Сумщині (к. ХІХ - 1907 р.) // Матеріали ІІ Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції - Суми, 1994; Шевченко В.М., Демченко Т.П. До історії діяльності РУП на Чернігівщині // Сіверянський літопис. - 1995. - № 6; Трохимович В. Правда про селянина і землю // Армія України. - 1996. - 30 липня; Шевченко В.М. До питання про селянські виступи на Чернігівщині в період Першої світової війни (липень 1914 - лютий 1917 рр.) // Людина, суспільство, культура: історія та сучасність. - Чернігів, 1996; Седов А.В. Февральская революция в деревне: Учебное пособие. - Нижний Новгород, 1997; Майстренко В.С. Столыпінська аграрна реформа в Харківській губернії: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. - Харків, 1997; Шевченко В.М. РУП і селянське повстання 1902 року на Лівобережній Україні / Історія та культура Лівобережної України. - К., Ніжин, 1997; Солдатенков В., Кривошия В. Революційна українська партія // Віче. - 1998. - № 1; Тютюкин С.В. Первая мировая война и революционный процесс в России (Роль национально-патриотического фактора) // Первая мировая война: пролог ХХ века. - М., 1998; Шевченко В.М. До питання про кількісну характеристику селянського руху в Україні періоду Першої світової війни (1914-лютий 1917) // Перша світова війна і слов'янські народи. Матеріали міжнародної наукової конференції. 14-15 травня 1998 року. - К., 1998; Андрусишин Б.І. Україна в роки Першої світової війни // Перша світова війна і слов'янські народи. Матеріали міжнародної наукової конференції. 14-15 травня 1998 року. - К: НПУ ім. Драгоманова, 1998; Андрусишин Б. Україна в роки Першої світової війни // Історія в школі. - 1998. - № 5-6; Крестьянское движение в России в 1901-1904 гг. Сборник документов. - М., 1998; Демченко Т.П., Онищенко В.І. Аграрні рухи на Чернігівщині на сторінках часопису «Український вестник» (1906 р.) // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. - Вип. IV, Чернігів, 1999; Россия на рубеже XIX-XX веков. Материалы научных чтений памяти профессора В.И. Бовыкина. Москва, МГУ им. М.В. Ломоносова, 20 января, 1999 г. - М., 1999; Вовк І. Українське селянство наприкінці ХІХ - на початку ХХ століття // Історія України. - 1999. - № 34 (вересень); Панченко П.П., Марчук В.А. Аграрная политика и аграрные отношения в России в ХХ веке. - М., 2000; Тюкавкин В.Г. Великоорусское крестьянство и столыпинская аграрная реформа. - М., 2001; Бочаров В.В. Столыпінська аграрна реформа в Катеринославській і Харківській губерніях (1906-1916 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. - Донецьк, 2001; Шевченко В.М. Селянське повстання 1902 року: погляд через століття // Література та культура Полісся. - Вип. 17. - Ніжин, 2001; Шевченко В.М. Загальна характеристика мобілізації приватної земельної власності на Півдні України (1906-1914 рр.) // Вісник Дніпропетровського університету: Історія та археологія. - Вип. 10. - 2002; Третяк А.М. Історія земельних відносин і землеустрою в Україні: Навчальний посібник. - К., 2002; Шевченко В.М. Земля та її господарі: загадки історії (До питання про мобілізацію земельної власності в Україні у 1861-1917 роках) // Література та культура Полісся. - Вип. 20.

- Ніжин. - 2002; Анфимов А.М. П.А. Столыпин и российское крестьянство / А.М. Анфимов; Рос. акад. наук. Ин-т рос. истории. - М., 2002; Бойко В. Історіографія реформи державних селян другої половини ХІХ ст. в Лівобережній Україні // Література та культура Полісся. Вип. 20. Історичні та культурологічні процеси на Поліссі та в Україні (к. ХІХ - поч. ХХ ст.). - Ніжин, 2002; Шевченко В.М. Мобілізація колективної земельної власності на Півдні України у 1905-1914 рр. // Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали четвертих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. - Дніпропетровськ, 2002; Кугашев І. Участь українського селянства у політичній боротьбі 1917 року // Історія в школі. - 2002. - №2; Яременко М.Ф. Сумщина пореформена (1861 - 1916 рр.): Монографія. - Суми, 2002; Герасименко О.В. До питання про політичну агітацію серед селянства України на початку ХХ століття // Література та культура Полісся. Вип. 20. Історичні та культурологічні процеси на Поліссі та в Україні (к. ХІХ - поч. ХХ ст.). - Ніжин, 2002; Герасименко О.В. З історії селянських виступів у рр.). // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. С.В. Кульчицького, А.Г. Морозова. - Черкаси: Черкаський державний університет ім. Б. Хмельницького, 2003. - Вип.7; Реснт О.П. Україна в імперську добу (ХІХ - початок ХХ ст.). - К., 2003; Поршнева О.С. Крестьяне, рабочие и солдаты России накануне и в годы Первой мировой войны. - М., 2004; Шевченко В.М. К вопросу о социально-правовом положении крестьянства в конце ХІХ - начале ХХ века (на примере Левобережной Украины) // Историко-правовые и социально-экономические аспекты развития общества: Сборник материалов межвузовской научно-практической конференции. - Вип. 2. - Чернигов, 2004; Бородин А.П. Столыпин. Реформы во имя России. - М., 2004; Вільшанська О.Л. Повсякденне життя населення України під час першої світової війни // Український історичний журнал. - 2004. - № 4 (липень-серпень); Шевченко В.М., Герасименко О.В. Століття повстання селян у селі Володькова Дівиця на Чернігівщині 1904 року. - Чернігів, 2004; Герасименко О.В. Революційна українська партія в боротьбі за селянство // Український селянин: Зб. наукових праць / За ред. С.В. Кульчицького, А.Г. Морозова. - Черкаси: Черкаський державний університет ім. Б. Хмельницького, 2004. - Вип. 8. (Спеціальний: Матеріали V Всеукраїнського симпозіуму з проблем аграрної історії); Ковальченко І.Д. Аграрный строй России второй половины ХІХ - начала ХХ в. - М., 2004; Наумов С. Глухівська організація РУП - УСДРП та її література (поч. ХХ ст.) // Сіверянський літопис. - 2005. - № 2-3; Реснт О.П. Революція та соціальні рухи трудящих мас України // Український історичний журнал. - 2005. - № 4; Первая революция в России: взгляд через столетие. - М., 2005; Шевченко В.М. Стан народної освіти в Лівобережній Україні (кінець ХІХ - початок ХХ) // Сіверянський літопис. - 2006. - № 2; Наумов С.О. Створення Революційної української партії // Український історичний журнал. - 2006. - № 2.
6. Мулявічус Л.П. Про методи та методику вивчення селянських рухів // Український історичний журнал. - 1971. - № 1. - С.27.
7. Лещенко М.Н. Удосконалювати методику дослідження селянських рухів // Український історичний журнал. - 1966. - № 5. - С.32-38; Лещенко Н.Н. Методика статистического изучения размаха и форм крестьянского движения ХІХ в. / Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1960 г. - К., 1962. - С.53-64.
8. Пойда Д.П. Про методику вивчення селянського руху періоду домонополістичного капіталізму // Український історичний журнал. - 1966. - № 5. - С.25 - 31.
9. Литвак Б.Г. Координація методики вивчення селянського руху - завдання принципової важливості // Український історичний журнал. - 1967. - № 1. - С.100-104; Литвак Б.Г. Опыт статистического изучения крестьянского движения в России ХІХ в. - М., 1967.
10. Мулявічус Л.П. Вказ. праця. - С.23-32.

АНАТОЛІЙ ТИМОШЕНКО

ГРОМАДСЬКА І БЛАГОДІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ Г.ГАЛАГАНА

Серед дослідників зустрічається думка про те, що історія - це насамперед люди та їх вплив на хід історичних процесів. Розвиваючи цю ідею, зауважимо, що сила такого впливу залежить від місця тієї чи іншої особи в політичній ієрархії, особливостей її характеру, мислення, таланту і виховання. Даючи оцінку зробленому конкретною людиною, потрібно говорити про глибину її внутрішнього світу, оскільки, навіть вчинки не можуть бути мірилом, коли не доведено, що це не поза. Розмаїття і суперечливість в оцінках зробленого Г.Галаганом - відомим громадським діячем др. пол. ХІХ ст. - у черговий раз засвідчують, що аналіз життя

і діяльності особистості - справа кропітка і нелегка, адже кожна людина живе у суспільстві, а отже, процеси, які відбуваються в ньому, знаходять своє відображення в її думках, мріях, справах.

Потрібно відзначити, що громадська і благодійна діяльність Г.Галагана завжди цікавила дослідників, а тому є найвивченішою стороною його багатогранного суспільно-корисного служіння. Зокрема, означеній проблемі присвячені дослідження Т.Ткаченко, М.Смольницької, С.Білокінь, М.Слабошпицького, А.Матвєєва [1]. Все ж поза увагою дослідників залишилося чимало фактів, які суттєво доповнюють і дають змогу ґрунтовніше підійти до оцінки його громадської діяльності, котра мала яскраво виражене національне забарвлення з помітним вкрапленням слов'янофільських поглядів. Саме такий синтез викликав свого часу в історика О.Дорошкевича неоднозначне ставлення до зробленого Г.Галаганом, а тому виникає потреба ще раз повернутися до цієї проблеми і на основі залучення додаткових матеріалів об'єктивно проаналізувати погляди і практичні дії відомого мецената та громадського діяча.

Так, розкриваючи меценатську грань діяльності Г.Галагана через призму стосунків його з відомими людьми, доречно буде зупинитися на характеристиці взаємозв'язків поміщика з відомим уже на той час Т.Шевченком. Весною 1840 р. молодий поміщик-студент випускного курсу Петербурзького університету, гостюючи разом з учителем Ф.Чижовим у М.Маркевича, вперше зустрівся з поетом. Згодом між ними встановилися досить близькі стосунки - вони стали приятелями. У 1844 р. поет подарував Г.Галагану екземпляр поеми «Тризна» [2, 47]. Як свідчать записи у щоденнику митця, дружні стосунки з ліберально-демократичним поміщиком збереглися і надалі. Так, у записі від 28 березня 1858 р. йдеться: «Зайшов до готелю Клея і зустрів там Галагана, котрий привіз мені листа від Максимовича з його віршами, які він читав 25 березня під час урочистого обіду на мою честь. А головне, що Григорій привіз мого «Єретика», якого я вважав безнадійно втраченим» [3, 516]. Отже, Г.Галаган став безпосередньо причетним до врятування відомої поеми. Спількуючись з поетом на різні теми, добре освічений і не позбавлений літературного хисту панич широко цікавився головним надбанням Т.Шевченка - його безсмертною поезією. 16 квітня 1858 р. поет зробив такий запис у власному щоденнику: «Галаган приїхав просити записати йому мій «Весняний вечір». Я з великим задоволенням виконав його прохання» [3, 520]. Приятельські стосунки згодом переросли у дружні, рівноправність і щирість яких сприяли тому, що друзі часто ділились один з одним своїми планами й задумами, розраховуючи на об'єктивну оцінку власних дій та вчинків. Так, у записі, зробленому поетом 19 квітня 1858 р., йдеться: «Вечір провів у Галагана. Він прочитав опис свого будинку, зведеного у старому малоросійському стилі у Прилуцькому повіті. Панський, але гарний і вартий наслідування задум» [3, 522].

Розкриваючи мотиви побудови споруди, Г.Галаган писав: «Незважаючи на різні залишки, що подекуди збереглися і свідчили про зовсім своєрідний стиль побудови, який належав саме нашому краю, тих особливостей не помічали, і, навіть, нехтували ними, як і усім рідним. Тут нема чому дивуватись, адже саме дорогоцінне надбання всякого народу - його рідне слово, мелодія, архітектура - були у нас у Малоросії занехаяні і, навіть, до крайності принижувані так званим нашим освіченим класом» [4, 2]. З метою збереження кращих надбань української архітектури, а також для того, щоб привернути до існуючої проблеми увагу громадськості, Г.Галаган вирішив побудувати згаданий будинок. Для втілення задуму у життя, він звернувся до молодого петербурзького архітектора Е.Червінського, який був родом з України. Разом вони їздили по селах, оглядаючи кращі хати, у яких найбільш виразно проявлялися народні традиції. Такими були дім полковника Г.Галагана у с. Липове, кам'яниця полковника Я.Лизогуба у Седневі, будинок Б.Хмельницького у Суботові, але жоден з них не був узятий за взірець.

За основу будинку у Лебединцях було взято класичний приклад народної

архітектури - хату на дві половини, але її планування та об'ємно-просторове вирішення було збагачене.

Збудовано ту споруду було за досить короткий термін. Розпочалось будівництво у 1854 р., а через два роки господар міг вже приймати там гостей. Їхнє око приємно вражали й милували дерев'яні рублені стіни, зовні побілені, ще й оперезані призьбою, різьблені стовпчики ганків, граціозні напівфронти і виразна солом'яна покрівля даху, що чудово вписувала будинок в оточуючий його великий липовий гай. Планування, фасад і внутрішнє оздоблення будинку засвідчило, що молодому архітектору вдалося повною мірою реалізувати задум Г.Галагана, зібравши воедино усі найкращі мистецькі прикмети народної архітектури Полтавщини і Чернігівщини. Як відзначали сучасники, будинок той викликав у них неабияку зацікавленість. Вони вбачали в тій будівлі щось «від замків рицарських часів, швейцарської хижі й італійської вілли, що дозволяло спочити душею, зосередитись і заспокоїтись» [5, 5]. Зауважимо, що виразне українське спрямування новозбудованої споруди, відтворюючи самобутність національної архітектури, викликало невдоволення певних сил, які вбачали у цьому навіть небезпеку для існуючого порядку. Але двадцятип'ятирічний поміщик виявив неабияку витримку й твердість у відстоюванні наміру довести розпочату справу до логічного завершення.

Продовжуючи дослідження взаємин Г.Галагана з Т.Шевченком, наголосимо на ще одному прикладі їхньої співпраці. Мається на увазі участь обох у діяльності Кирило-Мефодіївського товариства, хоча стосовно землевласника далеко не всі дослідники вважають це незаперечним фактом. Наприклад, В.Борисенко, називаючи членів товариства, не згадує поміщика у їх числі. Іншої думки М. Слабошпицький, який стверджує, що поміщик все ж належав до братчиків і залишився непокараним після розгрому товариства лише завдяки зусиллям свого вчителя Ф.Чижова, який все зробив, аби вивести колишнього учня з-під удару. З точки зору витоків і повноти наявної інформації, а також змісту програмних положень товариства, приходимо до висновку про участь Г.Галагана у засіданнях і зборах організації, при цьому питання членства залишається дискусійним. Не підлягає сумніву інше - він, як і багато кирило-мефодіївців, перебував під впливом поезії і поглядів Т.Шевченка, а тому роль поета у формуванні національно-політичної свідомості поміщика вбачається автором як надзвичайно важлива.

Розкриваючи громадську і благодійну діяльність Г.Галагана, необхідно відзначити, що у 50-х роках вона набула рис багатогранності і подальшого розвитку. Так, до нього як до людини освіченої, котра відстоювала національно-просвітницькі ідеї піднесення культурного рівня народу та пробудження національної свідомості, й водночас великого землевласника, звертали за допомогою багато діячів науки, освіти, культури. Зокрема, його прохали допомогти видрукувати збірку українських пісень М.Максимовича, видання якої припинилося через нестачу коштів. Папір та друкування кожного тому коштувало близько 300 крб., але, незважаючи на відчутні витрати, Г.Галаган задовольнив прохання, оплативши всі друкарські роботи [6, 446].

Наприкінці березня 1853 р. до мецената звернувся А.Рігельман з проханням допомогти видати твори А.Метлицького, доповнивши окремі розділи збірки, а саме купальські, жайничні, осінні та коліскові пісні [6, 448]. Г.Галаган запропонував видати пісні з нотами, на що А.Рігельман зауважив: «Ти вимірюєш на аристократичну ногу. Користі для аристократів, які давно опухли до всього живого, не буде, а люди середнього достатку купити не зможуть, бо дорого. А втім, ти видаєш, тому і воля твоя» [6, 451].

Відомо, що багато представників ліберального руху займалися просвітницькою діяльністю, вбачаючи в цьому можливість морального пробудження народу. Поділяючи таку точку зору, Г.Галаган запропонував почати видання творів для народного читання та творів П.Куліша. Але якщо перша пропозиція знайшла підтримку і схвалення з боку української інтелігенції як така, що «може вважатися

зручним способом виховання», то друга - викликала невдоволення як «справа несуттєва». Про це свідчить лист того ж А.Рігельмана, де він досить різко вказує поміщику на необхідність утриматися від друкування творів П.Куліша. «Я б не бажав, щоб його книга потрапила до рук простих людей. І кожен, хто любить спокій і не збирається викликати потрясіння, не побажає цього» [7, 190]. Варто відзначити, що такі погляди поділяло чимало представників як інтелігенції, так, звичайно ж, і багатих землевласників, заможних людей інших верств. Усі вони неодноразово дорікали Г.Галагану за його «крайній лібералізм».

До щедрого благодійника звертались не тільки за матеріальною допомогою, але й за порадою. Так, А. Метлицький радився з ним щодо орфографії, формату і друку деяких книжок, розмірковував над введенням нових букв [8, 450]. У свою чергу Г.Галаган не залишався осторонь проблем, що повсякдень хвилювали прогресивних діячів просвітицького руху. Так, у листі від 21 грудня 1864 р. він радив М.Максимовичу припинити поки що друкувати абетки для народних шкіл, і пропонував подумати над можливістю виготовлення інших навчальних посібників [9, 2].

Прикладом того, що служіння суспільним інтересам стало нормою життя поміщика, було його щедре меценатство на користь храмів і монастирів. Галагани ще з XVIII ст. активно допомагали православній церкві, виділяючи гроші, будівельні матеріали, даруючи землі під будівництво культових споруд, облаштування церков. Г.Галаган, ніби намагаючись компенсувати певну пасивність у цьому питанні декількох представників минулих поколінь роду, надавав церкві постійну допомогу.

Так, відразу після того, як він одержав право керувати справами у маєтку, ним було надано грошову допомогу Густинському монастирю. У грудні 1849 р. для ремонту цієї споруди виділено 1500 крб., а через місяць, для завершення ремонтних робіт, додатково передано ще 400 крб. [10, 26]. Для господарських потреб Георгіївського монастиря, що у Козельці, було виділено 110 дес. землі й дарчий акт на неї. Одержавши такий подарунок, настоятель монастиря ігумен Феодосій широко подякував благодійнику.

Незважаючи на фінансово-економічну кризу, що охопила поміщицькі маєтки наприкінці 50-х рр. XIX ст., Г.Галаган не полишав опікуватися справами й проблемами православної церкви. Зокрема, протягом чотирьох років велося будівництво церкви у Сокиринцях. Попри усі проблеми з грошима і відсутність достатньої кількості матеріалів будівництво було завершено на початку 1858 р. [11, 62].

У не менш складне перше пореформене десятиріччя Г.Галаган вважав святим обов'язком підтримати храми і монастирі. Так, у 1868 р. завдяки коштам, що виділив меценат, було завершено ремонт церкви в Озерянах і підготовлено проект та проведено підготовчі роботи для будівництва церкви у Гнилиці [12, 2]. Через три роки місцевий священник, отець Стефан Грабовський, одержав від щедрого поміщика землю під будівництво власної садиби.

Звичайно ж, дарунок землі священнику можна розцінювати по-різному, і все ж не потрібно вбачати у цьому виключно корисливі сподівання щедрого поміщика, адже Г.Галаган своєю діяльністю довів зворотне. Архівні матеріали містять чимало документів, де йдеться про допомогу простим віруючим. Підтвердження цьому можна вбачати у його пропозиції про відокремлення парафії в Лебединцях. Справа в тому, що до 1873 р. миряни двох сіл, Лебединців і Карпилівки, склали одну церковну парафію, що з урахуванням чисельності парафіян викликало чимало проблем. Вирішити їх можна було, лише створивши дві окремі парафії, що й було зроблено власником маєтку, незважаючи на неабиякі труднощі. Потрібно було збудувати церкву у Карпилівці, а також знайти можливість утримувати священника церкви св. Варвари у Лебединцях. З цією метою землевласник передав церкві 33 дес. землі з будівлями, а також вмовив церковних чинів залишити священнику попередній оклад. Більше того, вніс до кредитної спілки 1000 крб. з тим, щоб

відсотки йшли на зарплату священику [13, 6]. Промовистий факт вкотре засвідчив благородство поміщика, що було властиве йому протягом усього життя.

Ще у 1845 р. Г.Галаган, аналізуючи стан господарства у власних маєтках, відзначав вкрай незадовільне матеріальне становище селян в Ічні. На середину 70-х рр. господарство Ічнянської економії помітно зміцніло, покращились умови життя і селян, але громада все ж не змогла зібрати необхідні кошти для будівництва церкви. Власник запропонував побудувати нову церкву з цегли і, дізнавшись про те, що парафіяни змогли зібрати тільки 5500 крб., вирішив пожертвувати мирянам 10000 крб. для завершення будівництва храму [14, 24].

Багаторічна дієва й щира допомога православної церкві та віруючим сприяла зростанню авторитету Г.Галагана серед священнослужителів і простих селян. Майже в усіх власних маєтках він був головою церковнопарафіяльного попечительства, сумлінно виконувавши покладені на нього обов'язки, багато зробив корисного для земляків.

Долучився Г.Галаган і до відновлення та активізації громадського руху наприкінці 60-х рр. XIX ст. Громадівці постійно вишукували ширші можливості для друкування літературних, етнографічних і популярних видань. З цією метою вони створили у січні 1873 р. історичне товариство Нестора-літописця, почесним членом якого обрали Г.Галагана. У наступному місяці почав діяти Південно-Західний відділ Російського географічного товариства. Ведучи мову про його засновників, історик В.Борисенко називає прізвища громадівців Лисенка, Беренштама, Русова, Чубинського, Житецького, Лазаревського, Драгоманова, Старицького та інших. Незрозуміло, чому нічого не сказано про людину, яка очолила новостворений відділ, а цю почесну посаду обіймав Г.Галаган. Більше того, не маючи власного приміщення, члени товариства збиралися в оселі голови, де проводили у творчих дискусіях чимало часу, намагаючись визначити найефективніші напрямки діяльності.

Розкриваючи зміст роботи відділу, зауважимо, що вона полягала у зборі і виданні різноманітного матеріалу з історії, географії, природознавства, статистики та економіки краю. Окрім цього, друкувалися пісні, казки, легенди, результати проведеного відділом перепису населення Києва тощо. Щодо перепису киян додамо, що у 1874 р. було створено відповідний комітет на чолі з Г.Галаганом. Серед питань, які повинні з'ясувати переписувачі, називалися: чисельність населення, вік, етнічний склад, якою мовою розмовляли, кількість будівель тощо. Не вдаючись до аналізу інших результатів, відзначимо, що станом на 2 березня 1874 р. у Києві мешкало 127250 жителів, з них грамотними були 53335 осіб, 56042 киянина - неграмотні, решта - діти до 7 років [2, 51]. Характеризуючи «київський» період у житті поміщика-добровольця, відзначимо, що трьома роками раніше його обрали гласним міської думи, а згодом він був одним з двох кандидатів на посаду міського голови. За результатами голосування, з перевагою у 10 голосів переміг П.Демидов, який напередодні пообіцяв пожертвувати гроші для будівництва 100 дешевих квартир, а Г.Галаган пропонував відкрити навчальний заклад (колегію). Кияни зробили вибір на користь житла [2, 49].

Опікуючись проблемами загального характеру, поміщик не полишав поза увагою й конкретних людей, які потребували допомоги. Яскравим прикладом її безкорисливості була турбота про кобзаря Остапа Вересая. Так трапилось, що останній був кріпаком Г.Галагана, але поміщику, який тонко розумівся на мистецтві, достатньо було декілька разів послухати талановитого співака, щоб зрозуміти, хто перед ним. Наслідком стало звільнення кобзаря з кріпацтва. При цьому поміщик розумів, що відпустити на волю сліпу людину ще півсправи. Потрібно було забезпечити пристойне існування митця, допомогти йому розвинути свій талант, вийти у широкий світ. До честі господаря маєтку все це було зроблено. Так, у жовтні 1871 р. О.Вересай вперше виконував власні твори у Києві. 28 вересня 1873 р. Г.Галаган привіз кобзаря для участі у спеціально скликаному засіданні Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. Саме після

того публічного виступу славетного виконавця було вперше зроблено глибокий аналіз його творчості. Історико-мистецьку, професійну оцінку їй дали М.Лисенко та О.О.Русов. Через певний час про українського Гомера, як називали Вересаєва тодішні газетярі, дізналися у Петербурзі. Саме там самотнього українського митця слухали цар з сім'єю, які були приємно вражені виконавською майстерністю кобзаря.

Варто зауважити, що близькі стосунки Г.Галагана з О.Вересаєвим мали позитивне значення для них обох. Розголос про талановитого співака і поміщика-ліберала, який не шкодував коштів на культуру й освіту, ніби магнітом притягував до Сокиринців композиторів, поетів, художників. Спілкуючись з П.Кулішем, Л.Жемчужниковим, М.Лисенком і багатьма іншими відомими людьми, які приїздили до господаря маєтку, кобзар не замикався у собі, а мав нагоду урізноманітнювати і поглиблювати свою творчість. Саме така оцінка стосунків вбачається нам об'єктивнішою, ніж твердження дослідника О.Дорошкевича, який вказував на деяку односторонність співпраці кобзаря і відомих представників української та російської інтелігенції.

Викладені факти свідчать, що на початок 70-х років у Г.Галагана сформувалося стійке бачення і розуміння меценатства як вкрай необхідного, а то й єдиного способу підтримати українську культуру, освіту і тим самим долучитися до прогресивних сил національної інтелігенції.

Належить підкреслити, що активізація громадської діяльності Г.Галагана збіглася із відчутним піднесенням у національно-духовному відродженні українського народу. Все це викликало неабиякий спротив усіх консервативних і реакційних сил, що призвело до появи сумнозвісного Емського указу 1876 р. Окрім інших згубних для українства наслідків, було закрито і Південно-Західний відділ Російського географічного товариства. Подальше посилення реакції відбулося після вбивства Олександра II. Репресії проти народників призвели до того, що дехто з громадівців занепав духом, зневірившись у можливості розв'язати політичні й національно-культурні проблеми України, відійшов від активної громадської діяльності. Лідери громадівців В.Антонович і П.Житецький головну увагу зосередили на літературній, науковій і викладацькій роботі. Стосовно останнього, то він працював викладачем у Колегії Павла Галагана. Свого часу громадівець був репетитором юного Павла, коли той готувався складати іспити до 6 класу Другої Київської чоловічої гімназії. Відтоді й виникла взаємна симпатія в Г.Галагана і П.Житецького, яка з роками переросла у дружбу. Навіть переслідування поліції і вимушений від'їзд з України громадівця не похитнули віру в нього поміщика, який вмовив тодішнього міністра освіти графа Д.Толстого дати дозвіл працювати опальному П.Житецькому в колегії, під особисту відповідальність за його політичну благонадійність [15, 2].

До честі лідерів київської громади, їхня розгубленість тривала недовго. Враховуючи наступ реакційних сил, вихід знайшли у проведенні досліджень і пропаганді історії, археології, етнографії, літературознавства України, а також друкуванні художніх творів, мемуарів, щоденників. Для реалізації задуму В.Антонович, О.Лазаревський і Ф.Лебединцев заснували у 1882 р. журнал «Киевская старина». Про особливості інформаційного змісту видання буде сказано далі, а перед тим звернемо увагу на шляхи розв'язання проблем, пов'язаних з фінансуванням часопису. Справа в тому, що в історичній літературі утвердилася думка про провідну роль відомого мецената В.Симиренка у вирішенні фінансових питань, які гостро стояли перед редакцією журналу. Так, історик В.Борисенко відзначав: «Громадівці на кошти Василя Симиренка заснували «Киевскую старину» [16, 476]. Дослідники Т.Курінна і Н.Голубкова вказують на те, що В.Симиренко регулярно покривав дефіцит журналу, надаючи йому благодійну матеріальну допомогу [17, 3]. Безперечно, все це мало місце, і применшувати значення відомого українського мецената не потрібно, але й зводити його роль до рятівника «Киевской старины» все ж не варто. Таке

застереження базується на вивченні змісту листів редактора журналу Ф.Лебединцева до Г.Галагана, у яких йдеться про матеріальну скруту, куди потрапив колектив уже в перший рік існування часопису. Про масштаби фінансової кризи, яка з часом поглиблювалася, свідчить лист головного редактора до Г.Галагана від 3 лютого 1883 р. Там говориться: «Становище «Киевской старины» не тільки погане, але й безнадійне. Підписка впала на 20%, і впаде ще. Говорив з усіма про кризу: усі твердять одне - шукати тимчасової допомоги. Звертаюся до Вас з єдиним проханням - дайте мені знати, чи можлива спроба допомоги від графа Толстого. Якщо це неможливо, то я повинен вжити заходів, щоб своєчасно ліквідувати справу і самому шукати такої служби, яка б не позбавила мене права на пенсію, дала право ліквідувати борг. Якби хто взяв у мене сьогодні «Киевскую старину», я віддав би йому залюбки» [16, 3]. Зміст листа засвідчив повну безнадійність і розгубленість Ф.Лебединцева. Зарадити справі можна було лише енергійними діями, що й зробив Г.Галаган, домігшись видачі журналу державної субсидії. Видання було врятоване, але саме цей факт неоднозначно було сприйнято як окремими урядовцями, так і деякими істориками. Ведучи мову про особливості українського руху другої половини XIX ст., дослідник О. Дорошкевич писав: «Український рух своїм правим флангом безперечно охоплював місцевих аграріїв, а через них простував до найреакційніших чиновників царської держави, таких, як К.Победоносцев, граф Д.Толстой та інші. «Киевская старина», одержуючи допомогу від помірковано-ліберальної групи українофілів, разом з тим шукала підтримки з боку Синоду та Міністерства внутрішніх справ, тобто органів влади, що даремно грошей не дають, вимагаючи відповідної ідеологічної компенсації» [18, 3].

На ту статтю відгукнувся А.Степович, вказуючи: «О.Дорошкевич ставить у вину Галагану, що він, ставши членом Державної Ради, мав зносити з представниками реакційних сил. Але він вимушений був підтримувати ті відносини, щоб без великих чвар влаштувати різні корисні громадські справи. Окрім того, не потрібно забувати, що увесь уряд був реакційним, і у Галагана не було іншого виходу» [6, 7].

Повертаючись до статті О. Дорошкевича, відзначаємо гостру критику ним позиції поміщика-українофіла під час зустрічі його з великим князем Костянтином Миколайовичем. Автор критичної статті докоряє Г.Галагану за нібито виявлену безпринципність і малодушність, коли князь висловив невдоволення тим, що народні читання у малоросійських школах проводяться українською мовою. Історик з неприхованим сарказмом відзначав: «Прихильник Шевченків, поміщик-українофіл намагався відтворити правду, визнаючи, що народна школа у тім краї знаходиться між канцелярською мертвечиною Міністерства народної освіти і попівською брехнею» [18, 4]. Відразу ж зауважимо, що далеко не кожен наважився б сказати подібне представникові царської сім'ї, а Г.Галаган це зробив. Як свідчить запис у його щоденнику, протистояти реакційним силам було досить складно. Читаємо занотоване: «Був у К.Победоносцева. Він сильно нападав на мене, що я виклопотав субсидію «Киевской старине». Гарячкуючи, казав, що Лебединцев - людина ненадійна, шкідлива, українофіл, а журнал - сепаратистський. Я запитав у Победоносцева, чи читав він статті, що там друкуються. З'ясовується - ні, а гарячкує» [20, 16]. Заперечуючи автору критичної статті, відзначимо, що Г.Галаган був практичним діячем і не міг розірвати усі зв'язки з владою, незважаючи на взятий урядом правий курс у внутрішній політиці. Тому важко не погодитися зі словами історика А.Степовича: «А хіба краще було, якби «Киевская старина» зовсім перестала виходити через нестачу коштів або ж вольове закриття журналу владою?» [19, 8]. Поміркваність, а то й певний консерватизм поміщика, за великим рахунком, вберегли видання від найгіршого - ліквідації його реакційними силами.

Заслуговує на увагу і подальше вивчення позиції Г.Галагана щодо польського питання та галицьких зв'язків. З'ясовуючи його ставлення до цього

далеко не однозначного питання, звернемося до документів. Збереглися записи у щоденнику, звідки дізнаємося про діяльність його як голови Київського відділу слов'янського благодійного комітету. Зміст записів свідчить, що він цікавився тяжкою долею Галичини, болісно сприймаючи утиски галичан, які ті змушені були терпіти від поляків. Взагалі ж, галицьке «народництво» Г.Галагана базувалося скоріше за все на поглядах його друзів-слов'янофілів Ф.Чижова, І.Аксакова та Ю.Самаріна. У бесідах з істориком А.Степовичем поміщик висловив своє бачення вирішення проблеми. Він говорив: «Перш за все нам треба рятувати галичан від ополячення і для цього не потрібно шкодувати ніяких матеріальних засобів, а що буде далі - то вже інша справа, справа історії. Можливо галичани приймуть російську літературну мову, можливо будуть розробляти свої діалекти, до яких пристануть і українські письменники. А поки що нам з усіх сих потрібно боротись з поляками, які з своєю шляхецькою ідеологією є лютими ворогами «демократичної Русі» [4, 5].

Повністю захоплений ідеєю боротьби, з метою захисту національних інтересів, Г.Галаган писав М.Юзефовичу: «Закликаю усіх нас проїнятих патріотичними почуттями і особистою любов'ю до своєї землі, і тоді ми будемо незламною силою і нам не треба було б боятись, а ні зовнішнього ворога, будь він зі списом, чи в іезуїтській рясі, а ні ворога внутрішнього, що вперто гніздиться у часто невігласному і чужому нам петербурзькому правлінні. Справді діяльну допомогу могла б надати народу освічена частина, тобто наше малоросійське дворянство. Але більшість наших дворян-поміщиків, маючи на собі деякий зовнішній блиск вихованості, не мають ні на грош моральної освіти, яка нерозлучна з істинною любов'ю до своєї землі. Недостатньо говорити мовою народу, треба вірити його вірою і замість возведення його до висот своєї фантазії треба самим зійти до народу і тоді зробитися його вірним відголоском» [22, 2].

Розуміючи, що моральної підтримки для галичан не достатньо, поміщик узяв безпосередню участь у підготовці до видання книги про Галичину, а також оголосив збір пожертвувань для підтримки руського елементу у краї. Зазначимо, що «руський» у трактуванні Г.Галагана не означає «російський», а має значення національного, етнічного і відмінного від польського. Як підтвердження можна вважати його публікацію у газеті «Москва», де автор з боєм констатував: «Хотілося б бажати, щоб почуття народної самосвідомості розвивалось у нас швидше, а то ми так далекі до людей і їхніх проблем. От і галичани, здається, більше відомі тільки у колі вчених або любителів етнографії, ніж взагалі у руському суспільстві» [23, 2]. Намагаючись виправити становище, Г.Галаган залучав до роботи студентів, представників творчої інтелігенції, які повинні були допомогти галичанам протистояти польському засиллю. Так, у 1871 р. 58 його однодумців зібрали 405 крб. для підтримки видавництва, що друкували газети та журнали українською й російською мовами. На прохання поміщика випускник Київського університету М.Астряб зібрав 1000 книг для Руської бібліотеки у Перемишлі.

Необхідність зусиль у цьому напрямку Г.Галаган пояснював тим, що «наша малоросійська народність зазнає якщо не переслідування, то у крайньому разі відсутності всякого покровительства: уже 6 місяців клопочуся у цензурі про дозвіл на випуск творів самого невинного письменника Квітки окремими дешевими книжками для народу, але дозволу до цього часу не одержано» [24, 5]. Цей приклад у черговий раз засвідчив складність і неоднозначність ситуацій, з яких Г.Галаган мав вийти з честю - вирішивши справу, допомогти людям, водночас балансує на межі повного відторгнення реакційними урядовцями і можливістю бути незрозумілим тими людьми, заради яких він робив ті добрі справи. Ситуація ускладнювалась ще й тим, що у той час нова українська інтелігенція ще тільки формувалась, і прогресивні представники малоросійського дворянства, які мали

статі, на думку поміщика, провідником української ідеї, робили перші кроки на шляху до інтеграції «російських» і «польських» українців.

Наведені факти свідчать, що позиція Г.Галагана стосовно галичан багато в чому близька до поглядів народовців, хоча він і не поділяв їхніх найбільш радикальних програмних постулатів. При цьому варто наголосити, що зусилля поміщика-українофіла в основному спрямовувалися на збереження і розвиток чи не найголовнішої підвалини існування суспільства - рідної мови і літератури, а отже, позитивно впливали на культурно-освітній рівень і національну свідомість місцевого населення.

Узагальнюючи викладений матеріал, зауважимо, що діяльність Г.Галагана, спрямована на пошук внутрішньо-української єдності, є свідченням того, що він поступово перетворювався із студента-мрійника у глибокомислячого державного діяча, патріота і високосвідомого громадянина, який щиро переймався як проблемами окремої людини, так і проблемами загальнонаціональними.

Джерела та література:

1. Ткаченко Т. Громадська та благодійна діяльність Г.П.Галагана. Дис... канд іст. наук. - К., 2003. - 229 с.; Смольницька М. Колегія Павла Галагана в національно-культурному житті України (1871-1920 рр.). Автореф. дис... канд. іст. наук. - К., 2004. - 20 с.; Матвеев А. Родина Галаганів: історичні контрасти // Вітчизна. - 1995. - № 7-8. - С. 115-117; Слабошпицький М. Українські меценати. -К.: Ярославів вал, 2001. - 327 с.; Білокінь С. Колегія Павла Галагана // Київ. - 1988. - № 8. - С. 144-149.
2. Ковалинський В. Меценати Києва. - К.: Київ, 1998. - 523 с.
3. Шевченко Т. Автобіографія, щоденник, вибрані листи. - Т 5. -К.: Дніпро, 1979. - 567 с.
4. ІР НБУ ім. В.Вернадського. Ф. 1. Спр. 6870. Письмо о малороссийском будынке (март 1858 г.). - 3 Арк.
5. Малороссийский будынок // Киевская старина, 1904. № 7-8. - С. 1-7.
6. Частная переписка Г.Галагана // Киевская старина. - 1899. -№ 4. - С. 440-454.
7. Частная переписка Г.Галагана // Киевская старина. - 1899 - № 5. - С. 181-198.
8. Частная переписка Г.Галагана // Киевская старина. - 1899. -№ 6 - С. 437-465.
9. ІР НБУ ім. В.Вернадського. - Ф. 3. - Спр. 5685. Лист Галагана до Максимовича (21 грудня 1864 р.). - 2 Арк.
10. ЦДІА України м. Київ. - Ф. 1475. Оп. 1. - Спр. 574. От духовных лиц с благодарностью Г.Галагану (19 ноября 1819 - 16 октября 1864 гг.). - 54 Арк.
11. ЦДІА України м. Київ. - Ф. 1475. Оп. 1. - Спр. 1903. Контракты на постройку зданий и другие работы (16 января 1802 - 20 ноября 1867 гг.). - 72 Арк.
12. ЦДІА України м. Київ. - Ф. 1475. Оп. 1. - Спр. 135. Галагану от Ф. Петриченка (27 ноября 1868 г.). - 4 Арк.
13. ЦДІА України м. Київ. - Ф. 1475. Оп. 1. - Спр. 1251. Протоколы заседаний церковноприходского попечительства (1 мая 1823 - 6 сентября 1884 гг.). - 50 Арк.
14. ЦДІА України м. Київ. - Ф. 1475. Оп. 1. - Спр. 225. Г.Галагану от управляющего Гнилицкой экономией (25 мая 1870 - 2 апреля 1877 гг.). - 83 Арк.
15. ІР НБУ ім. В.Вернадського Ф. 10. - Спр. 5804. Михалевич О.: спомини про Київську громаду (квітень 1894 р.). - 2 Арк.
16. Борисенко В. Курс української історії. - К.: Либідь, 1999. - 615 с.
17. Голубкова Н. Рід Симиренків, багатий талантами // Діловий кур'єр. - 1996. - № 32. - С. 3.
18. Дорошкевич О. Український рух в оцінці поміщика 80-х рр. // Червоний шлях. - 1924. - № 6. - С. 1-6.
19. ІР НБУ ім. В.Вернадського. - Ф. 179. - Спр. 130. Степович А. Еще к характеристике Галагана (1924 г.). - 11 Арк.
20. ІР НБУ ім. В.Вернадського Ф. 1. - Спр. 91. Дневник Г.П.Галагана за 1883 г. (март - ноябрь 1883 г.). - 42 Арк.
21. ІР НБУ ім. В.Вернадського. - Ф. 10. - Спр. 14774. Степович А. До Києво-галицьких зв'язків (1930 р.). - 13 Арк.
22. ІР НБУ ім. В.Вернадського. - Ф. 3. - Спр. 169. Лист Галагана до М.Юзефовича (16 квітня 1870 р.). - 2 Арк.
23. ІР НБУ ім. В.Вернадського. - Ф. 3. - Спр. 795. Лист Г.Галагана до редакції газети «Москва» (11 лютого 1871 р.). - 3 Арк.
24. ІР НБУ ім. В.Вернадського. - Ф. 2. - Спр. 26741. Особисті папери Г.Галагана (червень 1884 р.). - 11 Арк.

РЕЛІГІЙНИЙ АСПЕКТ У НАУКОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ І ПРИВАТНОМУ ЖИТТІ ПРОФЕСОРА ІСТОРІЇ

М. М. БЕРЕЖКОВА

Останнім часом серед несправедливо забутих, а нині повернутих до історії імен видатних діячів науки і культури України, стало частіше з'являтися ім'я професора Ніжинського історико-філологічного інституту, визнаного спеціаліста з російської історичної медієвістики, організатора і активного діяча Ніжинського наукового товариства краєзнавців Михайла Миколайовича Бережкова (1850 - 1935).¹ За цими історичними розвідками ми бачимо його не тільки авторитетним дослідником історії Росії й України, фундатором і керівником провідного краєзнавчого осередку Лівобережної України, висококваліфікованим викладачем вищої школи, досвідченим педагогом, що підготував чималу когорту послідовників своєї фахової справи. Він постає як глибоко релігійна, непересічна й цілісна особистість, що за будь-яких історичних обставин не зрадила своїх переконань і принципів.

Грунтовним підтвердженням цьому є особисті щоденники М. М. Бережкова 1920-х рр., що збереглися в Інституті рукопису Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського.² За ними можна відтворити реалії не тільки суспільного і приватного життя науковця у цей час, а і його душевно-психологічний стан. Щоденники ці - документ сповідального характеру, оскільки М. М. Бережков не мав власної сім'ї, був людиною самотньою. До найближчого товариського кола входили лише декілька колег, сповідник, з рідним братами Євгеном та Дмитром і сестрою Марією доводилось лише листуватися. З огляду на це, та враховуючи тогочасну політичну атмосферу підозрілості*, можна стверджувати, що щоденник був для нього чи не єдиною можливістю виговоритися, поділитися занепокоєннями і радіщами, сумнівами і міркуваннями. За висловом самого професора, за писанням щоденника він «відводив душу»: «Я в ньому сповідаюся собі і Господу, зміцнююсь, з'ясовуюсь сам собі, додумую те, що промайнуло подумки, шукаю і знаходжу слово, ... адже я пишу тільки для себе, пишу, тому що думка просить під перо. Об'єктивую себе, так би мовити, суджу себе, каюсь. ... Щоденник - не мемуари, не автобіографія. А втім «від нічого робити» і у пошуках «справи» пишу свій щоденник. І за звичкою пишу, ось уже півстоліття, здається».³

За цими щоденними нотатками можна побачити переживання далеко не буденні, а глибинну за своїм змістом стурбованість старого інтелігента не за свою особисту долю, а за долю суспільства, його культури, науки, освіти.

Релігійний світогляд і християнська мораль майбутнього історика були сформовані низкою чинників, передусім сімейним вихованням сільського священика Владимирської губернії, де у 1850 р. народився М. М. Бережков. Потім він навчався у Владимирському повітовому духовному училищі і духовній семінарії, по закінченні якої вчителював у земських школах. Світську освіту отримав на історико-філологічному факультеті Петербурзького університету, куди вступив 1871 р.⁴ Тут доля звела його з професором К. М. Бестужевим-Рюміним, що не тільки визначив його наукові інтереси, а й вплинув на формування його особистості. Пізніше він писав про свого наставника Костянтина Миколайовича: «Дворянин, нащадок древнього роду, гарно вихований в усвідомленні особистої гідності. Така свідомість є справжньою основою благородства і навіть благочестя, релігійності. Особиста гідність вища родовитості. Вищим за особисту гідність залишається тільки покора перед Богом і людьми».⁵ 8 лютого 1875 р. молодий історик був нагороджений золотою медаллю по присудженню І. І. Срезневського.⁶ Його перші наукові розвідки виявили неабиякі здібності науковця, тому він був залишений при кафедрі російської історії для підготовки професорського звання і у 1879 р. захистив магістерську дисертацію з історії російсько-ганзейських торговельних зв'язків. XIV-XV ст.⁷

З 1882 р. М. М. Бережков почав викладати російську історію у Ніжинському історико-

* Див., напр., щоденникові зауваги: «Я мушу сховати подалі свої щоденники. Кажуть, що коли щоденник І. П. Козловського потрапив до рук радянської влади, то ця остання начебто знайшла щоденник вартим автору смертельної кари. Memento! Стережись писати і говорити про політику, Червону Армію, більшовиків. Terror! ... Язику волі не давати... Ще одне застереження: не висловлювати кожному співбесіднику, і не викладати на папір. Memento!» (Спр. 48. - Арк. 23 зв.; Спр. 56. - Арк. 2 зв. - 3.

філологічному інституті, де плідно працював аж до виходу на пенсію у 1904 р. Фахівець з історії середньовічної Росії, М. М. Бережков після переїзду до Ніжина звернувся до вивчення минулого України і, насамперед, Чернігівщини. На схилі літ, розмірковуючи над історичними творами П. Куліша, він писав: «З задоволенням читаю і поспішаю читати. Час мій близький... Хочеться хоч наостанок краще зрозуміти поведінкові і культурні стосунки Росії і України, мову, звичаї характеру. Я дуже люблю Росію і Україну. Обидві мені однаково, здається, дорогі, цікаві. Велику частину життя я прожив у Ніжині».⁸ Він опублікував низку документів про ніжинські перекази, пов'язані з вторгненням шведської армії під проводом Карла XII на Україну під час Північної війни. Увагу вченого приваблювала топографія Ніжина. У його архіві зберігся неопублікований план старовинних укріплень міста, що становить неабиякий інтерес. Це дозволило М. М. Бережкову локалізувати на карті Ніжина події, що відбулися тут у зв'язку з Чорною радою 1663 р. Одним із перших він приступив до вивчення шляхів розвитку історичного краєзнавства на Чернігівщині. Йому належать ґрунтовні праці про місцеві істориків кінця XVIII - початку XX ст. О. Шафонського та М. Маркова.⁹ Аналізуючи свій життєвий шлях і науковий спадок, він у травні 1921 р. записав у щоденнику: «Дякую Господу, що Він привів мене попрацювати до Ніжинського Інституту - учити і вчитися. Скажу не в похвалу собі: мені є на що оглянутися з задоволенням і радістю в моїй професійній роботі. Так, я попрацював по силі своїй, по сумлінню своєму доброму... Тепер слід подумати про відставку. Спокою серце просить...».¹⁰

Уже пенсіонером професор обійняв посаду завідувача інститутської бібліотеки. За радянських часів у 1922 р. М. М. Бережков дістав посаду наукового співробітника щойно створеної науково-дослідної кафедри історії культури й мови при Ніжинському ІНО, протягом 1924-1926 рр. очолював її історичну секцію, керував аспірантами і молодими дослідниками, серед яких були відомі українські історики М. Петровський та А. Єршов. Водночас він брав безпосередню участь у створенні і діяльності Наукового товариства краєзнавства, що об'єднувало переважно місцевих педагогів і студентів-аматорів старовини.¹¹

Щоденники являють собою звичайні зошити, щільно списані чорнилом або олівцем чітким каліграфічним, хоч і дрібним, почерком, оскільки папір був дефіцитним і вкрай дорогим. Записи велися російською мовою з дотриманням старої граматики.

На самому початку на зворотній стороні обкладинки зошита автор позначав для пам'яті основні події поточного року за християнським календарем: Різдво, Стрітєння, Благовіщення, Пасха, П'ятидесятниця, Петрів піст, Успіння тощо. Автор занотовував, у яких церквах Ніжина (Спаса, Благовіщення, Покрови, Успіння...) був на ранішній, вечірній чи всенощній службі, наскрізно зустрічаються його молитовні звернення до Божої Матері, Христа, вдалі слова за прожиті дні й роки, за здобуту роботу чи виконану працю, за матеріальні блага чи нестатки, за випробування і хвороби, за людську щирість і невдячність, як от у нотатці від 6 січня 1920 р.: «Святий Спас удостоїв мене, грішного, молитися в Його храмі за ранішньою і літургією, перед іконою Божої Матері, де зазвичай я стою, каюсь і отримую собі радість від благодатної Помічниці моєї. По гріхах я давно втратив свій здоровий глузд, впадав у нетямність, але Вона, Благодійниця, повертала мені цей здоровий глузд. Звідси моя радість - радість спасіння мого, мир серцю і політ усієї душі моєї на небеса».¹² Особливістю щоденників є те, що вони складаються з двох частин: перша - власне сам щоденник, а друга - коментарі, котрі автор означив як «Думки, замітки, вислови, прислів'я, жарти, дотепи». У цій недатованій частині - роздуми автора про пережите, передумане, побачене, прочитане, почуте, переосмислене. Вони доповнюють фактографію щоденних записів і дозволяють з'ясувати світоглядні засади життя і діяльності професора М. М. Бережкова.

У час войовничого атеїзму, гоніння церкви і віруючих учений визначав як кредо значення релігії у його житті: «... Релігія - галузь високої, найщирішої свободи, совісті людської... Бог і совість наша потребують глибокої, найщирішої віри і найщирішого нестрахтливого сподівання її, коли сповідання її знадобиться; у наш час хоч малодушний та індіферентний, Церква Христова і благочестиві переконані християни знаходяться в гонінні, є мученики віри; можливо, що гоніння і мучеництво зростуть». Для нього жити означало «працювати і молитися, глибше мислити, щиро каятися, тобто з милуванням, зі слізьми; не фантазувати, не лінуватися, не дрімати душею, не валятися у ліжку по 12 год. на добу, а працювати, працювати якомога більше». Адже «немає нічого важливішого на світі, як бути чесною і благочестивою людиною: це набагато важливіше за те, що зветься зручностями життя, забезпеченістю, вигодами служби, науковістю і т. п.».¹³

У час зламу світоглядних засад, заперечення старих духовних цінностей, їх жорсткого відкидання зовсім неспросто було зберегти свої переконання. М. М. Бережков піддавав себе нищівному цькуванню за те, що йому доводилось удавати визнання нової ідеології й виказувати законслухняність новій владі: «Вночі молитися, а вдень перейматися дріб'язковими, брудними,

нищими справами, навіть обманом і крадіємством - як це бридко, звичайно! Помилуй мене, Господи, грішнього, низько падшого» ... Краще вмерти, чим бути підлим через ненависть, заради лакомства і скупості». ¹⁴ Або в іншому місці: «Чи скоро я стану бути (розумнішим, ввічливішим, шляхетнішим). Так, так: стану бути, а не видаватися? Так, так: необхідно наживати собі свободу духу через утримання, але я на жаль, людина, нестримана, а тому принижуюсь; і я знаю, що надмірне споживання їжі принесе мені багато зла: воно може призвести мене до раптової смерті. Пора схаменитися. Краще померти, чим принижуватися до об'їдання, до брехні, до турбування інших людей. Бережи душу, наживай свободу духу!.. Мовчанням збирається душа, росте її сила, з мовчанням з'являється скромність, спокій серця. Молись таємно про себе і близьких, тоді прийде мир і любов до них». ¹⁵

На початку 1920-х р. інтелігенція зіткнулась не тільки з розпадом традиційного укладу життя, господарською розрухою, а й нищівним голодом. Навіть у свята стіл інтелігента нічим було збагатити. Як писав М. М. Бережков, у 1920 р. Великдень був «голодною пасхою»: «Жалування цивільним чиновникам не видано, немає, кажуть грошей. І так ні на що було розговлятися: останні тисяча карбованців запасних залишаються на необхідний щоденний чорний хліб». ¹⁶ До традиційної в Україні хрещенської «голодної куті» додався «ще день, який можна назвати «голодним», це пасхальне розговіння, «голодна пасха». У всякому разі у нинішньому 1920 р. я був голодним у пасху.: розговітися було нічим і ні на що. Спасибі кумі, Надії Леонтіївні Малевській: вона мені прислала дещо закусити з м'ясного; та й сам запасся десятком яєць або точніше 15 шт. яєць - ось і все розговіння. Що буде далі? Де взяти грошей на хліб, на обід? При тому ходжу в чужому пальті, в худих штаних, у рваних калошах. На все потрібні гроші, багато грошей, а де їх взяти? Ось думки мої, ось турботи мої для дня Красної пасхи, 29 березня сього 1920 р.» ¹⁷

Інтелігенція, позбавлена можливості заробити в традиційний спосіб, стративши свої заощадження і спровадивши спекулянтам свій скарб, у тому числі бібліотеки, жорсткого потерпала від нього, перебивалася з хліба на воду. Голод і холод, соціальне приниження, професійна незатребуваність могли довести до відчаю: «Мій стан може стати трагічним: їсти дуже хочу, а працювати бракує сил». ¹⁸ Але попри всі соціальні катаклізми, відсутність належного матеріального забезпечення М. М. Бережков тримався з гідністю і честю, звертаючись до досвіду подвижників віри і своїх великих попередників: «Десять сказано у Ломоносова: «Слід жити духом, а не брюхом». І в голод, в наш час, не слід забувати цього правила істинного, справжнього життя; не хлібом єдиним жива людина, говориться у Священному Писанні. Я і хворий через те, що забуваю все це; дійдеш до того, що дивись, і помреш від хвороби шлунка чи кишок. Так, так: мені потрібна сувора стриманість і поміркованість у їжі, розумна діста, а не жадібна, скупа». ¹⁹

У щоденнику зустрічаємо часті нагадування вченого про необхідність скромного, мінімального харчування, до поміркованості у гостюванні: «Чашка води з хлібом - досить для підтримання загальної бесіди. Спілкування потрібне, необхідне людям: закон життя. Люди обманюють в суспільстві: але слід протистояти цьому, не брехати, а бути сердечними і чесними, ввічливими і, по можливості, веселими, нескучними. Це важливе завдання, як тримати себе в товаристві, не соромлячись, і не заважаючи нікому з близьких. Гідність і ввічливість обов'язкові». ²⁰

Лише постійний внутрішній контроль, неприспане сумління забезпечували стійкість його духу. Він спонукував себе до аскетизму, приборкання тілесних потреб і душевного упокорювання: «Смирнення збирає, береже душу, без упокорення душа порожня. Отже, ось східці духовного сходження від сердечної глибини до висоти розумового споглядання: покаєння або сердечний жаль без смутку і відчаю; смиренність з обережним багатостороннім спостереженням самого себе; покірність або жалісність до всього людського, з яким зустрічаєшся, благодуність або просвітлений розум, ясний, спокійний погляд на життя з твердим упованням на Бога Спасителя, Котрий є найвищий Розум і невичерпне Милосердя і Любов, що все надихає, все виправляє, всіх і вся рятує, щоб ніщо не загинуло в свідомості, що до Нього взиває, до Нього звертається з вірою і покаєнням, в упокоренні, в немочі». ²¹

У день 70-ліття професор записав: «Без віри, без надії, без діяльної любові немає справжнього, істинного життя, а тільки існування тваринне, рабське. Ми опустилися до ницості, до короткозорого розрахунку, торгашества, добування пайків. Пошлість, глупота, невігластво, брутальність воцарились, захопили всіх, навіть благородних і чесних людей. А замість розуму і чесності - глупство, хитрість, притворство, лицемірство, жорстокість». ²² З його свідчив у записнику: «Старий світ помирає, культура блякне, сутінки освіченості. Все високе гине, темрява зростає. Але темрява «Його не об'ят», тобто Бога Слова, Господа Христа: Він живий, вічний, у царстві слави, у своїй Церкві святій. Чого ж нам більше? Але шкода, що морок густішає, що росте невір'я, позачуттєве тваринне буття, пошлість, ницість всяляка, свинство, скотство. ... Чесних і прямих особистей занадто мало. Час слабкий, жорстокий, голодний і

холодний».²³ Науковець вважав, що причиною загального суспільного морального занепаду було прогресуюче безвір'я. Він був переконаний, що лише «релігія виховує особистість, і навпаки: особистість виховує релігійність, інакше кажучи - ідеалізм і строгість життя душевного (строгість душевного настрою). Ця строгість не виключає деяких моментів сердечної м'якості настрою, деякого відпочинку, веселощів душі. А завжди потрібне, рятівне умиротворення серця і думки в Богові».²⁴

Для науковця залишалось недоторканим моральним обов'язком робити свою справу чесно: «Історик-професіонал має бути серйозним працівником, якщо хоче переконуватися і переконувати інших. Історія - наука переконання, професійний історик - провісник переконань, самосвідомості суспільної і державної».²⁵ Для нього моральність - визначальна ознака громадянства і професіоналізму. На його думку, тільки «моральна особистість здатна і на самозречення, і на подвиг суворий. Справжній вчений не буде гордувати. Істинний, справжній учений скромний, сумирний: він настільки розумний і серйозний, що ніяк не буде хизуватися».²⁶

М. М. Бережков почував себе недобре, не мав сил для необхідної праці. Його записи рясніють роздумами про скору смерть. Разом з тим у нього була потужна жага ще пожити і попрацювати всупереч усім складностям: «Мені хочеться жити тут, щоб приготуватися до іншого життя на тому світі. Однак, таємне почуття підказує мені, що я швидко, дуже швидко помру. Смерті не боюсь, але все-таки якось не маю порозуміння з приводу її».²⁷ Або в іншому місці: «У мене багато невідкладних справ і турбот: але що користі в одних турботах, без справжньої «справи», без напруженої праці? Робота думки і праця фізична повинна бути інтенсивною, енергійною, цілеспрямованою, якщо прагне стати «корисною». Працювати постійно й невтомно до смерті. Занедбаєш справу, розладнаєш порядок життя, розчаруєш себе; лише праведна праця бадьорить і користає: без праці не дадуть і шматка хліба».²⁸

Коли М. М. Бережкову виповнився 75 рік він не писав про вшанування свого ювілею колегами, про визнання наукових і педагогічних заслуг, а знову дякував Богові: «Велика мені милість господня і невисловлена! ... Читав і слухав лист первосвященника Дамаскіна з Туруханського краю. Зворушливий до сліз лист, простий і прекрасний, опис полярної енісейської природної краси та бідного побуту мешканців і побуту самих висланих владик (Володимирського, Казанського і нашого Ніжинського). Нехай зміцнить Господь нових сповідників православної віри і церкви! І сльози підступали до очей при читанні листа, і серце тішилось за стійкість у вірі».²⁹ Здатність до співпереживання, до опанування духом своїм за найскрутніших випробувань і матеріальної скрути примножувала сили літнього інтелігента. Він годинами просиджував над книжками, продовжував працювати над науковими проектами, вимушений був брати посильну участь у громадській діяльності, хоча добре розумів марність і суєтність удаваної діяльності новостворених установ: «Втомився, слухаючи довгі теревені про дрібниці»,³⁰ - нотував він у щоденнику після чергового засідання секції наукових працівників, де слухали питання про українізацію, про розподіл академічних додаткових пайків, врешті, про клопотання перед Всеукраїнським комітетом сприяння вченим про відновлення йому повної академічної пенсії.

Представники ВУКСУ тричі підносили питання про пенсію М. М. Бережкову на засіданні пенсійної комісії наркомату соціального забезпечення. Врешті, ухвалою від 24 січня 1927 р. було вирішено перевести професора М. М. Бережкова на повну академічну пенсію у розмірі 120 крб.³¹ Довідавшись про це, науковець писав у щоденнику: «Отримав звістку про переведення мене на повну академічну пенсію. Спасибі Олексію Івановичу та його колезі харківському Владиславу Петровичу Бузескулу, що поклопотались за мене у цій справі. Мені залишається дякувати їм, а найбільше милосердю Господа: молитвою, справами добра до ближніх, справами розуму і науки.

Я не повинен опускатися, лінуватися, а працювати - працювати на користь людям. Життя вартісне працею на славу Богу, на підтримку ближніх. Жити - означає примножувати радість, енергію, розум, добро; у цьому сенс, щастя життя, у цьому й резон берегти своє здоров'я».³²

У щоденнику М. М. Бережкова поруч із загальним філософськими міркуваннями про сенс життя, про його моральні основи ми зустрічаємо чимало хвилюючих роздумів про політику й дії радянської влади у релігійно-церковній сфері. Так, пекучий біль і гнів викликали в його серці повідомлення радянської періодики про огляд у Чернігові на початку 1921 р. мощів святого Феодосія Чернігівського на предмет «святості» і «чудесності»: «Вас нічим не здивуєш, ви осліпли, ви змалодушилися, в душі вашій, спустошеній, огрубілій, немає ні віри, ні любові; ви вже померли, обернулися на мізерних, жалюгідних недовірків».³³ Його глибоко обурило брутальність офіційного «викривального висновку» щодо нетлінності мощів православних угодників у чернігівській газеті «Известия»: «Вони, невіруючі, не розуміють того, що мощі не суть «живі» тіла, а суть рештки святих людей. Почитають віруючі і самих святих і останки їхні».

Хоч через масові арешти серед старої інтелігенції М. М. Бережков унікал відкрито

висловлюватись про закриття церков, руйнування монастирів, переслідування духовництва, ми маємо в його щоденнику нищівні оцінки антирелігійної діяльності влади: «У монастирі [Благовіщенському] - дитяче містечко. Один з хлопчиків говорив, що тепер в монастирі є людей до тисячі. Та навряд чи він знає точно. А що буде з храмами монастиря? Взагалі, мені видається невдалою думка розташувати дитячий притулок в монастирі, наполовину зайнятому могилами та церквами. Тут вбачається каприз радянської влади й непрактичність її, невміння або небажання будуватися на садибі, зовсім не прилаштованій для дитячого притулку. Каприз дурний, негідний влади державної».³⁴ У зв'язку з реквізицією церковних цінностей на початку 1921 р. велике число міських і сільських священників були піддані арешту, тривалий час їх утримували у в'язниці по суду ГПУ: «Як почувуються ув'язнені в тюрмі священники? (Соломаха, Томашевський і третій з ними). Зміцни їх, Господи! (Єпископи Дамаскін, Миколай, Пахомій та багато ін.)».³⁵ Він зафіксував, що «всі священники твердо і мужньо «осадили» придириливих слідчих ГПУ». Серед мирян під тиском підступних обіцянок і залякування з боку влади траплялись догоси: «Шкода і соромно за Данила Павловича Гомоляку, який принизився доносом на священника, набожна він людина і скромна, але змалодушив».³⁶ Натомість «православні мовчать будучи тероризовані». У записках науковця маємо відомості й про передачу храмів штучно створеній обновленській церкві з метою розколу православ'я, а потім його остаточного знищення, оскільки більшовицький «соціалізм бажає бути релігією без бога. Але релігії без Бога не бувало, без Нього, єдиного, істинного, праведного, милосердного Бога, Творця і Спасителя світу. Він - абсолютне начало і кінець світового життя, вищий розум, вічна істина, правда, мир серцю людському, совісті людській. Отже, соціалізм - не релігія. Соціалізм вироджене - іудейство, егоїзм, раціоналізм вузький, примітивно розсудливий, що прикрився прапором релігії, нової віри. Соціалізм - омана, обман і більш нічого, з нього не буде пуття, не вийде нічого корисного, дільного. У брехні немає порятунку».³⁷ І далі глибоке гуманістичне пророкування: «Душа людська релігійга, філософічна до божества. Дух - початок всього життя. Душа прагне до цього Духу, як образ і подоба Його. Це і є релігія, тобто союз Бога з людиною і людини з Ним. В цьому, в релігії, полягає розум і правда життя. Релігія - обожнення людини, облагородження її. Людина - святиня, вища річ, навіть при ураженні її сил гріхом: Бог спас її, Творець є Спаситель людини. Отже, релігійна віра є синтез всякої науки і всієї філософії».³⁸

Звісно ж, такі думки і настрої М. М. Бережкова не були таємницею для колег. Відтак чимдуж далі гучніше лунали на його адресу звинувачення у «ідеалізмі» та інших методологічних збоченнях. Особливо нищівній критиці було віддано професора на початку 30-х рр., коли у країні розгорнулося справжнє «полювання на відьом». Напевно, тільки надто похилий вік врятував його від репресій. Помер М. М. Бережков у 1935 р. у Ніжині.

Джерела та література:

1. Енциклопедія українознавства / За ред. В. Кубійовича. - Львів, 1993. - Т. 1. - С. 114; Коваленко О. Б., Ткаченко В. В. Бережков Михайло Миколайович. Російський історик, активний учасник краєзнавчого руху початку ХХ ст. на Україні // Репресоване краєзнавство (20-30-і роки). - К., 1991. - С. 334; Бойко . М., Бойко О. Д. Досвід та уроки діяльності Ніжинської науково-дослідної кафедри історії, культури і мови по здійсненню політики українізації // Література та культура Полісся. - Ніжин, 1994. - Вип. 4. - С. 47-52; Самойленко Г. Д., Самойленко О. Г. Розвиток освіти та науки в Ніжині XVII-XX ст. Нариси культури. - Ніжин, 1996. - Ч. 3.
2. Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі: ІР НБУВ). - Ф. XXIII. - Спр. 48-58.
3. ІР НБУВ. - Ф. XXIII. - Спр. 48. - Арк. 30, 31 зв., 17; Спр. 58. - Арк. 4.
4. ЦДАВО України. - Ф. 166. - Оп. 2. - Спр. 464. - Арк. 101-102.
5. ІР НБУВ. - Ф. XXIII. - Спр. 50. - Арк. 20.
6. Там само. - Спр. 55. - Арк. 6 зв.
7. ЦДАВО України. - Ф. 166. Оп. 2. - Спр. 464. - Арк. 103.
8. ІР НБУВ. - Ф. XXIII. - Спр. 55. - Арк. 6.
9. Ніжинський відділ Державного архіву Чернігівської області. - Ф. 347. - Оп. 1. - Спр. 32. - Арк. 3-7 зв.; Спр. 36. - Арк. 19-21, 27; Ф. Р-427. - Оп. Спр. 70. - Арк. 61-61 зв.; Спр. 281. - Арк. 70-70 зв.? Спр. 320. - Арк. 12, 25, 104 зв.
10. ІР НБУВ. - Ф. XXIII. - Спр. 49. - Арк. 11-12.
11. Коваленко О. Б., Ткаченко В.В. Вказана праця. - С. 334.
12. ІР НБУВ. - Ф. XXIII. - Спр. 48. - Арк. 2.
13. Там само. - Арк. 8-8 зв., 9, 2 зв. -3.
14. Там само. - Арк. 2 зв. -3.
15. Там само. - Арк. 23; Спр. 55. - Арк. 3 зв.
16. Там само. - Спр. 48. - Арк. 9.
17. Там само. - Арк. 37.
18. Там само. - Спр. 50. - Арк. 2-2 зв.

19. Там само. - Спр. 48. - Арк. 38.
20. Там само. - Спр. 49. - Арк. 18 зв. - 19.
21. Там само. - Спр. 48. - Арк. 28 зв.
22. Там само. - Арк. 24 зв., 25.
23. Там само. - Спр. 49. - Арк. 35 зв.; Спр. 54. - Арк. 11.
24. Там само. - Спр. 57. - Арк. 4.
25. Там само. - Спр. 54. - Арк. 4 зв.
26. Там само. - Спр. 55. - Арк. 14-14 зв.
27. Там само. - Арк. 2.
28. Там само. - Спр. 50. - Арк. 20 зв.
29. Там само. - Спр. 56. - Арк. 22.
30. Там само. - Арк. 24 зв.
31. ЦДАВО України. - Ф. 331. - Оп. 1. - Спр. 3. - Арк. 59.
32. ІР НБУВ. - Ф. ХХІІІ. - Спр. 57 - Арк. 3 зв.
33. Там само. - Спр. 49. - Арк. 35 зв.
34. Там само. - Спр. 53. - Арк. 30.
35. Там само. - Спр. 57. - Арк. 8 зв.
36. Там само. - Арк. 9-9 зв.
37. Там само. - Спр. 49. - Арк. 42.
38. Там само. - Спр. 58. - Арк. 6.

Олена В'яла

ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВЧЕНОГО-ІСТОРИКА ВОЛОДИМИРА ПІСКОРСЬКОГО У НІЖИНЬСЬКОМУ ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНОМУ ІНСТИТУТІ кн. БЕЗБОРОДЬКА

Видатний вчений-історик Володимир Костянтинович Піскорський належить до тієї категорії наших співвітчизників, які зробили вагомий внесок у розвиток науки і культури кінця ХІХ - початку ХХ століття. Все своє життя він присвятив дослідженню історії західноєвропейських країн, особливо Іспанії і Португалії, а також педагогічній діяльності та громадській роботі.

Життя та діяльність В. К. Піскорського неодноразово висвітлювались у періодичних виданнях. Найбільше матеріалів з'явилося з нагоди 100-річчя з дня народження вченого [1]. Дослідники підкреслювали, що його праці зумовили весь подальший розвиток іспаністики в країні і що розвиток вітчизняної історичної науки був би неможливий без участі В. К. Піскорського. У подальші роки ім'я видатного вченого продовжувало привертати увагу науковців, у світ вийшло багато нових публікацій [2]. Однак наявна література свідчить, що діяльність історика все ж висвітлена не повністю. Зокрема, залишається багато білих плям, пов'язаних з педагогічною діяльністю у Ніжинському історико-філологічному інституті кн. Безбородька. Цей важливий аспект творчої біографії вченого потребує досконалого дослідження.

Народився В. К. Піскорський 3 серпня 1867 року в сім'ї дворян Костянтина Карловича Піскорського і Олени Степанівни Соханської в м. Одесі. Дитячі та студентські роки майбутнього вченого минули в Києві. Тут він закінчив першу чоловічу гімназію і в 1886 році став студентом історико-філологічного факультету Київського університету св. Володимира. Під впливом свого вчителя - професора І. В. Лучицького - Володимир Костянтинович почав досліджувати історію країн Західної Європи. Головним об'єктом його наукових зацікавлень стала Іспанія.

Після закінчення університету в 1890 р. В. К. Піскорського залишили на кафедрі всесвітньої історії для підготовки до професорського звання, а через три роки він, як приват-доцент, дістав дозвіл читати лекції. У 1896 р. молодого дослідника відрядили за кордон для знайомства з першоджерелами в архівах та бібліотеках Іспанії, Франції, Англії, Німеччини і закінчення магістерської дисертації. Повернувшись до Києва, В. К. Піскорський продовжив викладання в університеті, а також у гімназіях та кадетському корпусі, а 8 лютого 1899 року в урочистому залі університету св. Володимира захистив дисертацію на здобуття ступеня магістра всесвітньої історії на тему «Кастильські кортеси в перехідну добу, від середніх віків до нового часу (1188-1520 рр.)» [3].

Восени 1898 р. неподалік від Києва, в Ніжинському історико-філологічному інституті кн. Безбородька звільнилося місце екстраординарного професора. Ректор університету св. Володимира Ф. Я. Фортинський і декан історико-філологічного факультету Т. Д. Флоринський рекомендували В. К. Піскорського в цей інститут. І 16 січня 1899 р. Володимира Костянтиновича призначили екстраординарним професором кафедри всевітньої історії історико-філологічного інституту кн. Безбородька [4]. Так розпочався новий ніжинський період (1899-1905 рр.) життя та діяльність історика.

Уже з перших днів перебування в Ніжині В. К. Піскорського почало пригнічувати оточуюче середовище, зокрема професорське. У своїх спогадах він писав про те, що в нього мало спільного із новими колегами, що «чиновницький елемент і чиновницькі інтереси серед них переважають наукові [5]. Його дивувало і те, що «очоловав навчальний заклад не професор, а урядовець за міністерським призначенням», і що між професорами часто відбувались непорозуміння та боротьба за владу [6].

Історика також вразила поведінка більшості студентів, які, будучи «засдалегідь впевнені в отриманні місця, проявляли зневагу до лекцій та практичних занять, часто пиячили та бешкетували» [7]. Крім того, неприємним сюрпризом для молодого професора була відокремленість інституту від міського життя. Вищий навчальний заклад, за його словами, нічого не давав місцевому населенню, не пробуджував у ньому «інтересу до вищих розумових і моральних питань, завдяки своїй замкненості і відчуженості від усього живого» [8]. Таким чином Володимир Костянтинович опинився в тихій заводі Ніжина, відчуваючи себе чужим.

З лютого 1899 р. відбулася перша лекція В. К. Піскорського у студентів другого курсу. За словами викладача російської історії професора М. М. Бережкова (лише з ним Володимир Костянтинович підтримував дружні стосунки, студенти непривітно прийняли нового викладача, вели себе непристойно і нестримано [9]. Він зазначав також, що студентство взагалі несерйозно ставиться до науки і тому ризикує тим, що університети закриватимуться [10].

Однак згодом ставлення студентів до лекцій молодого професора почало змінюватися. У своїх спогадах він писав, що більшість студентів «відчули живий інтерес до мого предмету» [11]. Та й не дивно, адже лекції В. К. Піскорського були цікавими, він майже не користувався конспектами. «Його лекції завжди запам'ятовувались, говорив він змістовно, красиво, літературно, - згадував відомий учений В. В. Данилов, випускник Ніжинського інституту, - ... І через 60 років образ його стоїть переді мною. Це був у повному розумінні цього слова джентельмен, голос якого був індивідуальним. У пам'яті лишилася його лекція про Бісмарка і промова на річних урочистих зборах про середньовічні університети. Студенти-історики дуже цінували Володимира Костянтиновича, тому що він залучив їх до наукової праці» [12].

Студентам другого курсу В. К. Піскорський читав загальний курс лекцій середньовічної історії, а студентам третього та четвертого - спеціальний курс середньовічної історії та загальний курс нової [13]. З особливою завзятістю він працював над лекціями з історії західно-європейського середньовіччя. Вони склалися зі вступу, основної частини і висновків. У вступі вчений завжди характеризував основні джерела з історії середніх віків [14]. В основній частині, як правило, ним висвітлювались, по-перше, «відносини між германськими племенами в заснованих варварськими народами державах у період від епохи великого переселення народів до часу встановлення монархії Карла Великого», по-друге, «процес розкладу франкської монархії у зв'язку з розвитком феодалізму», по-третє, «важливі явища у сфері розвитку середньовічного суспільства і держави до XIV століття» [15]. Завершував лекції професор ґрунтовними висновками.

Ключовим лекційним питанням історик присвятив декілька спеціальних курсів. Він щороку оголошував новий спецкурс або нові практичні заняття. Великим успіхом серед студентів користувався його спецкурс «Історія аграрних відносин в Європі», в основу якого було покладено глибокі дослідження вченим проблеми аграрної історії середньовічної Іспанії, Португалії, Італії, Франції, Німеччини. Він намагався не стільки повідомити студентам певну сукупність фактів, скільки викликати інтерес до тієї чи іншої проблеми, підготувати їх до самостійного опанування наукової літератури. Під впливом лекцій, присвячених даній проблемі, студенти створили гурток самоосвіти [16]. А один із слухачів спецкурсу навіть підготував реферат, присвячений робочим синдикатам у Франції, який і був прочитаний на засіданні гуртка й «викликав жвавий обмін думками між студентами та професорами» [17].

Під час практичних занять із студентами В. К. Піскорський наголошував на необхідності розвитку самостійних навиків дослідження, за його словами, «лише першоджерела науки і саме в справжніх документах можуть підготувати молодь, яка вчиться, до серйозної наукової праці, до праці свідомої і виховати у молоді ідейну прихильність до певної науки» [18]. В ході практичних занять студенти читали та аналізували різні «варварські закони», серед яких головна увага була зосереджена на важливій пам'ятці раннього середньовіччя - Салічній Правді.

Зокрема студенти третього курсу під керівництвом Володимира Костянтиновича зробили переклад тексту з латинської на російську мову, а також дописали коментарі [19]. Для такої кропіткої роботи навіть доводилося працювати вечорами у бібліотеці. Хоча переклад був недосконалий та написаний різними почерками, все ж він свідчить про розвиток навичок самостійної роботи з першоджерелами у вихованців ученого.

На основі прочитаних текстів середньовічних джерел студенти писали реферати і зачитували їх в аудиторії під час практичних занять. При цьому В. К. Піскорський зазвичай ділив студентів на три групи, кожна з яких здійснювала аналіз різних текстів. Наприклад, перша група рефератів була присвячена аналізу побуту та правових відносин стародавніх германців на основі праці Тацита «Германія», друга - різним аспектам побуту салічних франків на основі їх «Правди», третя - елементам суспільного і державного побуту римських варварських народів на основі їх законів [20].

Крім читання лекцій та ведення практичних занять, В. К. Піскорський керував науковою роботою студентів. Першими учнями, які під його керівництвом писали твори, були Сонцев і Бородулін. Сонцеву вчений дав тему про великого курфюрста Фрідріха-Вільгельма [21]. З подальших випусків Володимир Костянтинович виділяв Юзефова, Красіна та Кукаркіна, яких характеризував як людей «здібних та ідейних» [22]. Юзефов написав блискучу кандидатську роботу про землеробські класи у Франції в епоху Каролінгів [23]. У ніжинському архіві можна знайти інформацію про подальшу долю деяких учнів В. К. Піскорського. Зокрема Сонцева після закінчення інституту як найкращого студента рекомендували на місце учителя історії і вихователя в Полтавську гімназію [24], але, зважаючи на деякі обставини, він став учителем стародавніх мов у приватній чоловічій гімназії Санкт-Петербурга [25]. Інший здібний студент Красін був призначений на посаду учителя історії у Роменську жіночу гімназію [26]. Таким чином, багато учнів ученого пішли його шляхом і теж стали педагогами.

В. К. Піскорський досить уважно та критично підходив до аналізу наукових робіт студентів, прагнучи, щоб їхні роботи були виконані на найвищому рівні. Та не завжди вченому вдавалося побачити бажані результати. Наприклад, кандидатська робота студента Кибальчича про представницькі заклади в Німеччині в середні віки, за словами професора, виявилася «зовсім поганою». У своїй рецензії Володимир Костянтинович зазначив, що «та частина роботи, яка може бути визнана більш-менш самостійною, є зовсім безглуздою і показує повне нерозуміння найелементарніших фактів історії, а інша частина - плагіат» [27]. Він навіть хотів визнати роботу незадовільною і залишити автора на другий рік на 4-ому курсі, та інститутська конференція не задовольнила такі вимоги. Кибальчич був випущений з інституту, а його кандидатська робота була визнана задовільною [28].

Велику увагу В. К. Піскорський приділяв забезпеченню студентів науковою літературою. Професор намагався навчити їх творчо і критично використовувати досягнення історичної науки. У ніжинський період він регулярно виїздив за кордон у наукові відрядження [29], де, крім знайомства зі станом досліджень європейських науковців, формував колекції книг для практичних занять та наукової роботи своїх учнів. Також вчений уважно слідкував за станом надходження до інститутської бібліотеки закордонних і російських періодичних видань з всесвітньої історії та випишував їх. За допомогою студентів В. К. Піскорський навіть склав системний каталог зі своєї спеціальності. «Результати нашої роботи були вражаючі, - писав він у своїх спогадах, - скарби бібліотеки, які довгий час являли собою мертвий капітал, почали широко використовуватися студентами» [30]. Крім того, йому вдалося домогтися знищення різних обмежувальних правил щодо користування книгами різного спрямування, був знищений список заборонених книг. Також професор домогся, щоб до книгосховищ інституту приєднали архів грецького магістрату і міської думи. Разом з професором М. М. Бережковим майже рік вони склали описи цих документів [31].

Важливою умовою успішної діяльності учених і педагогів, розвитку наукового мислення і творчої самостійності студентів Володимир Костянтинович вважав академічну свободу. Історик розумів її як залежність учених від зовнішніх авторитетів і можливість повністю підпорядкувати свою діяльність «інтересам знання, вимогам наукової істини» [32]. У своїй промові «Початок академічної свободи в Західній Європі» на урочистому річному акті інституту 30 серпня 1899 р. В. К. Піскорський вважав академічну свободу. Історик розумів її як незалежність учених від зовнішніх авторитетів і можливість повністю підпорядкувати свою діяльність «інтересам знання, вимогам наукової істини» [32]. У своїй промові «Початок академічної свободи в Західній Європі» на урочистому річному акті інституту 30 серпня 1899 р. В. К. Піскорський виступив поборником ідеї автономії вищих навчальних закладів і солідарності представників наукового звання у різних частинах земної кулі [33].

Професор неодноразово повертався до думки про автономію та академічну свободу вузів. У 1905 р. він виступив у підтримку 342 російських учених, які прагнули втілити в життя ідеї

академічної свободи і об'єдналися в «Академічну спілку діячів вищих навчальних закладів». «Ліберальний рух, який охопив найкращу частину російських професорів та учених, - писав у спогадах В. К. Піскорський, - був мені симпатичний і збігався із моїми переконаннями [34].

Цього ж року він висунув широку програму реорганізації Ніжинського історико-філологічного інституту. В ній наголосив на необхідності проведення в інституті ряду змін, таких, як демократизація, перетворення його у відкритий навчальний заклад, доступ до якого мали б усі, хто отримав середню освіту, незалежно від статі, віросповідання та національності, відкриття нових факультетів, зміна системи навчання, збільшення кількості викладачів і кафедр тощо [35]. Крім того, вчений запропонував ліквідувати систему інтернату в інституті, який був перешкодою для серйозної наукової роботи студентів, а також відокремити від інституту гімназію, бо вона не виправдовувала свого призначення слугувати лабораторією для студентів, які готуються до педагогічної діяльності. Професор вважав, що пробні уроки студентів у гімназії можуть сприяти засвоєнню зовнішніх прийомів викладання, а «гарним вчителем може бути лише той, хто отримав солідну, повну наукову підготовку» [36]. Ця програма, на жаль, не була втілена в життя.

Педагогічна діяльність В. К. Піскорського в Ніжинському історико-філологічному інституті кн. Безбородька була багатогранною. Молодий професор приніс в інститут свіжий вітер, який порушив звичний ритм життя. Він прагнув підняти наукові інтереси інституту, розворушити його непорушність, але його зусилля «часто паралізовувалися недобррозичливістю і грубістю професорської колегії й повною байдужістю до справ студентів» [37]. Та, незважаючи на це, учений «працював як віл, навіть ночами» [38]. І коли у викладанні він здобув помітний досвід, не переставав інтенсивно працювати.

Отож, як бачимо, Володимир Костянтинівич Піскорський був справжнім педагогом. Розроблені ним лекції та практичні заняття завжди проводилися на найвищому рівні. Навчання він намагався поєднувати з вихованням. Його надзвичайний розум, доброзичливість та делікатність підкорювали молоді студентські серця. Студенти полюбили свого вчителя, до нього вони йшли обговорювати питання науки, літератури, політики, а він завжди йшов їм назустріч, ніколи не відмовляв у допомозі. В. К. Піскорський посадив не одне наукове «дерево», яке давало і продовжує давати свої корисні плоди, а його педагогічна майстерність не втратила своєї актуальності і в наш час.

Джерела та література:

1. Новиков О. М. Видатний учений-іспаніст В. К. Піскорський (До 100-річчя з дня народження) // Український історичний журнал. - 1967, № 8; Михайлюк Д. Перший український іспаніст // Вечірній Київ. - 1967. - 19 авг.; Беляева И. С. Владимир Константинович Пискорский // Новая и новейшая история. - 1968, № 3, Ханина А. З. В. К. Пискорский (К 100-летию со дня рождения) // Вопросы историографии всеобщей истории. - Казань, 1968. - Вип. 3.
2. Мильская Л. Т., Пичугина И. С. Русский историк-испанист - В. К. Пискорский (1867-1910 гг.) // Проблемы истории Испании. - Москва, 1975; Кучерук О. Медієвіст Володимир Піскорський // Всесвіт. - 1988, № 2; Новикова О. О. Посол вітчизняної науки // Всесвіт. - 1995, № 5-6.
3. Див.: Дело о защите приват-доцентом Университета В. К. Пискорским диссертации на степень магистра всеобщей истории // Державний архів м. Києва, ф. 16, оп. 337, спр. 21, арк. 1-5.
4. Дело историко-филологического института кн. Безбородько в Нежине о замещении вакантной должности приват-доцента В. К. Пискорского // Відділ Державного архіву Чернігівської обл. в м. Ніжині (далі ВДАЧОН), ф. 1105, спр. 930, арк. 4.
5. Пискорский В. К. История моего профессорства в Нежине // Піскорський В. К. Вибрані твори та епістолярна спадщина / Упор. О. О. Новикова, І. С. Пичугіна. - К., 1997. - С. 207.
6. Там само.
7. Там само. - С. 209.
8. Там само. - С. 214.
9. Див.: Дневник М. М. Бережкова // Національна бібліотека України ім. Вернадського, Інституту Рукопису (далі ІРНБУВ), ф. 23, од. зб. 18, арк. 6.
10. Там само, ф. 23, од. зб. 20, арк. 11.
11. Пискорский В. К. История моего профессорства в Нежине. - С. 209.
12. Лист В. В. Данилова до Є. В. Піскорської від 3.06.1968 р. // З родинного архіву онуки О. О. Новикової.
13. Дело Историко-филологического института кн. Безбородько в Нежине с рапортами профессоров и преподавателей о преподаваемых в 1898/99 учебном году курсах, о собеседованиях, о домашнем чтении, о семинарских занятиях // ВДАЧОН, ф. 1105, спр. 936, арк. 39.
14. Сведения о прочитанных предметах, о собеседованиях и домашнем чтении в историко-

- филологическом институте кн. Безбородько // ВДАЧОН, ф. 1105, спр. 1189, арк. 42.
15. Там само.
 16. Пискорский В. К. История моего профессорства в Нежине. - С. 213.
 17. Там само.
 18. Будде Е. В. К. Пискорский: [Некролог] // Журнал Министерства Народного просвещения. - 1910, октябрь. - С. 56.
 19. Див.: Москаленко А. Є. Сторінка з історії медієвістики на Україні // Український історичний журнал. - 1971. - № 4. - С. 97.
 20. Сведения о прочитанных предметах, о собеседованиях и домашнем чтении в историко-филологическом институте кн. Безбородько // ВДАЧОН, ф. 1105, спр. 1189, арк. 42.
 21. Пискорский В. К. История моего профессорства в Нежине. - С. 209.
 22. Там само.
 23. Там само.
 24. Там само. - С. 214.
 25. Дело историко-филологического института кн. Безбородько в Нежине о студенте сего Института Александре Солнцева // ВДАЧОН, ф. 1105, спр. 769, арк. 15.
 26. Там само, ф. 1105, спр. 769, арк. 22.
 27. Дело историко-филологического института кн. Безбородько в Нежине о студенте сего Института Александре Красина // ВДАЧОН, ф. 1105, спр. 831, арк. 23.
 28. Пискорский В. К. История моего профессорства в Нежине. - С. 214.
 29. Див.: Дело историко-филологического института кн. Безбородько в Нежине о замещении вакантной должности приват-доцента В. К. Пискорского // ВДАЧОН, ф. 1105, спр. 930, арк. 48.
 30. Пискорский В. К. История моего профессорства в Нежине. - С. 210.
 31. Там само. - С. 211.
 32. Голубкін Ю. О., Дятлов В. О. З історії медієвістики у Ніжинському історико-філологічному інституті // II Чернігівська обл. наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповіді. - Вип. 2. - Чернігів; Ніжин. - 1988. - С. 94.
 33. Див.: Начало академической свободы в Западной Европе: Речь, произнесенная на годовичном акте Института 30 августа 1899 г. - Нежин, 1900. - С. 1-20.
 34. Пискорский В. К. История моего профессорства в Нежине. - С. 220.
 35. Докладно див.: Дятлов В. А. Научно-педагогическая деятельность В. К. Пискорского в Нежинском историко-филологическом институте // Література та культура Полісся. - Вип. 1. - Ніжин, 1990. - С. 58.
 36. Там само.
 37. Пискорский В. К. История моего профессорства в Нежине. - С. 207.
 38. Там само.

ФІЛОСОФСЬКА СКАРБНИЦЯ

Ірина Соломаха

●

СТРАТЕГІЇ ПРОПОВІДНИЦЬКОГО ДИСКУРСУ І.ГАЛЯТОВСЬКОГО: АНТРОПОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Постать Іоанікія Галятовського є однією з найнеоднозначніше оцінюваних фігур в українській культурі другої половини XVII ст. Маловідома широкому загалу вітчизняних філософів і культурологів спадщина видатного церковного діяча, богослова-полеміста, проповідника і сьогодні викликає суперечливі відгуки дослідників. Звинувачення І.Галятовського в тому, що він «в XVII ст. остаточно встановив і скріпив схоластичну проповідь в Малоросії своїм «Ключем розуміння» [3, 185], адже в його творах панує «пишномовність і штучність» латинського красномовства, яка є «відгомонам католицького шкільного проповідництва» [4, 4], знаходимо в працях як дорядянських (М.Сумцов, М.Нікольський), так і сучасних (О.Архангельський, К.Харлампович, М.Корзо) російських дослідників. Проте роль спадщини І.Галятовського у формуванні самобутньої традиції вітчизняного православного проповідництва високо оцінили М.Костомаров, І.Огієнко, П.Житецький, К. Біда, Я.Левицький та інші вітчизняні фахівці. Вони вважають твори ректора Києво-Могилянської колегії Іоанікія Галятовського «Ключ розуміння» (1659) і «Наука альбо способ зложення казання» «безпрецедентною спробою кодифікації досвіду київського барокового проповідництва» [7, СІV].

Саме тому актуальним вбачається з'ясування специфіки гомілетичних інтенцій Галятовського як засобу формування певних рис православної людини, виявити в них образ тієї людини, яку він мріяв виховати в своїй пастві. Метою даної статті є дослідження стратегії проповідницького дискурсу І.Галятовського в контексті його антропологічних уявлень як зразка Києво-Могилянської барокової традиції українського православного проповідування доби Контрреформації. Це дозволить повніше осягнути розвиток вітчизняної філософсько-релігійної антропології в Чернігівському літературно-філософському колі XVII–XVIII ст., сприятиме введенню в науковий обіг філософсько-антропологічної спадщини І.Галятовського.

Запропонований в статті підхід до проповідницької спадщини І.Галятовського здійснюється в контексті та спирається на праці дослідників Чернігівського літературно-філософського кола XVII–XVIII ст. на чолі з професором В.Шевченком.

В умовах XVII ст. полемічно-публіцистична проповідь, яка мала на меті захист етнонаціональної та конфесійної ідентичності українців, переросла релігійні рамки і була активним засобом ідеологічного впливу на населення, засобом формування національно-православного типу барокової людини. В другій половині XVII ст. у релігійній полеміці з латиноуніятами брали участь з боку православ'я: архієпископ

Лазар Баранович («Нова міра старої віри», «П'ять знаків ран Христових»), архімандрит Інокентій Гізель («Правдива віра або відповідь на письмо Павла Бойма єзуїти») і архімандрит Іоанікій Галятовський («Розмова Білоцерківська», «Стара церква західня новій церкві римській», «Алфавіт розмаїтим еретикам» та інші). «Виховання кваліфікованих речників власної віри й концепції громадянства, активних учасників життя церкви й держави» [6, 80] – таким був, поза сумнівом, позитивний підсумок їх зусиль. Кращі проповідники з церковних амвонів демонстрували взірці творення ораторського дискурсу «на основі синтезу класичної та патристичної традиції у вимірах ранньомодерної прагматики проповідницького тексту» [5,1].

Міжконфесійні змагання на українських теренах часів реформації актуалізували місію служіння слова в церковній культурі, зосереджуючи тематику проповідей на контроверсійних богословських і суспільно-церковних проблемах, що стали предметом дискусій, як слушно зазначає архієпископ Ігор Ісіченко, «залучення української церковної спільноти до широкомасштабної церковної полеміки, безперечно, складало істотний чинник трансформації проповідницької культури, вимушеної орієнтуватися на потребу формування у вірних свідомості своєї конфесійної тотожності»[5].

Зростання національної самосвідомості українського народу в середині XVII ст. та активізація інтересу до живої думки ставили перед проповіддю завдання не лише утверджувати у вірі, але й морально наставляти прихожан через розширення їхнього уявлення про світ, давати певні знання, бути цікавою.

Антропологічну концепцію І.Галятовського, його людський ідеал можна чітко реконструювати з текстів його проповідей, оскільки особлива увага в них приділяється моральному вихованню слухачів.

І.Галятовський перелічує чесноти, які повинен виховувати проповідник у парафіян. Крім звичних християнських «цнот» — виконання релігійних обрядів, молитов, говіння й т.ін., всіякого наслідування й схвалення, на думку письменника, гідна людина, яка твердо дотримується православної віри, готова до кінця життя боронити рідну Батьківщину і православну віру, жертвувати на церкву і шпиталі, викупляти полонених з неволі тощо. Це те, що диктувалося вимогами часу. Так пристосовувалися засади християнської моралі до потреб життєвої реальності. У своїй практичній діяльності проповідника, в оповідальних збірниках (письменник їх розглядав як матеріал для можливих проповідей), не кажучи вже про полемічні трактати та передмови-присвяти сильним світу того, І.Галятовський вміщує безліч конкретних фактів із життя, що демонструють гідні наслідування й прославлення вчинки людей, у тому числі і дії та вчинки громадянські, патріотичні.

Сам І.Галятовський у більшості проповідей виступає справді патріотом і громадянином. Торкаючись теми воєн, він розрізняє війни справедливі й несправедливі — «слушную и неслушную брань». Несправедливі війни, на його думку, ведуться без причини, а справедливими є війни за православну віру, за вітчизну, за рідних. Письменник розумів, що іноземні напади та внутрішні чвари всередині країни — «война домовая» — ведуть Україну до занепаду. Недаремно в одну з проповідей Галятовський вплітає байку про підстреленого орла: «Єдноги орла постр•лено стр•лою, а гдѣ пойзр•ль орель на тую стр•лу, и бачиль на ней пюра орліи и почаль мовити: «Не жаль мнѣ, же мене б(ѣ)еть тоє дерево и жел•зо, которое са в(ѣ) той стр•л• найдуеть, бо то есть чужое, але жаль мнѣ, же мои жѣ пюра орліи орла б(ѣ)ють мене» [1, 313].

Визначаючи соціальну нерівність у суспільстві, І.Галятовський підкреслював, що багатства «злымъ способомъ... набываютсА» і є основним мірилом людської гідності: «Поки члв•къ богатый, поты вс• его любАть, кланАютьсА ему, шанують егш, милостивымъ паном(ѣ) называютъ и служити ему хотАть, а гди члвкъ зостанеть убогимъ, никто его не любитъ, не глАдАть на него и не знають его» [1, 190].

Проповіді І.Галятовського не залишили поза увагою окремі суспільні вади, наприклад, спостерігаючи несправедливість, що панує в судах, він закликав суддів

справедливо судити «кожного члв•ка, багатого и убогого, знаємого и незнаємого, жебы не глАд•ли на подарунки, на прїДтелство, на урожене зацное, жебі н• прозбы, н• плачу не слухали»[1,143].

Проте під впливом барокової тенденції в культурі живого слова в цей час складається нова дискурсивна стратегія, яка досить широко та розмаїто репрезентована в творах І.Галятівського. Спостерігається певне дистанціювання проповідницького дискурсу від прагматики реальної дійсності. Актуальні мотиви суспільного служіння церкві, міжконфесійних змагань тощо явно поступаються пріоритетом фундаментальним проблемам духовного життя особистості, співмірюваного з євангельським ідеалом і досвідом давніх праведників. Помітне абстрагування від динаміки світського життя, котре зазвичай закидали дослідники ХІХ – початку ХХ ст. українській бароковій проповіді, певною мірою відображає інтроспективну інтенційність тексту, покликаного звільнити духовний світ особистості від деспотичного втручання доквілля [5, 2].

1685 р. І.Галятівський видав невеличку книжечку «Гр•хи розмаїтїи». Перелік гріхів дає цікавий матеріал для характеристики моральних норм тодішнього суспільства і розуміння позиції письменника в оцінці життєвих явищ. Відхилення, що допускалися певними суспільними верствами чи окремими людьми, кваліфікувалися як гріхи. І.Галятівський класифікує гріхи людини через дихотомічний поділ: «ДвоАкій єсть гр•х: первородный и учинковый»[1, 375], «єсть гр•х ко смерти и про(ч): и єст(ъ) гр•хъ не ко смрти, то єсть поточный» [1, 376], «гр•хи двоАкім способом стаютьсА, чинен(ъ)ємъ и щпущен(ъ)ємъ» [1,383]. Трояким способом, каже Галятівський, чоловік грішить: «або з слабости, або з несвідомости, або з злости»[1, 379]. Перший і другий гріх прощається Богом; не прощається тільки гріх, що породжений злістю. Картаючи немало звичайні людські гріхи індивідуального характеру, Галятівський у своїх проповідях торкається й гріхів «сильних світу цього». Отже, несправедливо закидати йому, що він «не міг зрозуміти громадсько-економічних змагань народніх мас, бо в селянах бачив він Хамів накорінок» [Див.: 9].

Життя людини для Галятівського – постійний вибір між добром і злом: «ДвоАкою дорогою люде на св•т• ходАть, єдни доброю, другїи злою»[1,140]. Милосердні учинки, за І.Галятівським, також мають двояку природу: «єдни до т•ла належать, голодного накормити, прагнучого напоити, нагото приод•ти, принДти в(ъ) домъ свой гостА, приходнА и убогого, вАзнА нав•дїти и потїшити, хорого также нав•дити и о здоров(ъ)є єго старатисА, ме(р)твого погребсти коштомъ свои(м), если по немъ ничого не зосталосА»[1,384]. Хто не вчиняє так в своєму житті відповідно грішить проти учинків милосердних. «Другїє учинки мл(с)рдные дши належа(т): гр•шнаго одвести о (т) гр•ха до покаДнїА, неум•єтнаго научити вол• и приказанА бжого, потребууючому поради дати, здоровую пораду, до чоощ доброго, млтисА бгу за вс•х(ъ) людїи, которїє ласки бжои потребують, смутного пот•шити не тилко слово (м), але й учинкомъ, наворочати людей нев•рныхъ до віри православної и недопущати людем(ъ) нев•рным(ъ) хр(с)тїАнь православныхъ зводити, о(т)пускати людемъ кривды и урази свои, которїє о(т) нихъ масмо»[1,384-385]. За уявленням І.Галятівського, «гріхи заразливїи», тому справжня людина повинна цуратися поганих людей і спілкуватися з добрими, з такими, хто може бути зразком християнських чеснот. Таких людей дуже мало серед багатїїв та можновладців, але ними є «монахи, законнїки», люди, які «заховують добровольное убоство» [1,385].

Людей сановних Галятівський називає «болванами», які «товариство з дияволами будуть мати», бо тепер «не хотять товаришитися з людьми вбогими, взгоржають ними і переносять їх оком своїм». Коли б тепер Христос явився до нас, Він би «згонив тоє панам, що вони не припускають до себе людей убогих, підданих... і мають варту у дверей і в брамах, щоби нікого не пускано». Взагалі велику скруту будуть терпіти люди, які завжди на світі веселяться, бенкетують, в музиках, в танцях кохаються. Такі люди повинні в Христа вчитися покори, бо ж Христос до

Єрусалима в'їздив на ослиці, а «не в'їздив шістьома кіньми, не в'їздив короцями злоцістими, ридванами бучними»... В проповідях Галятовського часто чуємо заклик не допускати «багатим убогих кривдити і зневажати». Але той, хто нагрішив, — заспокоює проповідник, — нехай ніколи не впадає в розпач, бо ж Бог милосердний і довготерпеливий, і Бог пробачає чоловікові гріхи його, коли він щиро кається і обіцяє більше гріха вже не чинити. Велику роль задля спасіння має милостиня і взагалі приношення Богові [8, 24-26].

Деякі гріхи, на думку І.Галятовського, можна простити після спокутування, інші вимагають покарання. Так, «Волаєть до бога о помсту утрапен(ь)є людей убогих, сиротъ, в(ь)довъ, приходневь и неволниковъ»[2,10]. Гріхи ж торговців полягають у тому, що вони «несправедливою м•рою, несправедливими вагами, несправедливимъ локтемъ що продають люде(м)» [2, 12-13] або «перець зъ гречкою, шафранъ с крокосомъ, ладанъ з(ь) кам•нцами, вино з(ь) водою м•шають и люде(м) продають. Такіє половицу того краду(т), що людемъ продають» [2, 12].

Метою Галятовського було не тільки повчити правди віри, допомагати у формуванні християнського світогляду, але й сподвигнути слухачів, їх волю, до морального життя на християнських засадах. Ця мета, згідно з бароковим гомілетичним дискурсом, не могла бути затьмареною прагненням «розважити» паству, «дати насолоду послухати нечуваних речей». На думку І.Галятовського, в проповіді потрібно «дивну й нову річ показати, якої слухач «не бачив і не чував», щоб заохотити його приходити до церкви та «повабити до слухання» проповіді, в якій оповідання могли переходити в анекдоти.

Так, наприклад, у казанні на Покрову Пресвятої Богородиці проповідник казав: «Хочу тобі показати, як Пречиста Діва зважила огонь, змірила вітер і повернула назад день прешлий (минулий)»[Див.: 1, 216]; або на день пам'яті св. Миколая: «Хочу вам розповісти, як Миколай учинив дивнеє і неподібнеє: перелічив те, чого ще не було, зібрав розкроплені краплі, зробив зеленими сухі квіти, відімкнув замкнуті сховища та випустив звідтіля вітер і врешті намалював голос». Чи такий хід проповідника: на завершення проповіді в неділю 13 по П'ятидесятниці сказати в церкві слухачам: «В наступну неділю приходьте всі, буду роздавати весільну одежу». В проповіді ж наступної 14 неділі виявлялось, що мова йшла про читання з Євангелія про те, як кинутий був царем до темниці гість, що прийшов на весілля царського сина, не маючи весільного одягу.

Галятовський навчає проповідників: «Многіи суть казнод•и мудрїи, сами добре що ум•ють, а не можуть albo не хот•ять иншимъ людем(ь) того ясне выразити и протолковать, овшемъ латвую речъ мовою своєю затрудн•ють, затлум•ють и зав•клавають. Такіи в(ь) цркви стой не мають похвалы. Иншыи за(с) казнод•и, трудную и непон•тную речъ ясно выражаючи и толкуючи, латвою и пон•тною чин•ть, и такимъ казнод•іомъ црковъ ста• мудрость приписуєть и похвалу чинить» [1,218].

Можна стверджувати, що спадщина Галятовського несе відбиток прагнення дотримуватися моделі народної релігійності не внаслідок інтелектуальної обмеженості (адже І.Галятовський був одним з найосвіченіших людей своєї доби), а свідомо, як певною мірою демонстративне свідчення належності до простонародного, не «зіпсованого» схоластикою типу клірика. Плекання в казанні узвичаєних в народі інтерпретаційних прийомів можна вважати засобом безпретензійного захисту конфесійної ідентичності парафії.

І.Галятовський каже, що «богослов говорить про речі нестворені», але ці не створені речі необхідно зробити (проповіднику) зрозумілими й простими для слухачів, звідси прагнення проповідника «речі нестворені пояснити речами створеними». Тому в його проповідях духовний світ матеріалізується, вживаються досить ризиковані для того часу алегорії та порівняння, що робили казання Галятовського зрозумілими простим людям. Досить вільна інтерпретація Святого письма є також ознакою барокового дискурсу в казаннях І.Галятовського. «Єсть подобенство з'єднання Божого з чоловіком, — каже Галятовський в проповіді

на Різдво Христове, — це перстень олов'яний з діамантом, бо як з олова й діаманту стає один перстень, так з Бозського і з чоловічої природи стає один Христос». Або: з'єднання двох природ у Христі уподіблюється мечу в пахвах, бо «як меч пахвами ся окриває, так Бозська натура чоловічою ся натурою окрила; меч страшніший єсть ніж пахви, і Бог далеко страшніший від чоловіка». Порівняння, яке дозволяє зрозуміти суть антропологічних уявлень Галятовського, — «Чоловік єсть Богом, і Бог є чоловіком, яко на єдиній Іпостасі цукру; мовиться єдина властивість про другу, мовиться: біле є солодке і солодке є біле, так і в Христі одна є Іпостась albo Персона». Пекло Галятовський слухачам зображає так: «Є в пеклі вогонь негасаючий, в тім вогні будуть горіти навіки люди нечисті, чужоложники, люди гнівливі... буде там зима люта, же од зимна будуть грішніи зубами скреготати ... Буде в пеклі сморід незносний від огню сірчистого. А огонь пекельний буде великий так, як од землі до неба. Все пекло (в три ряди один над другим) буде наповнене грішниками. Як збіжжя хто повен мішок насипає і зав'яже його, albo гди хто повну бочку накладе риб і зашпунтує її, так Бог все пекло людьми грішними наповнить і замкне, жеби звідтіля грішні люди не виходили». .. Про святих же на небі проповідник каже, що вони навіки будуть там відпочивати «по працях і трудах своїх, которіи служачи Богу на світі подеймовали». Там всі вони будуть багатими, панами, будуть всі «царями, і будуть в небі на віки царствовати». Зміниться й природа їх. «Так святі будуть дужі, же один святий може гори поворочати, скали покрутити і землек затрясти. Анзельм зась, учитель заходній, мовить: так святі дужі будуть, що один святий може увесь світ, як баньку шклянну скрутити і зопсувати»...[8, 14-15;21].

Барокова проповідь широко використовувала апокрифи та інші різного роду «сказання», перш за все «чудеса». Сам І.Галятовський бере матеріали з апокрифічних легенд, оповідаючи, як Христос при втечі з Богоматір'ю до Єгипту «перестрашив усіх ідолів у Єгипті, які на землю попадали і покрушилися», про різних демонів, що «літають у повітрі і з нами войну точать», про те, що «Адам згрішив у раю о шостій годині», а Страшний суд буде опівночі, бо ж «Христос опівночі уродився од Пресвятої Діви, опівночі хрестився в річці йорданській», про те, що на Страшний суд всі люди встануть «в єдиному віку, всі в тридцяти літах з мертвих встанут, а саме в 33 з половиною роки, якими б вони не вмерли, бо ж сам Христос вмер в 33 з половиною роки; встануть всі в тім же тілі, в якому померли, бо якби встали в іншому, а не в тім, в яким вмерли, то «Бог міг би й помилитися, хто що зробив на землі, та послав би грішника до раю, а праведника до пекла; як же Бог справедливий, то, значить, люди встануть в тім же тілі, в якому вмерли» [Дається за орфографією 8,20]. Саме тому І.Галятовський наполягає, що тема із Святого письма є фундаментом всякого казання [1, 211], а «повабити людей до слухання» цілком можливо в конфесійних межах завдяки майстерності казnodія.

Звернення почуття до правди і любові, щоб нахилити волю до доброго чину, зустрічаємо скрізь в проповідях І.Галятовського морального характеру. «Коли виголошуєш казання, — наставляє він, — гляди того, щоб людей не довів до розпачу; можемо їх на казанні своєму засмутити, говорячи, що ті, які зле чинять, неба не досяплять; але потім потіши їх і подай їм надію збавлення, якщо покаються і перестануть зле чинити»[1,236].

Проведене дослідження стратегії його проповідницького дискурсу в контексті антропологічних уявлень автора дає підстави стверджувати, що казання І.Галятовського є яскравим зразком Києво-Могилянської барокової традиції українського православного проповідування доби Контрреформації. Основною метою казnodія постає в цей час дискурсивне оформлення і підтримка конфесійної ідентичності слухачів шляхом перенесення акцентів проповідницького дискурсу від прагматики суспільної дійсності в площину конфесійної антропології. Через формування в людині християнських чеснот і роз'яснення наслідків гріховної поведінки казання І.Галятовського сприяли формуванню православної барочної людини на українських теренах.

Джерела та література:

1. Галятовський І. Ключ розуміння / Підготувала до видання І.П.Чепіга. – К.: Наукова думка, 1985. – 445с.
2. Галятовський І. Гр•хи розмаїтї, Чернігів, 1685. // ЦНБ НАНУ шифр: Кол.Попова 159.
3. Сумцов Н.Ф. Иоаникий Галятовский. – Киевская старина. №2, 1884. – С.183-204.
4. Никольский Н.К. Исторические особенности в постановке церковно-учительного дела в Московской Руси (XV-XVII вв.) и их значение для современной гомилетики. – СПб, 1901.
5. Архієпископ Ігор (Ісиченко). Шкільна риторика й барокове проповідництво. Доповідь на ювілейній науковій конференції, присвяченій 390-літтю створення Києво-Могилянської академії (12-14 жовтня 2005р.) // <http://uaoc.jrg.ua/innews/Rhetorics.htm>.
6. Пилипюк Н. Київські поетики і ренесансні теорії мистецтва // Європейське відродження та українська література XIV-XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1993.
7. Біда К. Иоаникий Галятовський і його «Ключ розумѣнія» - Рим, 1975. – 527с;
8. Огієнко Й. Й. Проповеди Іоанкія Галятовскаго, южно-русскаго проповедника ХУП-го века. – Харьков, 1913.
9. Возняк М.С. Історія української літератури. Кн. перша. — Львів, 1992.

Ірина Богачевська

ХРИСТІЯНСЬКИЙ НАРАТИВ У КОНТЕКСТІ РЕЛІГІЙНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Головна мета створення будь-якого тексту культури - збереження й трансляція в соціумі певної інформації. Християнська наративна традиція - явище комунікативної природи. Адже все, з чим мають справу люди (включаючи їх внутрішні релігійні переживання), набуває певної визначеності, стає усвідомлюваним, тільки вміщуючись у якісь мовні форми.

Християнська наративна традиція є потужною системою, головна мета якої - мультиплікація певної релігійної інформації й трансляція в суспільство християнських релігійних цінностей. Релігійні тексти, трансльовані через конфесійні канали комунікації, впливають як на свідомість окремого індивіда, так і на громадську думку. Релігійна комунікація майже не постає предметом окремих наукових досліджень сучасної гуманітаристики та суспільних наук, хоча актуальність таких досліджень не викликає сумніву в науковій спільноті. Предметом аналізу в даній статті постане релігійна комунікація в контексті християнської наративної традиції. Метою аналізу буде виявлення специфіки процесу релігійної комунікації, комунікативної природи християнського наративу. При вирішенні поставлених завдань ми будемо спиратися на методологічні принципи вітчизняного академічного релігієзнавства (Т.Горбаченко, В.Лубський, А.Колодний), тартусько-московської школи семіотики (Ю.Лотман, Вс. Іванов), лінгвокультурології (Н.Мечковська), соціології масової комунікації (Л.Федотова).

Комунікативна природа християнського наративу має специфічні риси. Релігійні тексти є текстами фідейстичними (від латинського *fides* - віра). За Н.Мечковською [1, 77-79], своєрідність фідейстичних текстів полягає в тому, що вони містять у собі знаки (слова, словесні формули, вислови, послідовність висловлювань тощо), яким у комунікації віруючих приписуються ті або інші трансцендентні властивості - такі, як магичні здібності, чудесне («неземне») - божественне або ж навпаки, демонічне, пекельне, сатанинське) походження, святість (чи, навпаки, гріховність), властивість бути зрозумілими потойбічними силами.

Виокремимо особливості фідейстичного спілкування. По-перше, фідейстичне слово включене у важливі, часто критичні ситуації в житті віруючої людини. (Щоденна повторюваність молитви не відмінє значущості цих хвилин для душі віруючого; психологічно молитва чи обряд виокремлюються з повсякденного кругообігу людських турбот, тому для віруючого цей час є особливим).

По-друге, особливий драматизм і напруженість комунікації, яка включає фідеїстичне слово, пов'язуються з тим, що тут людина певною мірою звертається до вищих сил - у всьому вищих за неї, зазвичай не видимим і ніколи не пізнаваним до кінця. Фідеїстична комунікація протистоїть земному, «міжлюдському» спілкуванню - не тільки побутовому, повсякденному, але й службовому, офіційному, святковому (хоча, зрозуміло, зазнає їх впливу й саме впливає на них - особливо в сфері естетичного й статусно-рольового спілкування).

Оскільки фідеїстичні тексти вважаються віруючими такими, що містять у собі божественне одкровення, кожна зміна їх формальної структури загрожує втратою автентичності сакрального смислу. Тому всі релігійні нарративні структури тяжіють до канонізації та стереотипізації своїх формально-змістовних параметрів.

Можна стверджувати, що стереотипність текстових форм, жанрових структур, мовних кліше є специфічною ознакою християнської нарративної традиції. Ця традиція може бути визначена як така, що служить засобом трансляції християнських світоглядних стереотипів шляхом утворення стереотипних текстових форм. Під релігійним стереотипом ми розуміємо певний стандарт, що організує однакове ставлення групи одновірців до дійсності; він присутній у конфесійній свідомості членів групи, виступаючи в ролі сполучної ланки різних індивідуальних свідомостей віруючих. Рівень стереотипізації християнської нарративної традиції вищий, ніж в будь-якої іншої складової релігійного дискурсу.

Релігійний стереотип діє водночас і як виправдовуючий засіб для прийняття чи відштовхування того або іншого тексту, і як засіб його блокування або вибіркового сприйняття. Межі ефективності комунікації знаходяться у прямій залежності від ступеня стабільності релігійних поглядів аудиторії (гомеостатична модель комунікації Дж.Клапера). Саме це пояснює високу ефективність релігійної комунікації всередині церковної громади.

Якими є функції релігійного стереотипу в реальному житті віруючого? По-перше, він забезпечує пристосування свідомості до тієї або іншої релігійної культури, спосіб адаптації її норм, можливість без органічного входження всередину релігійної культури почувати себе її носієм. Саме про ці процеси кажуть при аналізі сучасної християнської релігійності населення нашої країни. Людина називає себе православною, наприклад, абсолютно не знаючи основ православної догматики, тільки лише на підставі засвоєних із зовнішнього середовища деяких релігійних стереотипів.

По-друге, стереотип захищає індивіда від нової інформації за допомогою самоцензури, яка спрацьовує неусвідомлено. Тому даремно доводити віруючому, наприклад, що його уявлення про походження людини суперечать даним науки антропології. Проте гіпотетичні дані, що генотип всіх людей на землі може бути зведений до генотипу однієї особи жіночої статі (праматері людства), моментально сприймаються представниками багатьох християнських конфесій і використовуються ними для «наукового» доказу існування біблійної Єви. Стереотипізація - спосіб засвоєння нової інформації, яку свідомість віруючих розкладає на задалегідь заготовлені полицки релігійного світосприймання.

По-третє, стереотип через використання певних вербальних кліше здійснює передачу елементів релігійної субкультури етносу в історичному плані. У кожному народі існує поняття традиційної для нього системи релігійних вірувань. Саме релігійні стереотипи дозволяють етносу стійко зберігати й транслювати нащадкам «національні» інваріанти релігії. Так, наприклад, українське православ'я має чіткі відмінності від московського, болгарське відрізняється від сербського або грецького, хоча догматично ці церкви сповідають одну і ту ж віру.

Отже, ми бачимо, що прагнення до стереотипізації притаманне всім рівням християнського нарративу і всім його структурам.

На ще одну принципову особливість функціонування релігійних текстів у процесі комунікації вказав Ю.Лотман. «Якщо припустити, що є особливі типи мистецтва, цілком орієнтовані на реалізацію канону, тексти котрих представляють собою втілення наперед встановлених правил, значущі елементи яких є елементами наперед заданої канонічної системи, то цілком природно порівняти їх з системою природної мови, а створювані при цьому художні тексти - з явищами мовлення (в соссюріанській опозиції «мова-мовлення»)[2,315]. Але тексти, створені природною мовою, відрізняються «повною

автоматизацією плану висловлення», тому що природна мова залишається поза увагою людини, яка вільно володіє нею. Водночас таким текстам притаманна «гранична свобода змісту висловлювання». Коли ж йдеться про канонічні (зокрема релігійні) тексти, то «замість системи з автоматизованим (і тому непомітним) механізмом, здатним передавати майже будь-який зміст, перед нами система з фіксованою сферою змісту і механізмом, що зберігає неавтоматичність, тобто є постійно відчутним в процесі спілкування» [2,315]

У християнських текстах сфера повідомлення чітко фіксована. Але, за спостереженнями Ю.Лотмана, відбувається парадоксальна річ. «З одного боку, ми справді маємо засвідчену безліччю текстів систему, яка дуже нагадує природну мову, систему зі стійким канонізованим типом кодування, а з іншого боку, ця система поводить дивним чином - вона не автоматизує свою мову й не має свободи змісту»[2, 316]. Це доводить, що паралель між загальномовними типами комунікації і комунікативною схемою християнського нарративу не охоплює деяких суттєвих форм організації цих типів словесної творчості.

Як же стає можливим, що християнська нарративна традиція, система, складена з обмеженої кількості елементів (текстових форм, жанрів) «з тенденцією до граничної їх стабілізації і з жорсткими правилами поєднання, що тяжіють до канону, не автоматизується, тобто зберігає інформативність як таку?» Відповідь одна: християнські релігійні тексти мають «специфічні структурні механізми, які забезпечують деавтоматизацію тексту в свідомості слухачів» [2, 317]. Принциповим для розуміння специфіки канонічних текстів стає те, що вони входять «в ширший клас повідомлень, в яких інформація буде зберігатися не в тексті та із нього і відповідно одержуватися адресатом, а знаходитися поза текстом, з одного боку, але вимагати наявності певного тексту, з іншого, як обов'язкової умови своєї появи». В.Лотман розглядає «два випадки зростання інформації, якою володіє певний індивід чи колектив. Перший - отримання ззовні. У такому випадку інформація виробляється десь ззовні і в константному обсязі передається одержувачеві. Другий - будується інакше: ззовні отримується лише певна частина інформації, яка грає роль збудника, що викликає зростання інформації у свідомості одержувача. Це самозростання інформації призводить до того, що аморфне в свідомості одержувача стає структурно організованим і означає, що адресат грає набагато активнішу роль, ніж у разі простої передачі певного обсягу звісток» [2, 317].

Адже в творах художньої літератури «твір» дорівнює графічно зафіксованому тексту: він має жорсткі межі й відносно стабільний обсяг інформації, а в канонічних текстах «графічно, чи якимось іншим чином зафіксований текст - це лише найвідчутніша, але не головна частина твору. Він потребує додаткової інтерпретації, включення в певний значно менше організований контекст» [2, 319]. Ю.Лотман порівнює семіотичну будову і формотворчий імпульс літературних текстів з природною мовою, а канонічних текстів - з музикою.

Деканонізований текст, за Лотманом, постає як джерело інформації, а канонічний - як її збудник. «В текстах, організованих за зразком природної мови, формальна структура - це проміжна ланка між адресантом і адресатом, вона грає роль каналу, яким передається інформація. В текстах, організованих за принципом музичної структури, формальна система становить зміст інформації: вона передається адресату і по-новому переорганізовує вже наявну в його свідомості інформацію, перекодує його особистість». Тому, «коли ми описуємо канонізовані тексти лише під кутом зору їх внутрішньої синтагматики, ми отримуємо дуже суттєвий, але не єдиний шар їх структурної організації» [2, 319]. Поза увагою залишається найпринциповіше для релігієзнавства питання: «Що означає даний текст для колективу, який його створив? Як він функціонував?» У релігійних текстах вказівок на це немає. Тому прагматику й соціальну семантику цих текстів маємо реконструювати з зовнішніх щодо текстів джерел.

Тут у нагоді стають зауваження Ю.Лотмана, що «при висвітленні питання, звідки ж береться інформація в текстах, вся система котрих за умовами наперед передбачувана (бо саме підвищення передбачуваності складає тенденцію канонізованих текстів)», слід враховувати:

* розрізняти випадки, коли орієнтація на канон належить не тексту як такому, а нашому тумаченню;

* між структурою тексту й осягненням цієї структури на метарівні загального

культурного контексту можливі істотні розходження. Не тільки окремі тексти, але й цілі культури можуть усвідомлювати себе як орієнтовані на канон. Але при цьому строгість організації на рівні самоосмислення може компенсуватися свободою на рівні побудови окремих текстів. Розрив між ідеальним самоосягненням культури і її текстовою реальністю в цьому випадку стає для дослідника додатковим джерелом інформації.

З погляду теорії комунікації, релігійної комунікації як виду спеціальної комунікації притаманні такі властивості:

1. Відносини між учасниками - переважно ієрархічні. Чітко виражена різниця у статусах осіб, що спілкуються, причому Комунікатор завжди має вищий статус, ніж Аудиторія. Звідси просторове оформлення відносин: амвон у церкві, єпископська кафедра тощо. Спроба змінити стиль спілкування, як правило, починається зі зламу старої просторової мізансцени (служіння в будь-яких світських приміщеннях або просто неба в протестантських конфесіях тощо).

2. Односпрямованість потоку інформації, практична відсутність зворотного зв'язку (із проповідником у дискусію не вступають, його або слухають, або ні).

3. Повна відсутність конверсії інформації. Догматичні положення в Церкві повинні бути передані по вертикалі без найменшої зміни з метою забезпечення адекватного функціонування всієї системи церковної ієрархії.

4. Наявність в інформації сильної прагматичної складової (Думай так!). Узгодження дій, цінностей конфесії і Аудиторії (звідси наказовий спосіб у мовленні Комунікатора, наказ не міркувати, а виконувати або як мінімум передавати вихідну інформацію, не перекрученою нічійми думками). Проте без емоцій релігійна комунікація не обходиться.

5. Стосунки між учасниками комунікації максимально ритуалізовані, стереотипні. Церковні відносини мають свій етикет, якому навчають невоцерковлених людей.

6. Спілкування носить здебільшого публічний характер [Дається за: 3, 28-29].

Міжособистісна, неформальна комунікація переважає в процесах формування християнського нарративу у його фольклорних формах, яке й сьогодні активно відбувається у так званому «прихрамовому середовищі» всіх християнських конфесій. Роль персональних характеристик комунікатора в спеціальних комунікаціях є дуже великою, це споріднює спеціальні й міжособистісні комунікації в релігійній сфері. Нехтування персоналіями загрожує релігійній комунікації серйозними дисфункціями.

Проте міжособистісна, спеціальна і масова комунікації в релігійній сфері характеризують лише один шар релігійної комунікації - людське спілкування в релігійній сфері. Але ж для кожної без винятку релігійної системи набагато значущішим постає так звана «вертикальна» площина релігійної комунікації, а саме - спілкування з трансцендентним, з Абсолютом, з Богом.

У християнській традиції безпосереднє спілкування з Богом «в діалоговому режимі» - виключне явище, чудо, якого сподобилися лише Ветхозавітні пророки (Див., наприклад: 1М 18; 2М 3-4), а також Син Божий. Спілкування ж пересічного християнина з Богом (перш за все в молитві та під час читання священних текстів) здійснюється як монолог, але ж не перестає бути комунікативним процесом.

Для аналізу процесів молитви або читання канонічних текстів як комунікативних явищ бачиться доцільним використання концепції автокомунікації. Автокомунікація - тип інформаційного процесу в культурі, організований як така передача повідомлення, вихідною умовою якої є ситуація збігу адресата й адресанта[4, 13-14]. Термін «автокомунікація» увів у науковий обіг Ю.Лотман у роботі «Про дві моделі комунікації в системі культури» (1973) у рамках бінарної опозиції комунікації й автокомунікації як двох можливих варіантів спрямованої передачі повідомлення.

Якщо комунікація реалізує себе в структурі «Він - Я» (еквівалентно «Я - Він»), то автокомунікація в структурі «Я - Я». Припустимість вважати, що в цих процесах присутній факт передачі інформації, забезпечується в першому випадку зміною суб'єкта (від вихідного носія інформації до того, хто про щось довідається), в другому - зміною самої інформації, яка досягається за рахунок ситуативного привнесення додаткового або нового коду, «зрушення контексту» («вихідне повідомлення перекодується в одиницях його структури»). Причому це якісне трансформування інформації призводить і до трансформації її носія («перебудова цього самого «Я»).

Таким чином, «передача інформації з каналу «Я-Я» не має іманентного характеру, оскільки зумовлена вторгненням ззовні деяких додаткових кодів і наявністю зовнішніх

поштовхів, що зрушують конкретну ситуацію» [4, 13].

Як типовий зразок таких кодів, Ю.Лотман приводить ряд поетичних текстів, що відтворюють «залежність яскравой та нестримной фантазії від мірних ритмів»; у Біблії такими постають тексти, написані своєрідною ритмізованою прозою (а можливо, і віршами); прикладом функціонування архітектонічного коду, розгорнутого не в часі, а в просторі, може служити споглядання буддистським ченцем саду каменів, яке «повинне створювати певну налаштованість, що сприяє інтроспекції».

Механізм передачі інформації в каналі «Я-Я» може бути таким чином описаний як накладення формального додаткового коду на вихідне повідомлення у природній мові й створення на цій основі квазісинтагматичної конструкції, що задає тексту багатозначну семантику з асоціативними значеннями.

Пропущений через процедуру автокомунікації текст «несе потрібні значення: первинні загальномовні, вторинні, що виникають за рахунок синтагматичної переорганізації тексту, 3- і протиставлення первинних одиниць, і третього шабля - за рахунок втягування в повідомлення й організації за його конструктивними схемами позатекстових асоціацій різних рівнів, від найзагальніших до гранично особистих» [4, 13-14]. (З погляду Лотмана, важливо зазначити, що той самий текст у різних функціонально виділених системах відліку «може відігравати роль і повідомлення, і коду, або ж осцилюючи між цими полюсами, того й іншого водночас»).

Важливою характеристикою артикульованого в релігійній автокомунікації тексту виступає редукція формалізму використовуваних ним мовних засобів: «можливість читання тільки при знанні напам'ять» або коли «читач розуміє текст тільки тому, що знає його задалегідь».

У межах запропонованої класифікації християнська культура постає орієнтованою як на автокомунікативні, так і на комунікативні процеси, водночас і культурою усного мовлення, і культурою Книги.

Концепція автокомунікації Ю.Лотмана набуває особливої значимості при зануренні її в контекст проблематики філософії постмодерну: феномен «деконструкції тексту» (Ж.Деріда), «означування» як текстопородження (Ю.Кристева) та інші процедури смислороджуючого структурування й центрації тексту, фундовані презумпцією «смерті Автора» (Р.Барт) й ідеєю Читача як «джерела змісту» (Дж.Мілер), фактично можуть бути описані як такі, що протікають у режимі й за допомогою механізму автокомунікації.

Разом з тим, очевидно, що антигерменевтичне постмодерне трактування системи комунікації автор-читач через посередництво культурних текстів орієнтоване на автокомунікацію принципово іншої природи, ніж побудоване за лотманівськими принципами структурно-семіотичне осмислення християнської системи комунікації Бог - людина через посередництво сакральних текстів. Тому релігієзнавча методологія аналізу релігійних текстів християнської традиції має, на нашу думку, орієнтуватися на концептуальні положення праць Ю.Лотмана, які виявляються більш придатними до сфери християнського нарративу.

Комунікативні процеси в релігійній сфері становлять собою безперервну трансляцію по всіх рівнях певного релігійного співтовариства повідомлень, які виражають специфіку організації свідомості кожного учасника цих процесів, зумовлену безліччю факторів, що частково збігаються у представників різних конфесійних груп. Отже, не тільки зміст переданої інформації, але й спосіб її представленості в комунікативних актах, форма її організації, виявляються факторами, що визначають структуру загального семіотичного простору релігії. В результаті складаються подібні способи інтерпретації використовуваних знакових систем і розуміння культурних смислів, що визначають поведінкові програми всього релігійного співтовариства в цілому.

Джерела та література:

1. Мечковская Н.Б. Язык и религия. - М.: Агентство «ФАИР», 1998. - 352 с.
2. Лотман Ю. М. Каноническое искусство как информационный парадокс // Лотман Ю.М. Статьи по семиотике культуры и искусства - СПб.: Академический проект, 2002. - С. 314-321.
3. Федотова Л.Н. Социология массовой коммуникации. - СПб.: Питер, 2003. - 400 с.
4. Можейко М.А. Автокоммуникация // Всемирная энциклопедия: Философия / Главн. науч. ред. и сост. А.А.Грицианов. - М.: АСТ, Мн.: Харвест, Современный литератор, 2001. - С. 13-14.

ОСВІТА ЯК СПОСІБ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ У ФІЛОСОФІЇ КОСТЯНТИНА УШИНСЬКОГО

Актуальність теми дослідження зумовлена загальною суспільною ситуацією початку ХХІ ст., характерною ознакою якої є всезростаючий попит на освіту. Людство все більше усвідомлює вирішальне значення освіти для подальшого соціально-культурного й економічного розвитку. Освіта, являючи собою складну систему соціокультурної практики, готує людей до змін у суспільстві, учить успішно діяти в життєвій і професійній ситуації безперервного вибору, формує уявлення про буття як процес, який відбувається в просторі й часі певного соціуму.

Такий погляд на освіту вимагає по-новому осмислити й осягнути сам феномен освіти. Важливе місце в такому осмисленні займає вивчення філософських, зокрема історико-філософських підстав освіти. Вивчення цих підстав дає можливість уточнити типологію відносин людини, суспільства і держави, котрі утворюють засадничі теоретичні положення важливих рішень із питань освіти. Особлива актуальність в історико-філософських дослідженнях вітчизняної освіти, а також осмисленні філософсько-освітньої думки України, а оскільки вона більш ніж три з половиною століття була пов'язана з російською, то й зіставлення її з тематикою та проблематикою, що розроблялася філософами та педагогами Росії.

Серед дослідників української культури, у тому числі й освіти, утвердилася думка, що вона відзначалася такими екзистенціальними особливостями свідомості, як поліфонізм, антеїзм, кордоцентризм [3, с.274]. Ураховуючи цю специфіку, можна твердити, що в цілому освіта в Україні мала антипозитивістське спрямування. Навчально-виховна діяльність орієнтувалася на такі моральні якості, які виводились із героїчних народних ідеалів. По суті, на це було спрямоване й релігійне виховання. Причому в ХVI-ХVII ст. в Україні проголошувався принцип «держави учених», а в православній та греко-католицькій церквах дедалі ширше використовувалася культура усної народної творчості. Указане протиріччя, мабуть, сприяло своєрідній інтротвертності, що проявлялася в акцентуванні питань національної ідентичності. Ідеться про те, що українські мислителі ще з часів письменників-полемістів активно розробляли питання притаманності українцям різноманітних якостей, серед яких завжди виділялися господарність, бережливість, дисциплінованість, витримка, наполегливість тощо. Ураховуючи їх, пояснювалося, чому українці, незважаючи на історичні катаклізми, виживали й відроджували свої соціокультурні традиції.

Пізніше, в умовах усталення індустріального суспільства, ці питання розробляє Костянтин Дмитрович Ушинський, уродженець Чернігово-Сіверщини, вихованець Новгород-Сіверської гімназії, випускник Московського університету, який більше відомий як педагог і психолог. Творчість К. Ушинського здавна привертала увагу дослідників. Проте ця увага, на наш погляд, була дещо однобічною, бо його доробок розглядався здебільше в педагогічному та історико-педагогічному плані. Філософські ж основи його творів й сьогодні залишаються практично не вивченими. Але, як покаже їх аналіз, він був одним із перших науковців кінця 50-х рр. ХІХ ст., який поставив за мету філософське дослідження людини та її освіти, сформулював важливі методологічні рішення освітніх питань. Це й дає підстави автору розвідки вважати К. Ушинського не тільки педагогом і психологом, але й філософом, одним із фундаторів української філософсько-освітньої думки.

Мета даної статті полягає в тому, щоб проаналізувати філософську специфіку осмислення К. Ушинським освіти як способу соціокультурної реалізації здібностей людини. Отже, об'єктом вивчення є розробка філософсько-освітніх ідей в історії української та російської філософії ХІХ ст., а безпосереднім предметом - філософсько-освітня концепція К. Ушинського. Методологічно досягнення вказаної мети та виконання дослідницьких завдань пов'язується з використанням історичного й компаративного методів, діалектики, котра притаманна творам К. Ушинського як діалог різних позицій, версій, точок зору.

Але вирішальні методико-методологічні засади розробки теми автор черпав із історико-філософських досліджень українських учених останніх десятиліть. Зокрема, це принцип соціокультурної зумовленості філософії освіти (В. Андрущенко, І. Бичко, Б. Головка, В. Горський, М. Михальченко, В. Табачковський, В. Шинкарук); принцип національно-культурної типології філософського вирішення проблем людини і освіти (А. Бичко, П. Гнатенко, І. Зязюн, В. Капітон, В. Кремень, А. Лой, М. Попович, В. Шевченко, В. Шубін). Ураховувалися й постмодерністичні філософсько-освітні пошуки в Україні (Г. Заїченко, С. Кримський, М. Култаєва, В. Лук'янець, В. Огороков, В. Пронякін, О. Соболев, В. Ярошовець) та інші методологічні принципи, розглянуті філософами Дніпропетровська, Києва, Харкова, Львова й інших наукових центрів України.

Насамперед зауважимо, що К. Ушинський не виступав проти поступу індустріальної цивілізації, але він досить критично ставився до односторонності її проявів та фактів дегуманізації. Разом з тим учений розглядав цей поступ як переосмислення цінностей, у результаті якого з патріархальної свідомості виростає, а в умовах цивілізації продовжується в нових формах моральність громадянська, державна й загальнолюдська [5, с.33]. Тим самим він констатував факт ускладнення соціальних процесів у Росії після 1861 р., котрі посилювали «роздвоєність моральної сфери» людини. У його філософсько-освітніх міркуваннях ми знаходимо таке поняття, як «патріархальна моральність». Проте з контексту його творів випливає, що під цим слід розуміти, скоріше, «патріархальний характер». Сам К. Ушинський підкреслює, що патріархальна моральність властива всім народам і залишається головним чиним у сільській місцевості, віддаленій від центрів промислової діяльності й цивілізації [5, с.33]. Але, усвідомлюючи життєву необхідність як поступу людства по шляху освіти, так і проникнення освіти в найбільш нижчі верстви населення, мислитель визнає руйнівні дії цивілізації на патріархальну моральність кожного народу [5, с.33].

Мислитель розглядав патріархальну моральність як моральність общинно-традиційного малорухомого побуту. Але коли цивілізація, міська життєдіяльність, наприклад, у формі торгівлі або промисловості, вириває людину з тісної сфери традиційних сімейних і родових відносин, і вона довгий час перебуває далеко за межами своєї сім'ї, роду, на заробітках, то вплив патріархальної моральності зменшується. «Людина, - писав К. Ушинський, - на початку нібито роздвоюється, і в серці в неї деякий час уживаються дуже мирно патріархальна моральність щодо свого сімейства і повна аморальність за межею сімейства» [5, с.34].

Поширення моральної роздвоєності в Російській імперії актуалізувало не тільки переосмислення суспільства, але й питання про можливість й межі освіти. Чи може освіта позбавити суспільство від таких шахраїв і безсовісних людей? Дане питання було важливим не лише в добу К. Ушинського, але, як видається, і в нашу, коли Україна рухається в напрямку «загальної» вищої освіти. Причому з цим рухом пов'язується нині сподівання на економіко-політичне й соціокультурне піднесення України. Але суть справи, на думку вченого, криється в екзистенціальних чинниках, отже, не тільки в тому, що та чи інша особистість шахраєє й чинить безсовісно, а й у тому, що в одній і тій же особистості поєднуються, з одного боку, благочестя, совісність, геройське самопожертвування, а з другого - шахрайство, безсовісність, нещадний егоїзм. Зокрема, таке поєднання він пояснює виключно існуванням або навіть переважанням у суспільних відносинах «патріархальної моральності». Даний аспект суспільної моралі в теперішньому українському (і російському) соціокультурному бутті зосередився в цілому в родинно-сімейному рівні людської екзистенції.

Оскільки до утвердження в Російській імперії промислового виробництва сімейний побут із його патріархальною моральністю був основним вихователем маси російського населення, а освіта, школа в цілому не брали майже ніякої участі в соціокультурному житті цієї маси, то суворі прояви патріархального життя здебільш деформували екзистенцію особи. Соціокультурно патріархальне існування закорінене в наслідуванні, повторенні досвіду батьків із покоління в покоління, з роду в рід. Цим виключалася потреба в систематичній освіті, але вироблялася схильність «набувати добро» для сім'ї, родини будь-яким способом. Через це особа входила в життя невігласом і морально спотвореною. Подолання патріархальщини в умовах розгортання цивілізації мислитель убачав у зв'язку з цим у поширенні наукової освіти та суспільних перетвореннях.

Загалом хід філософських роздумів К. Ушинського про долю «людини маси» пройнятий турботою про забезпечення їй безболісного «входження» у сферу громадянського суспільства. Це, на погляд дослідника, могла б забезпечити насамперед

освіта. «Розвину́те розум людини, - учив він, - збагатіть його знаннями навколишнього світу, і вона перетворить і болота, і піски, і безлюдні гори на джерела багатства. А поки людина дримає в неучтві, доти вбогою є найбагатша з природи країна, і народи живуть у злиднях». [8, с.185].

Розвиток промислового виробництва в другій половині XIX ст. у Росії, отже, і в Україні, потребував будівництва значної кількості нових навчальних закладів, особливо початкових шкіл у сільській місцевості. К. Ушинський убачав у цьому активний антропологічний чинник, бо вважав, що освіта, розповсюджуючись серед усіх верств населення, сприятиме гармонізації міжлюдських стосунків. Причому облаштування шкіл, на його погляд, є однією з найбільш вигідних і найбільш прибуткових фінансових операцій, а вся освіта - передумова національного багатства: «...справжня народна освіта, - зазначає К. Ушинський, - зберігає, відкриває і підтримує якраз ті джерела, із яких ллється народне багатство і ллється само собою, без всіляких примусових заходів: час, праця, чесність, знання, вміння володіти собою, фізичні, розумові і моральні сили людини - це єдині творці будь-якого багатства» [5, с.39-40].

Доцільно підкреслити, що сьогодні, в період глобалізації суспільного розвитку і переходу людства до науково-інформаційних технологій, освіта також трактується українськими філософами як фактор соціальної стабільності, економічного добробуту країни, її конкурентоздатності та національної безпеки [1, 2, 4]. Крім того, нині надзвичайної ваги набуває питання не творчого підходу до освіти. Вона має належати не до сфери відомчої чи галузевої політики, а розглядатися як загальнонаціональна, стратегічно важлива державна проблема. Але у зв'язку з цим можна вважати, що у філософсько-методологічному плані такий підхід намічався вже у творах К. Ушинського, вихованця української школи, філософсько-освітнє вчення якого, зрештою, обґрунтовувало визначальну функцію освіти як культуротворчого й економіко-політичного чинника суспільства.

Разом з тим, як показує зміст творів нашого земляка, він добре усвідомлював обмежені можливості освіти, виховного впливу в цілому на людину. Межі виховної діяльності вчений убачав у самій природі людини і тих умов, серед яких вона живе. Тобто в душевно-тілесній природі людини, як він вважав, з одного боку, закладений величезний потенціал до пізнання творчого освоєння навколишнього середовища, а з іншого - сама природа людини обмежує її пізнання та творчість. Визнаючи надзвичайно великий вплив природи, у тому числі природи людини на її освіту й поведінку, мислитель вважав, що все ж необхідна попередня підготовка душі людини до таких впливів. Сам процес пізнання також може обмежуватися або, навпаки, поглиблюватися в залежності від умов життя людини.

Водночас К. Ушинський чітко розрізняв навмисну та ненавмисну виховну діяльність. Причому він вважав, що виховна діяльність школи, вихователів, наставників, загалом усіх офіційних осіб та інституцій може мати навіть значно менший вплив, ніж ненавмисна. До таких ненавмисних вихователів, значно сильніших, на його думку, від офіційних учених зараховував природу, сім'ю, суспільство, народ, його релігію і мову. Але це не означало применшення ролі школи в розвитку людини. «Навмисне виховання, словом, школа із своїм навчанням і своїми порядками, - підкреслював мислитель, - може діяти безпосередньо й сильно» [9, с.25].

Суспільне життя продовжує навчати тих людей, які підготовлені шкільним вихованням до сприйняття життєвого досвіду попередніх поколінь. Але коли нові покоління будуть повторювати помилки попередників, учив К. Ушинський, розвиток суспільного життя уповільниться, а діти й онуки будуть від цього лише страждати. Вихід із такої складної ситуації вчений убачав в правильному поєднанні в освіті традиції і сучасності. Варто підкреслити, що філософське розв'язання співвідношення традиції і новаторства в освіті К. Ушинським суголосне з поглядами М. Пирогова, П. Юркевича, В. Соловйова та інших відомих учених другої половини XIX ст. Але К. Ушинський вважав, що «рух народного розвитку повинен відповідати, з одного боку, силам народу, а з другого - сучасності: народ несучасний, що відстав від загального історичного руху, неминуче терпить... Дати ж швидкість народному розвиткові може тільки свідоме, розумне виховання і розумне навчання: вони пробуджують розум народу, дають волю його свідомості і збагачують його знаннями, до яких він досвідом не добрався б і за багато сотень років» [10, с.220].

Серед наукової і педагогічної громадськості в часи К. Ушинського ще досить популярною була думка про те, що повчання в юності і шкільне виховання лишують

мало сліду в житті людини, а визначальний вплив на її поведінку роблять «уроки життя». Укажемо, що в системі координат: «уроки життя» - «повчання в юності» учений віддавав перевагу останньому, тобто навчанню і вихованню у більш ранньому віці. «Життя, правда, рубає сокирою, - пише К. Ушинський, - але часто ця сокира тупиться об камінь уже затверділий; виховання і навчання в юності проводять легкі рисочки, та зате проводять їх на душі ще м'якій, ще не заваленій враженнями» [10, с.220]. Тому вирішення проблеми він знову ж таки вбачає у попередній підготовці людини до виховних впливів.

Це мислитель відносив й до науки. Розглядаючи науку у вузькому розумінні цього слова, тобто як професійну дослідницьку діяльність, він твердив, що вона «лишається німою і некорисною для людей, не підготовлених розуміти її повчань, про це не може бути й мови» [8, с. 220]. Якщо, наприклад, тільки через книги поширювати в народі наукові відомості, то люди, позбавлені розумового виховання в дитинстві, не зрозуміють змісту прочитаного або будуть вкладати в нього свій власний, перекручений зміст. Це означає, що лише книгами, з погляду К. Ушинського, не можна розвинути освіту в суспільстві, позбавленого початкового виховання. «Тут засівається насіння благодійства або нещастя мільйонів співвітчизників, тут розкривається завіса майбутнього нашої батьківщини, котре вбиває розум не тільки своєю невідомістю, але й тим безконечним багатством змісту, яке тільки відчувається серцем і не може бути усвідомлене розумом» [6, с.318].

Така неоднозначність функціонування освіти та її впливу на людину, зафіксована К. Ушинським, вимагає уточнити його точку зору щодо можливих негативних явищ у формуванні особи. Аналізуючи ситуацію в суспільстві другої половини XIX ст., учений відзначав не тільки пробудження ще неясної, ледве помітної потреби в освіті, але й відсутність усвідомлення справжнього значення освіти. Особливо це стосується батьків, які, піклуючись про виховання дітей, докладають величезних зусиль, які врешті-решт призводять до негативних «диких і жалюгідних наслідків». Ідеться про вкоріненість у батьківській свідомості прагнення дати своїм дітям освіту, яка б дозволяла їм стати вище в ієрархічній структурі суспільства за своїх батьків. Звідси «піклування» про вивчення французької мови, що було характерне у ситуації XIX ст., заборона спілкування з однолітками, батьки яких належать до інших соціальних груп тощо. Але К. Ушинський вказує і на зворотний бік цього явища, зокрема, велике розчарування батьків, які досить часто, збираючи останні копійки, щоб дати «блискучу» освіту своїм нащадкам, бачать, що їхні діти, виховуючись серед дітей багатих, робляться нещасними або ні до чого не здатними, або навіть стають злочинцями. Тому К. Ушинський радив: «виховуйте ваших дітей так, щоб вони, вирісши, були задоволені не тільки тим становищем, в якому знаходилися їхні батьки, але й значно більш скромним» [5, с. 46].

Таким чином, вчений вів мову не тільки про розумову, але і моральну освіту дитини. Особливо підкреслимо його критичне ставлення до таких спонукальних мотивів виховання в дитини, як егоїзм, самолюбство, пиха тощо. Вельми актуальними, на наш погляд, є думки К. Ушинського й про вислови батьків на кшталт: «Учись добре, будеш розумнішим за інших, будеш багатим, при посаді, вийдеш в люди, станеш людиною». У даному випадку слову «людина» дається хибне тлумачення. Адже, в такому разі виходить, що люди існують десь «зверху», а не навколо дитини, чи десь «внизу». Тому К. Ушинський цілком справедливо вказував, що такий «вихід у люди» вже завдав шкоди не одному поколінню.

Суперечливість освіти як екзистенціального чинника становлення особи підводила К. Ушинського і до роздумів над проблемою її реалізованих і не реалізованих здібностей. Практика школи, відзначав він, дає безліч прикладів, коли в дитинстві людина подає найблискучіші надії, але згодом, у ході життя, виявляється, що вона ні до чого не здатна. Причину такого досить поширеного явища педагог убачав у тому, що «нервовий організм подібних дітей справді дуже складний, багатий і чутливий і міг би справді бути джерелом надзвичайної людської діяльності, якби був підпорядкований ясній свідомості й волі людини» [7, с.247].

Річ у тім, що багата й вразлива діяльність, глибока й складна нервова система є, на думку К. Ушинського, необхідною умовою надзвичайного розуму, таланту людини. Але за однієї умови - якщо людина змогла оволодіти цією нервовою організацією, отже, свідомо управляти нею. Таким чином, на досягнення і, навпаки, втрати в освіті дитини можна так чи інакше впливати. Сам вчений розумів це так: чим багатший і сильніший нервовий організм, тим легше він виходить із-під контролю людської свідомості і тим обережніше повинен поводитися з ним вихователь, ніколи не допускати його до

роздратованого стану. Причому одним із чинників реалізації людських здібностей він убачав у правильно поставленому статевому, зокрема жіночому, вихованні. До речі, ідея освіти жінок виникла лише на початку XIX ст., і в часи К. Ушинського була далеко ще не з'ясована. Проте питання жіночої освіти в другій половині XIX ст. пов'язувалися з рухом за жіночу емансипацію, що набирало все більшої ваги. Крім того, педагог тривалий час працював у навчальних закладах для жінок. Він спеціально виїжджав за кордон, де вивчав постановку освіти жінок, а також ґрунтовно опрацював твори західноєвропейських дослідників. Це дало йому можливість кваліфіковано аналізувати ідеї жіночої освіти, сформулювати методико-методологічні підходи до організації жіночих навчальних закладів.

Питання жіночого виховання К. Ушинський вирішував у контексті своєї філософської антропології, тобто в аспекті тлумачення жіночої природи, а також стану та ролі жінки в суспільстві. Внаслідок цього він висловив підтримку жіночому руху і тим самим сприяв формуванню сучасного погляду на роль та значення жінки в суспільстві, а отже, на потребу її освіти.

Загалом К. Ушинський в аналізі жіночої освіти виходить на рівень філософських узагальнень, прямо пов'язує становище жінки в суспільстві зі станом самого суспільства. Мається на увазі те, що, наприклад німці, заклавши жінці доступ в університети і не давши нічого їй взамін, зробили науку виключно спеціальністю чоловіків, тим самим закрили жінці дорогу і в громадське життя. Тому громадське життя без участі жінки або залишається «патріархальним болотом», або, внаслідок розвитку товарно-грошових відносин, перетворюється в «товмачку ринку».

Слід зазначити, що К. Ушинський ставовище жінки в суспільстві пов'язував з її природою, яка, з одного боку, зберігає в народі національність, а життя попередніх поколінь поєднує з життям сучасних. Заодно з жінкою пов'язаний прогрес людства, який через неї проникає в характер людей, народу в цілому і громадське життя. Тобто жінка має бути не тільки господинею дому, матір'ю родини, але й брати активну участь у громадському житті. Головний лейтмотив філософських міркувань К. Ушинського щодо жіночої освіти, на наш погляд, полягає в тому, що «тільки за посередництвом жінки, господині дому, матері родини і душі громадського гуртка, можуть бути внесені в саме життя та в звичай народу успіхи науки і освіти» [8, с.187].

Підсумовуючи, слід сказати, що основним способом соціокультурного розвитку людини в добу усталення індустріальної цивілізації К. Ушинський вважав систему освіти суспільства. Він виходив із того, що освітні заклади, засновані суспільством і народом, повинні задовольняти потреби суспільства і народу. Але враховуючи те, що будь-який індивід органічно пов'язаний із народом, то задовольняючи освітні інтереси народу, суспільство тим самим задовольняє й інтереси індивіда. Крім того, задовольняючи потреби індивіда в освіті, суспільство готує корисних діячів і учасників суспільного життя, які знаходять свій вияв у суспільно-політичній, соціально-економічній сферах або в межах сімейного побуту.

Моральний імператив К. Ушинського полягає в тому, що сама людина і ніщо інше є джерелом свого багатства. Сприяти зростанню духовного і морального багатства людини може освіта. Безпосередньо з освітою він пов'язує соціально-економічний розвиток суспільства.

Отже, розв'язання основної напруженості антропологічної ситуації в російсько-імперському суспільстві мислитель пов'язує з освітою. Але він розуміє, що освіта не усуває, не знімає напруженості в особистому житті людини, оскільки освіта не розв'язує остаточно проблему існування людини у світі, не усуває її страждань, хитавиці становища, непевності міжлюдських стосунків. Проте освіта робить її життя більш прийнятним, звільняє від темряви, дає можливість самореалізуватись. Причому освіту вчений не зводив до набуття знань і освоєння спеціальності. Тому вирішення альтернативи «сцієнтизм - антисцієнтизм» К. Ушинський убачав у переході від сцієнтизації до гуманітаризації. Таким чином, логіко-гносеологічні та соціально-культурні виміри філософсько-освітньої концепції мислителя скеровані на обстоювання гуманістичної перспективи. Аналіз гуманістичних принципів його філософії освіти й може бути предметом нашого подальшого дослідження.

Джерела та література:

1. Андрущенко Віктор. Філософія освіти XXI століття: пошук пріоритетів // Філософія освіти. - №1. - 2005. - С. 5-17.
2. Кононенко Петро. Українська освіта: стан, проблеми, перспективи в Україні і в світі //

Українознавство. - №1. - 2006. - С. 6-16.

3. Кравченко П. А. Вітчизняний культурно-історичний досвід у системі сучасного державотворення. - К.: Генеза, 2001. - 332 с.

4. Михальченко Микола. Філософія освіти і соціокультурна теорія // Філософія освіти. - №1. - 2005. - С.38-51.

5. Ушинский К. Д. О нравственном элементе в русском воспитании // Педагогические сочинения: В 6 т. - М.: Педагогика, 1988. - Т. 2. - С. 27-57.

6. Ушинский К. Д. Письма о воспитании наследника русского престола // Педагогические сочинения: В 6 т. - М.: Педагогика, 1988. - Т. 1. - С. 317-340.

7. Ушинский К. Д. Матеріали до третього тому «Педагогічної антропології» // Твори: В 6 т. - К.: Рад. Школа, 1955. - Т.6. - С. 39-402.

8. Ушинский К. Д. Звіт відрядженого для огляду закордонних жіночих навчальних закладів колезького радника К.Ушинського // Твори: В 6 т. - К.: Рад. школа, 1954. - Т. 2. - С. 174-258.

9. Ушинский К. Д. Людина як предмет виховання. Спроба педагогічної антропології // Твори: В 6 т. - К.: Рад. школа, 1952. - Т. 4. - С. 21-451.

10. Ушинский К. Д. Питання про народні школи // Твори: В 6 т. - К.: Рад. школа, 1954. - Т. 1. - С. 219-226.

Станіслав МАЩЕНКО

ЕТИЧНІ ПЕРЕКОНАННЯ МИКОЛИ МАРКОВА

Ведучи пошуки подолання недоліків попередньої філософії, осмислюючи нові шляхи формулювання теоретико-методологічних засад новітньої метафізики, вітчизняні мислителі другої половини XIX століття все більше уваги звертають на розв'язання етичних проблем. З цього приводу відомий дослідник академічної української філософії М.І. Лук констатував: «Усвідомлюючи всю важливість етики для вирішення ряду загальнофілософських та світоглядних проблем, філософи України ще в середині XIX століття стали на шлях переосмислення класичної філософської спадщини крізь призму моральної проблематики» (5, 6).

Не обминули ці віяння і М. Маркова, непересічного мислителя і педагога, який очолював Чернігівську духовну семінарію протягом десятиліття в кінці XIX століття, залишивши після себе чималу філософську, науково-педагогічну та публіцистичну друковану спадщину (Див. 8). Особливості його етичної думки досі залишалися поза увагою дослідників.

Дуже важливою причиною кризового стану філософії II половини XIX століття М. Марков вважав, як зазначалось, широке втілення у суспільній свідомості егоїстичних настроїв, практицизму в життєдіяльності. У філософії, яка є умоглядним теоретизуванням, людина новітнього часу залишається байдужою, а то й висловлює відверту неприязнь до метафізичного мудрствування, відірваного від повсякденних турбот, практичних потреб, інтересів індивіда, який не вбачає у філософії ніякої користі для себе. Тому одним із суттєвих напрямків подолання недовіри до філософії, навернення людей до неї має бути її практична спрямованість, зміст якої полягає в осмисленні актуальних моральних проблем людської діяльності і відносин, зокрема сенсу життя особистості. На переконання вітчизняного мислителя, філософія повинна обов'язково бути просякнута етичними роздумами, а то й прямо включати у свої структурні побудови етологію (6, 191-192).

Це зовсім не означає, що етика розвивається окремо, філософія також сама по собі, а потім їх потрібно механічно поєднувати. М. Марков вбачає органічний взаємозв'язок між цими обома науками. Моральні принципи діяльності, загальні норми й правила співжиття, ідеали можуть бути вироблені лише на основі цілісного філософського світогляду, випливають із розуміння сутності людини, її призначення та сенсу життя. Всі ж ці проблеми є прерогативою метафізичного мислення й вирішення. Дану засадничу думку М. Марков розкриває детально, прагне довести її істинність, звертаючись до критичного аналізу основних етичних напрямків - евідемонізму, утилітаризму, систем морального обов'язку. Всі інші течії етики, на його переконання, є лише різновидами

цих основних етичних напрямків. Не зраджуючи методу поєднання історичного й логічного, наш мислитель детально аналізує зміст і значення для практики людини вищезазначених напрямків та похідних від них течій і вчень.

Так, звертаючись до витоків виникнення евдемонізму, М. Марков пов'язує їх із філософією, яка покладає у свої основи чуттєвість людини. Наприклад, античний мислитель Аристид із Кирени керувався переконанням, що думка – це лише стан відчуття у конкретний період часу. Відчуття можуть дати нам два різновиди почуттів – задоволення і страждання, вибираючи між якими, людина вбачає благо у задоволенні, у душевному почуванні приємного. Сенс життя Аристид знаходив у теперішніх миттєвих задоволеннях, які треба якомога продовжити. Така етична течія отримала назву гедонізм, переростаючи в ученні Епікура в евдемонізм.

Філософія Епікура теж у центр уваги поставила відчуття, але, не відміну від киренаїків, розглядала його не у відношенні до предметів, а до власної душі, яка є носієм стратегічної життєвої мети, тобто сенсу життя. Подібно Аристиду Епікур вчив, що метою життя є щастя, а воно полягає у задоволенні. Але перевага мудрості Епікура над киренаїками, запевняє М. Марков, у тому, що він навчав людей користуватись не миттєвим задоволенням, а дбати про постійний спокійний стан душі, який би продовжувався все життя. М. Маркову імпонує те, що епікуреїство задоволення вбачає в помірності чуттєвих бажань. Він наводить з цього приводу висловлювання Епікура: «Мудрый, имея хлеб и воду, не позавидует и самому Зевсу» (6, 194).

Відсутність страждання, задоволення від постійного прагнення до доброчинності, за Епікуром, є складовими щастя. Ці ідеї евдемоністської етики потім існували віками, бо вони є людськими, зауважує М. Марков. Основне питання будь-якого морального вчення він вбачає у визначенні кінцевої мети нашої практичної діяльності, яка у найзагальнішому вигляді вважається благом. Оскільки «удовольствие в широком смысле есть общий и постоянный признак блага», тому «эвдемониический принцип нравственности не есть случайный, а имеет необходимые основания» (6, 198).

У евдемонізмі, констатує мислитель, знаходить вираз певна важлива сторона природи людини: потяг до чуттєвої насолоди. Але людина – це єдність живого, біологічного організму, тобто матеріальної основи, та духовної сфери, зокрема моральності. Підтримання у належному стані своєї тілесності є нагальною потребою людини. Більше того, «не подлежит сомнению, что некоторая степень материального довольства составляет необходимое... условие человеческого счастья...» (6, 199).

Але часто зустрічаються люди, констатує М. Марков, які вбачають єдину мету свого життя у насолоді від задоволення матеріальних потреб. Він звертає увагу на те, що бажання володіти матеріальним багатством мають тісні рамки; у певний момент людина відчуває перенасичення речовими здобутками, всі її бажання по накопиченню майна здійснилися, тоді настає нудьга, внутрішня пустота, а за ними – огида до життя, яке може завершитись і самогубством. Такі сумні факти є переконливим свідченням того, що власна природа людини не зводиться до її тілесності, до потреб її задоволення. Як бачимо, М. Марков різко засуджує мораль накопичуваності надмірної матеріальної приватної власності як мету життя. Це продовження лінії українських мислителів XVII-XVIII ст., зокрема Любомудрів Чернігівського літературно-філософського кола цієї доби, заснованого Л. Барановичем, який об'єднав навколо себе ряд відомих мислителів-гуманістів епохи українського бароко. Їх твори були і в київських бібліотеках у час навчання М. Маркова, і в Чернігівській духовній семінарії, і в єпархіальних сховищах у період його роботи на посаді ректора семінарії. Зрештою, позиція «нестяжательства» є принциповою не тільки для правовірного християнина, але й для істинного інтелігента, яким був М. Марков.

Наш мислитель засуджує учення соціалістів, які закликали розподілити матеріальні блага рівномірно між усіма людьми, досягнути такого стану, щоб не було голодних, і тим самим досягнути всезагального щастя; такі ідеологи плутають ситість зі щасливим життям. Але ж, крім тілесних прагнень, людині притаманні духовні, зокрема моральні, здійснення яких дає насолоду зовсім іншого характеру, що впливає із глибинної сутності людського буття як особливого виду існування. А воно, за М. Марковим, полягає в діяльності, яка є відношенням діяча до когось іншого. Саме у характері цих відносин, які реалізуються шляхом різних видів діяльності, людина виявляє свою справжню сутність, знаходить сенс життя і щастя.

Стосунки між людьми бувають різноманітними, але їх можна звести до двох

основних видів: підкорення і співробітництва. В одних випадках воля індивіда спрямовує його діяльність на підкорення інших людей, на панування над ними і навіть на їх знищення. Задоволення від таких дій, що ведуть до власного самоствердження за рахунок приниження інших, називають егоїзмом. Коли ж воля спрямовує нас до іншої мети - до утвердження особистості через їх діяльність на благо інших, то це є альтруїзм. Основний недолік евдемонізму М. Марков справедливо вбачає в абстрактності розуміння поняття «задоволення», без урахування його джерела, характеру дій і стосунків, що можуть принести особі насолоду. Наш мислитель засуджує егоїзм як моральний принцип поведінки. Егоїзм не може слугувати вселюдським моральним принципом, бо самоутвердження одних тут з необхідністю має на увазі пасивність інших. Крім того, «если бы деятельность всех одинаково управлялась эгоизмом, тогда, очевидно, эгоизм каждого был бы парализован эгоизмом всех, и, таким образом, исключительное самоутверждение, возведенное в значение всеобщего начала, само себя уничтожает во внутреннем противоречии» (6, 200).

Абстрактність і суперечливість евдемонізму певним чином виправляється в ученні утилітаризму, яке покладає у свою основу тільки насолоду, в розумінні альтруїстів. М. Маркову імпонує як етика альтруїзму, так і принцип утилітаризму: будь-яка практична діяльність останньою своєю метою має досягнення користі для всіх, тобто всезагальної користі. Наш мислитель справедливо знаходить генетичний зв'язок між евдемонізмом і гедонізмом: «Эвдемонизм, таким образом определившийся, есть утилитаризм, т.е. этика общей пользы или наибольшего счастья» (6, 200). Спільне між цими ученнями він вбачає у тому, що обидва вони мають безпосереднє відношення до сенсуалізму, з сутності якого випливає принцип задоволення як досягнення щастя. Але, на відміну від евдемонізму, утилітаризм прагне перенести практичну діяльність з дуже хиткої основи суб'єктивного почуття на більш твердий ґрунт холодного розуму.

Цей висновок М. Марков ілюструє на прикладі розгляду учень К. Гельвеція та А. Бентама. К. Гельвецій, спираючись на теоретичні початки сенсуалізму Е. Кондільяка, приходять до висновку, що чуттєвий інтерес як натуральний збудник самолюбства, прагнення до самозбереження є єдиним мотивом і законом людських дій. Кожен діє тільки заради власного інтересу, але розум підказує, що благополуччя і користь окремої особи невіддільні від загального блага. Таким чином, за Гельвецієм, благодіяння і вади є не що інше, як більш чи менш розважливі способи розуміння і досягнення особистого інтересу. Подібний хід думок М. Марков відзначає й у А. Бентама: «...Собственное благо каждого лично, эгоистический интерес, самолюбие, которое заставляет заботиться об общем благе потому, что достижение возможно большего благосостояния есть необходимое условие для блага каждого в отдельности члена общества» (6, 197).

Отже, М. Марков усвідомлює, що в епоху розвитку товарно-грошових відносин, конкуренції, гонити за збільшенням капіталу об'єктивні соціально-економічні умови породжують егоїстичний інтерес. Мислителі ж Нового часу прагнуть етичним ученням утилітаризму розумно довести, що кожному треба дбати про суспільство, поєднувати свій особистий інтерес із загальним, бо тільки у благополучному, стійкому суспільстві особа може досягти здійснення своєї мети. Тому, як переконував Д. Мілля, кожен повинен виховувати у собі моральні риси, які б у випадку зіткнення власних інтересів із суспільними допомагали стати на бік останніх. Отож в окремих ученнях утилітаризму міститься моральне начало у власній своїй особливості, але воно все ж заслоняється тут поняттям користі. Обмеженість утилітаризму М. Марков тонко і правильно вбачає в ігноруванні можливості існування внутрішнього почуття симпатії до інших, любові до людей. Утилітаризму не притаманний такий принцип морального обов'язку, в ім'я якого людина може принести особисті інтереси в жертву спільному благу, за висловом Д. Мілля, «счастьем всего человечества» (6, 202).

Наведений вислів Д. Мілля, за переконанням М. Маркова, є дуже абстрактним як предмет етичної спрямованості. Наш мислитель не цінує таких людей, які мріють зробити щасливим все людство, кричать скрізь про свою любов до нього. Любити, допомагати, приносити користь можна і потрібно лише конкретним людям чи їх спільнотам. Особистість є обмеженою у своїх пізнавальних та діяльних можливостях. Вона не здатна знати про найвіддаленіші наслідки своїх дій, визначити свою поведінку відносно численних індивідів і своє ставлення до подій вічного світу. Така в основі правильна констатація обмеженості сутнісних сил індивіда у книзі М. Маркова завершується без несподіванки теїстичним висновком, що користь як щастя для всього людства є справою лише Бога як істоти всезнаючої та всесильної.

Далі мислитель переходить до аналізу систем морального обов'язку, з'ясовуючи, наскільки в них долається обмеженість евідемонізму та утилітаризму. Ідея морального обов'язку, підкреслює він, уперше була ясно усвідомлена та покладена в основу морального вчення Сократом, а розвинута у філософсько-етичні системи І. Кантом та його послідовником Й. Фіхте.

Сократівську етику М. Марков почав глибоко вивчати, ще працюючи у Воронежі; видрукував на цю тему у 1871 році статтю в «Журнале Министерства народного просвещения» (Див. 7), матеріал з якої використав у «Обзоре...» Вітчизняний мислитель доводить, що ідея поставити людину в центр філософського мислення у Сократа виникає як продовження його звернення до проблем моралі. Сократова філософія є переважно етичною, спрямованою на відкриття законів, принципів, правил розумно-моральної діяльності і поведінки людини. Одним із таких законів, за Сократом, є детермінованість моральних вчинків знаннями. При цьому М. Марков застерігає від спрощеного розуміння Сократового твердження про зумовленість морального стану людини її знаннями, про те, що доброчинство і є знання. Адже ми зустрічаємо немало освічених людей, які чинять аморально. Мову Сократ веде про зростання ступеня можливості діяти морально, коли знаєш зміст етичних понять. Наприклад, «знание того, що справедливо, делает человека способным делаться справедливым. Вот философский смысл знаменитого Сократова определения, что добродетель вообще, по своей сущности, состоит в знании того, что должно делать...» (11, 204). Відсутність знань перетворює людину у подібність раба, який не здатний чинити як розумно-вільна істота. М. Марков помічає у Сократовій мудрості зародки розуміння свободи як пізнаної необхідності: коли хтось знає розумно-моральні закони, то у нього виникає потреба чинити відповідно до цих законів, до необхідності, тобто з тим, що не можна обійти. А це шлях до діяльності згідно з обов'язком.

Принципом Сократової етики є заснованість моральної діяльності на самопізнанні. Без усвідомлення свого «Я», не перетворивши самого себе на пізнавальний предмет, індивід не здатен оцінювати свої вчинки, спрямовувати їх у істинно-моральне русло, тобто до доброчинства, яке є найвищим благом і щастям. Самопізнання, тобто постійна увага до внутрішнього стану духу, щоб тримати його в потрібній рівновазі з впливом зовнішніх обставин, щоб останні залежали від першого, є усвідомленням потреб внутрішньої людини, яких достатньо для щастя - ось основні штрихи морального учення Сократа, які підкреслює М. Марков. Він, як бачимо, дає читачеві таку логічно послідовну схему основ етики зачинателя класичного періоду грецької філософії з нетривіальними до них коментарями, які навряд чи зустрічаються у філософії Росії XIX ст.

Як і слід було чекати, завершення оцінки Сократової етики наш мислитель робить з позицій теїзму. Він знаходить думки Сократа у викладі Платона про обмеженість людських знань, які мають доповнюватись вірою, що дається через одкровення. Сократівський Бог - це не міфічний Зевс, якому притаманні всі людські пристрасті і котрий живе віддалено від людини. Бог у розуміння Сократа - це творець і ідеал, це благо, яке живе в самій людині. Коли хтось просить Бога дати одкровення про непізнаване, то це означає, що у самопізнанні індивід прагне розкрити божественне начало в собі, виявити істинне благо в своїй душі і совісті. «Таким образом, нравственный характер, который составляет задачу Сократовой философии, привел его от божественного в человеке к божественному абсолютному, как вечному закону и образу человеческого совершенства», висновує М. Марков, підкреслюючи заслугу Сократа в порушенні політеїзму і в переході до монотеїзму. (6, 207).

Не важко побачити в аналізі М. Марковим Сократового учення про внутрішню людину, про самопізнання Бога в собі схожість з концепцією «серця» Г. Сковороди та її розвитком у кордоцентризмі П. Юркевича. Проте наш мислитель, високо цінуючи початки Сократової етики обов'язку, традиційно для себе шукає в ній риси незавершеності та однокості. При цьому він звертає увагу читача на критику моральних принципів Сократа Аристотелем. Аристотель вказує на те, що Сократова етика випускає з поля зору різницю між теоретичною та практичною сторонами діяльності людини: знання не може привести у нашої волі до постійного прагнення доброчинства. Основа доброчинства, за Аристотелем, в природних психічних потягах, настроях і бажаннях, тобто в інстинктивних вроджених властивостях душі, яка прагне до блага; тільки з природної спрямованості до добра утворюється моральна доброчинність, а навчитися їй теоретично людина не здатна. Цей вроджений задаток розвивається моральними вправами в гарних вчинках, що й формує високоморальну

особу. Підсумовуючи думки античних мудреців, М. Марков їх заслугу у розвитку етики вбачає у тому, що вони спрямовували людину на добродійність, для чого необхідними є три умови: вроджений потяг до добра, звичка, яка досягається повторенням моральних дій, та розум, тобто знання поняття про добро і про обов'язок. Так він синтезує засади моральності у сократо-аристотелізм.

У Новий час найзначішими філософськими системами, у яких продовжена лінія Сократа на етизацію філософії, де теоретично розроблена ідея античного мислителя про моральний обов'язок, М. Марков вважає вчення І. Канта та Й.-Г. Фіхте.

У філософській думці II половини XIX століття Російської імперії, в т.ч. і в Україні, філософія І. Канта була популярною перш за все завдяки актуалізації гносеологічної проблематики. Але з орбіти академічних професорів постійно не зникала і його етика, що було зумовлено значними кроками, зробленими німецьким мислителем у цій галузі. Концепція практичного розуму, категоричний імператив знаходили місце в курсах професорів Київського університету та Київської духовної академії. Так, С. Гогоцький цінував моральну філософію І. Канта за те, що в ній категоричний імператив впливає із загально-філософської теорії розуму. Велич учення філософа він, зокрема, вбачав у наближенні метафізичного, вищого буття, до розуміння моральної природи людини, у знаходженні найвищого діяльного начала - розуму, «который наполняет смыслом всю нашу жизнь» (2, 175-176). Це оцінка Кантової етики раціоналістом. Але як представник школи філософського теїзму С. Гогоцький дорікав німецькому філософу за відсутність у нього одухотворення богосвідомості самої моралі (2, 199). Головну ваду його етики київські професори вбачали у спробі побудувати моральні засади, винятково виходячи з апіоризму. І. Скворцов та М. Олісницький вважали, що Кант виводить категоричний імператив з апіорних природжених понять розуму, в той же час як, на їх переконання, моральний закон - це витвір Бога, який йому ж цілком і підпорядкований (5, 132).

П. Ліницький у своєму «Обзоре...» лише формально, на наш погляд, віддає данину теїстичному баченню моральної філософії І. Канта. Цього українського мислителя в етичних принципах приваблює відхід німецького філософа від утилітаризму, який приносить у жертву матеріальному благу вищі інтереси духу. Кантова мораль представлена у її чистоті і незалежності від корисливих спонук, вона основана на безвідносній гідності особистості (4, 239). Але етична концепція І. Канта, за П. Ліницьким, хибує тим, що він бере до уваги лише чуттєві форми моральних мотивів, а вищі духовні задоволення, джерелом яких виступають совість, усвідомлення обов'язку, досягнення загального блага, істини, ігнорує (9, 239-240).

С. Гогоцький та Д. Богдашевський великою хвилюючою Кантової етики вважають фактичну відсутність у ній свободи волі людини. Зокрема, професор Київської духовної академії Д. Богдашевський взагалі не уявляв, як мораль може існувати без свободи. Правда, будучи теїстом, він розумів свободу як дану Богом властивість людській душі. Тільки визнання буття Бога та вічності душі, на його переконання, дає підстави для виконання необхідних вимог морального закону (1, с.9).

Засади етичних ученя І. Канта та Й.-Г.Фіхте, попри відмінності між ними, М. Марков розглядає як цілісну філософсько-моральну систему. Це впливає з того, що Фіхте був учнем і продовжувачем ідей Канта, а обидва вони є представниками суб'єктивно-ідеалістичного напрямку в німецькій класичній філософії. Заслугою їх є подолання однобічності евідемонізму, у якому абсолютизувалось задоволення, та утилітаризму з його критерієм і метою вчинків - користю. Як бачимо, це перекикається з думками київських професорів. Але на відміну від них М. Марков вбачає у вченні Канта і особливо Фіхте відсутність протиріччя між необхідністю морального закону та свободою волі людини. Справді, категоричний імператив зобов'язує людину діяти саме так, а не інакше, ставити у жорсткі рамки поведінки. Але ж у Канта моральний закон виведений з апіорних понять (природжених) чистого розуму. Кожна людина - розумна істота, і вона здатна усвідомити істинність цього категоричного імперативу, тобто повеління діяти саме таким чином. Правило чинити так, щоб людина була тільки метою, а ніколи не стала засобом, є гуманним і справедливим. Усвідомивши це, розумна істота підкоряється закону не як зовнішній силі, а як джерелу моральності, котре вона знаходить у собі. Дія за внутрішнім законом є автономною волею. Звідси випливає, що «автономія волі есть не что иное как свобода, т.е. свойство волі быть самой для себя законом. Таким образом, воля, действующая по нравственному закону, и свободная воля есть одно и то же» (6, 213).

Продовжуючи ці роздуми Канта, Фіхте утверджує свободу як моральну незалежність

духу - «Я»; свобода у його вченні стає безумовною причиною теоретичної пізнавальної діяльності і кінцевою метою її. Наше «Я», за Фіхте, відрізняється від усього іншого тим, що прагне до самодіяльності, яка є законом людської природи, повелює кожному бути морально незалежним, тобто вільними. Іншими словами, якщо ми не бажаємо суперечити власній природі, яка спрямовує нас до самодіяльності як виконання обов'язку перед своїм «Я», то ми повинні стати вільними. У цьому полягає кінцева мета людського існування і його моральне призначення. Констатувавши такі основні тези розуміння природи людини і її свобод фіхтеанською філософією, М. Марков особливо наголошує на заклик німецького мислителя до боротьби за подолання обмеженості людського духу, до творчої діяльності, яка є невичерпним джерелом розвитку особистості, досягнення нею справжньої моральної свободи. При цьому індивід повинен, виконуючи моральний обов'язок, діяти відповідно до своєї совісті, яка є критерієм оцінки вчинків. Поширення моралі не повинно підтримуватись нагородами чи покараннями, а тільки власним прикладом вихователя для інших; показуючи, що він виконує за совістю свій моральний обов'язок, індивід викликає повагу в інших, яка може перейти в них у самоповагу.

Звернення Канта й Фіхте до всього благородного в людині, до вірного голосу совісті, констатує М. Марков, є основною причиною поширення їх моральних учень серед людства. Вплив етичних настанов цих німецьких філософів, на думку нашого мислителя, можна порівняти хіба що зі значенням Сократової іфіки, тобто вчення про мораль, для античного світу. Як і Сократове правило: «пізнай самого себе» та Кантів імператив: «ти повинен, значить можеш», так і фіхтеанський принцип: «дій за своєю совістю», є зверненнями до істинної природи людини, до її незалежного духу та моральної свободи. Ось такий гімн людині справедливо побачив М. Марков, на відміну від своїх попередників, у моральній філософії двох німецьких мислителів-гуманістів.

Недоліком кантіансько-фіхтеанської етики український філософ вважає те, що вона побудована виключно на раціоналізмі, без врахування притаманних людині чуттєвих потягів, духовного задоволення, яке знаходить вираз у спокої совісті, радості і щасті від виконаного обов'язку і т.ін. Але ж «одно разумное сознание нравственного закона и моральное чувство уважения к нему, как единственное побуждение к нравственной деятельности, было бы само по себе бессильно, если бы не действовали при этом чувствования и стремления духовной природы человека» (6, 221). Тому мораль Канта і Фіхте, можливо, придатна для жителів іншого світу, а для нашого вона є дуже жорсткою, а тому є недоступною, підсумовує М. Марков.

Істинна мораль, за його переконанням, включає у себе центральне поняття «любов», у якому концентрується вся гама найгуманніших почуттів людини. Такою є християнська мораль, котра виконання обов'язку розуміє як любов до Бога, а значить, і до богоподібних істот - до людей як до ближніх. Етика Канта прагне зробити людину незалежною від вищої волі Бога, і в цьому плані їй можна докоряти в безрелігійності. Фіхте ж ототожнював живий діяльний порядок з абстрактним Богом. Але ж таке знеособлення Бога не можна назвати релігією. Правда, зрештеш, Кант все ж прийшов до необхідності постулату буття Бога як особистісного морально світоправителя. «Но это неизбежное предположение, если только хотение Бога; не хотеть, а иметь Бога - вот религия!», – завершує свою критику моральної філософії Канта і Фіхте мислитель-теїст. Він, як і його вищезгадані київські попередники, вершиною формулювання морального закону вважає Божі заповіді, які враховують різнобічно природу людини, її духовність як сплав розуму, почуттів та віри у Всевишнього і надії на нього. Виконання Божого закону як обов'язку спирається на любов, яка є основою вільного вибору людини та критерієм її моральних вчинків.

Для посилення своїх висновків як настанов для читача, М. Марков звертається до переконань власних однодумців-слов'янофілів. Він наводить вислів О. Хом'якова: «Между признанием разумного начала (нравственного) и сознанием долга как заповеди Божьей разница та, что во втором случае предполагается возможность исполнить требуемое... религия дает каждому человеку правило жизни..., но и творческую силу как над каждым человеком, так и над окружающей его средою» (6, 222). Без віри в Бога, вважав Ю. Самарін, моральні правила втрачають свою обов'язковість і всезагальність: «Например, понятие о человеческом братстве как вывод из того, что человек есть образ и подобие Божье, будучи оторванным от своего корня, должно непременно утратить свою объективность и свои границы...» (6, 222). Пізніше, вже в Чернігівський період своєї діяльності, М. Марков розвине значно ширше всі ці думки у великій статті (2 др.

арк.) «Об отношении нравственности к религии», проводячи центральну теїстичну ідею про релігію як підвалину моралі.

Завершується розгляд етичних учень аналізом аскетизму, який кваліфікується Марковим як один із напрямків учень про моральний обов'язок. Види аскетизму виникали як на релігійній, так і на філософській основі. До першого виду він відносить індійський, неоплатонічний та християнський. До другого - аскетизм піфагорійців, киніків та стоїків. Показуючи різницю між аскетичними вченнями, наш мислитель водночас акцентує на їх спільності. Всі аскетичні течії, крім християнства, закликали до відмови від земних благ, не тільки матеріальних, але нерідко й від духовних, спрямовували особистість на зречення від суспільної активності, від цього світу взагалі. Так, кинізм (М. Марков називає його цинізм) всю енергію людини спрямовував на заглушення своїх пристрастей, а не на управління ними. Але ж керувати пристрастями значно важче, ніж просто подавляти їх. Для першої справи вимагається більше духу, розуму, ніж для другої; повна стриманість дається легше, ніж помірність у житті.

Стоїки вважали справою мудрості зневагу до страждань, горя, смерті. Але коли страждання є однією з умов людського існування, то ховати їх прояв – це тільки афектація, придатна для дикунів, а не для цивілізованих людей. «Принимать удар без содрогания - это героизм, свойственный камню. Теряют жизнь без сожаления, значит быть недостойным жизни. Истинный героизм чувствует страдание, которое он побеждает, любит жизнь, которую он готов жертвовать на благородное дело. Стоицизм приводит только к апатии и равнодушию, или лучше к бездушию» (6, 225), робить висновок М.Марков відносно етичної спрямованості цієї філософії.

Наш мислитель знаходив у неоплатонізмі корені древньо-індійської релігії брахманізму, тому один із видів аскетизму він називає індійсько-неоплатонічним. Це вчення вважає матерію останнім, а тому найнедосконалишим у процесі еманациї Єдиного (чи Брахми в індійців). Для досконалої душі є карою з'єднання з недосконалою матерією - в'язницею. Тому треба звільнити душу від матерії, вбиваючи тіло. «Такой аскетизм не имеет нравственного достоинства, - переконаний М. Марков, - так как он состоит не в нравственном саморазвитии и усовершенствовании своей личности, но в подавлении и умерщвлении тела, в презрении к своей личности, которое есть нравственное самоубийство» (6, 226).

Проте таке засудження вищезгаданих течій аскетизму зовсім не означає, що М. Марков взагалі є противником цього морального напрямку. Він визнає християнський аскетизм, який називає істинним. Християнство вбачає перешкоди для виконання морального обов'язку, накресленого Богом, не в матерії, не в благах чуттєвого світу, а в егоїстичних потягах, які змушують нас ставити власні бажання вище загального блага. Аскети можуть перебувати і в самотності, і в спілкуванні, але головне, щоб ця людина мала живу віру в Бога і була віддана йому, постійно прагнула до внутрішньої особистісної досконалості, перемагаючи чуттєві егоїстичні прагнення, будучи готовою служити спільному благу своєю працею, а якщо потрібно, то й подвигом, знаходячи у цьому щастя. М. Марков прагне розвіяти поширене уявлення про християнський аскетизм як пусте зречення життя або про квієнтичну незворушність до всього, що відбувається у цьому світі.

Суть християнського аскетизму, на його думку, полягає «в деятельном стремлении... к нравственному совершенствованию человеческой природы, сообразно с божественным ее первообразом» (6, 227). Перша заповідь Христова вимагає любити ближнього не словом, а ділом, отож в діяльності на благо людей розкривається Божа сутність особистості. Таке суспільно-діяльнісне визначення аскетизму, суть якого вбачається у постійному, незрадливому, трудомісткому, довготривалому процесі подолання власного егоїзму заради загального блага, випадає не тільки з ортодоксального його розуміння християнством, але є нетривіальним і в філософській думці XIX століття. При цьому М. Марков аніскільки не зраджує християнським засадам віри, формулюючи поняття «аскетичне життя» як зразок постійного терпіння заради того, щоб не втратити свою людську природу, дану Богом. Критичний аналіз аскетизму наш мислитель ставить у кінець книги ніби для того, щоб остаточно наголосити на необхідності збереження людиною своєї власної сутності.

Як бачимо, через увесь аналіз М. Марковим етико-філософських учень червоною ниткою проходить засудження людського егоїзму, який був засадою ряду моральних

систем. Наш мислитель знаходить в егоїзмі ту рису особистості, яка є чужою людській природі, спотворює її сутність, а отже, спричиняє поглиблення суперечностей між індивідуальними та суспільними інтересами, породжує антагонізми в людських стосунках. Гуманізацію суспільних відносин він вбачає у відмові від егоїзму, у наданні переваг кожним загальній справі, в усвідомленні того, що без процвітання й прогресу громадського неможливе забезпечене, щасливе життя окремого індивіда.

Звичайно, у такій позиції мислителя можна вбачати вплив близького йому слов'янофільства, яке пропагувало засади тоталітарності, на відміну від західників, що базували своє вчення про людину на ідеї індивідуальності. Проте етика М. Маркова відмінна від слов'янофільської, яка наставляла до поглинання індивіда общиною, церквою, самодержавною владою. Не будемо забувати, що філософу притаманні початки екзистенціальності у розумінні сутності людини. Він ратує за внутрішню духовну діяльність особистості, яка веде до розвитку її індивідуальності, що знаходить прояв у зовнішніх фактах поведінки та різноплановості дій. Мова йде не про розчинення індивіда в масі, а про його добровільне, осмислене вpletіння в багатоманітність колективного життя, включення у суспільний процес морального сходження до добра, істини та краси. У цьому плані етика М. Маркова є близькою до концепції В. Соловйова, у якій є прагнення гармонізувати особисте і суспільне, бо «личное совершенствование каждого человека никогда не может быть отделено от общего, личная нравственность от общественной» (Цит. За 3, 28).

Етичні переконання М. Маркова, зрештою, опираються на християнські Божі заповіді, які, у його розумінні, справедливо виступають як ідеальні загальнолюдські норми і принципи моральності. Попри їх різноманітність за змістом всі вони спрямовують на творення добра. Часом Бог і Добро виступають у нього як синоніми морального абсолюту, який існує об'єктивно. Людина, усвідомлюючи свою моральну недосконалість, прагне наблизитися до абсолютного добра. Тоді зникає моральний релятивізм і конформізм, і людина творить добро незалежно від зміни обставин.

Джерела та література:

1. Богдашевский Д. Философия Канта. - К., 1898.
2. Гогоцкий С. Философия XVII-XVIII веков в ее соотношении с философией XIX века и отношение той и другой к образованию. - К., 1878.
3. Кувакин В.А. Философия Вл. Соловьева. - М., 1988.
4. Линицкий П.Н. Обзор философских учений. - К., 1874.
5. Лук М.І. Етичні ідеї в філософії України другої половини XIX - початку XX століть. - К., 1993.
6. Марков Н.П. Обзор философских учений. - М., 1881.
7. Марков Н.П. Сократ и его ифология // Журнал Министерства народного просвещения. - Март. - 1871.
8. Машенко С.Т. Грані філософської думки Миколи Маркова // Сіверянський літопис. - 2006. - № 4.

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Олександр Ковальчук

●

ОГИДНЕ ЯК ІСТИНА: МІСЦЕ І РОЛЬ ОГИДНОГО У ГОРИЗОНТІ СУСПІЛЬНИХ ОЧІКУВАНЬ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ (НА МАТЕРІАЛІ ТВОРІВ В.ВИННИЧЕНКА)

Протягом тривалого часу огидне виконує звичну роль у системі зіставлень з красивим, природа яких постійно змінюється: гармонійне - дисгармонійне, моральне - гріховне, фізично здорове - хворобливе, функціональне - не функціональне і т.д.(1)

За допомогою огидного досягається увиразнення прекрасного, що гарно «ілюструє» імпровізація скульптора (одного з героїв оповідання «Контрасти»), який на очах у публіки натхненно ліпить пластичний образ непримиренних естетичних антиподів: «А ...контраст?.. Тут...все: й історія думки ... слова... і естетика... Я хочу ліпити...одну річ...огидливе й гарне. Огидливе мусить бути жінкою, не дуже старою, але страшенно гидкою, з... розпусним виглядом в обличчі, з страшенним цинізмом душі й тіла. А поруч молодий, гарний юнак з полум'ям сили й захоплюючого бажання боротьби за добро, за красу, невинний, чистий, палкий!»(2)

Контраст, який використовується з моралізаторською метою, робить огидне вічним аутсайдером, заганяє його в систему антицінностей, що формує виключно одноплосчинну картину світу, підпорядковану диктатурі розуму, який проглядає явище крізь призму ідеалу.

ХХ століття вустами Г.Аполлінера («Гидоту ми нині любимо не менше, як красу») сміливо ламає усталену схему.

За словами відомого французького поета, стоїть передусім не прагнення епатажу, а багатогранний естетичний досвід ХІХ століття. Досвід В.Гюго, який (іронізував Гете) був спокушений романтизмом до зображення поряд з прекрасним «нестерпного і потворного»(3). Досвід майстрів натуралізму, у творах яких огидне сповнюється критичними інтенціями, пафосом соціального, бо сприймається як «заперечення існуючого ладу»(4).

Зрештою, поетичний досвід Бодлера, де огидне постає як елемент звичного буття, як закономірна частина «колообігу» природи, нормального перетворення матерії, нормального повернення природі того, що було у неї взято»(5).

Цей художній досвід зумовив реабілітацію огидного в естетиці, де відбулася симетризація його права і права краси - при творенні образу, при формуванні уявлень про мистецтво в цілому: Т.Адорно називає банальною думку про те, що «мистецтво не тотожне уявленню про красу, а вимагає для своєї реалізації ще й уявлення про огидне...»(6)

Складна діалектика зв'язку між красивим та огидним, її текучість, розмитість прикордонних смуг, а то й взаєморозуміння виразно окреслюється в оповіданні В.Винниченка «Рабині справжнього», де оповідач шукає особливу жінку («небувалу жінчину»), яка б «не продавалась і, почувавши жагу любовців, без контракту, без примусу, вільно, доброхітно робила зо мною обмін цінностями й не вважала б цього ні моральним, ні неморальним». (7)

«Полювання» у вечірньому місті, де закони сприйняття визначає химерна гра світла, обертається для героя то радістю від споглядання утаємниченої краси, яка зігриває надією притьмарений, сумовитий простір бульвару («висока, поважна жіноча постать ... тихо пройшла повз мене ... Очі глибокі, темні ...»), то гіркою відразою і навіть огиди від обсервування того ж «об'єкта» у променях сильного, нещадного світла: «Якесь широке, трухляве, намазане білим лице, розплесканий в пудрі ніс, підведені, як у клоуна, брови й очі... Брудновата пасмочка волосся»(8).

Зміст цієї побутової замальовки міг би обмежитися нехитрою правдою емпіричного матеріалу. Але оповідач іде далі, проектує сказане на базі категорії буття: Дійсність та Ілюзію.

«Профіль» їх, їхня спеціалізація в побутовому сприйнятті чітко визначені: Дійсність - частіш усього - це страждання, це щось огидне, а Ілюзія - «чиста красуня» (В.Винниченко), радість життя.

Та за мить уявна картина парадоксальним чином обертається, все змінює своє місце: в іншій історії, розказаній тим же оповідачем і теж пов'язаній з образом жінки, вже Ілюзія стає «гидким кошмаром», а Дійсність - тим, що хочеться «од всієї душі обняти й розцілувати»(9).

Така категоріалізація життя - ненадійний інструмент: і дійсність, і ілюзія - поняття релятивні, оскільки побутують у світі чуттєвості. За В.Винниченком, господарем світу є «Чуття життя», якому й підпорядковуються Дійсність та Ілюзія. У світі ж чуттєвості «Залежно від інтенційного тла й реальне, й уявне можуть виступати як носії й прекрасного, й потворного»(10).

Загальний висновок нівелює оціночну відмінність між дійсністю та ілюзією, між реальним та уявним, стирає гостроту протиріч між красивим та огидним, лишаючи актуальним тільки стан внутрішнього вдоволення: «Отже, слава всьому, що на радість Життю, і ганьба поганим слугам його, як би вони не звались - чи мрія, чи калоша»(11).

Огидне та красиве глибинно пов'язані між собою не лише на рівні інтенційності. Момент взаємозв'язку відстежується по-різному: за Рощенкранцем, огидне - органічна частка прекрасного, оскільки вийшло з надр краси(12), ще ширше розглядає питання Адорно, який генералізує категорію огидного, робить її явищем всеохоплюючим - «діалектика огидного ввібрала в себе й категорію краси»(13).

Бодлер сприймав красу не як радісний лик буття, а як щось сумне і журливе(14). Передусім тому, що краса «пов'язана з Горем»(15). Відкидаючи цю тезу (стверджуючи, що горе - це не краса, а «рід некриси» - 16), В.Винниченко в оповіданні «Чудний епізод» дає свій варіант відповіді.

Твір розпочинається з «бодлерівського» запитання: «Чому сумно стискується серце, коли дивишся на красу? Чому хочеться тужно схопити голову в руки і ридати гарячими сльозами... чому в тих сльозах і ніжність, і радість, і журба, і безнадійність?»

Текст твору - це ніби своєрідна розгорнена відповідь на поставлене питання. Сам герой не в змозі відповісти: чому при спогляданні краси «сум не зникає з... серця». Провідником у світ тасмниці стає «страшне створіння» - жінка-страховище. Повія з життєвого примусу, і скульптор за покликанням вперто ліпить жіночу постать - «огидливу жінку», яка приваблює героя «таємною тугою, солодкою, смокчучою, якоюсь тихою печаллю». Чому огида і печаль? Бо діалектика стосунків огидного і краси - це складне поєднання їх - «В різних формах» - у кожній людині (без винятку).

Життя складається так, що огидне нерідко ховається за красою, прикривається нею, водночас красу може заступати огидне. Найстрашніший варіант - це тоді, коли за красою ховається «огидне внутрішнє».

Саме цей варіант поєднання красивого й огидного герой пропонує скульптору втілити в образі жінки. Тим самим для нього наступить бажаний компенсаторний момент: краса, рідкісна краса його коханої, поєднана з рідкісним цинізмом, нарешті знайде відповідне поцінування («Завтра вона знайде оцінку своєї краси»).

Жадоба помсти заступає те глибинне філософське питання, яке так гарно було сформульоване на початку твору. Тому виважену підсумовуючу відповідь дає жінка-скульптор: такий варіант поєднання красивого й огидного, справді, не лише шокує, а й «викликає страшний сум».

Естетичною симетризацією, інтенційністю (як і оцінюючим планом) проблема огидного не вичерпується. На їх фоні на початку ХХ століття все впевненіше проглядає інша - центральна проблема: краса та огидне і правда життя, краса та огидне й істина.

Краса «традиційно визнається «обличчям» істини»(17). У новітні часи монополія краси на відзеркалення істини зруйнована. Каталізатором змін стало мистецтво, яке актуалізувало огидне як виразника правди життя.

В оповіданні «Олаф Стефензон» традиційне для митців естетичне суперництво розгортається між двома художниками (Олафом і Дієго), кожен з яких прагне здобути прихильність суворих поціновувачів мистецтва. Перемогу здобуває Дієго, який розгорнув панораму сучасного життя як торжество огидного.

Жах від побаченого на картині, що своїм образним світом нагадує роботи швидше не експресіоністів, а постекспресіоністів (представників Nachexpressionistengeneration) - Бекмана, Дікса, Гроса, творчість яких мала яскраво виражене соціально-критичне спрямування (18), магнетизує глядача, викликає шок: «На картині... стіл широкий, низький, немов роздавлений вагою пляшок і закусок; за столом чоловік...Лоб...вувський...покритий легким жаром. Од лоба розходились вниз щоки, падаючи білуватими м'якими брижами на...серветку. Лице звичайного одгодованого рантє ... лице людини, яка робить щось гидке, знає про це й раює з того, раює лукаво, злорадно, самовдоволено. Ця самовдоволена злорадність, й раювання настільки певні в собі, настільки дужі, що навіть дають вражіння невинності, правоти, законності. В одній руці рантє була виделка з м'ясом, а в другій для чогось годинник. Він сидів на фотелі з тонкими, загостреними на кінцях ніжками. Одна з ніжок наступила на дитину, якраз в пахві ноги. Дитина, вся синя, судорожно, в дикому жаху кричала і корчилась...» (с. 653 - 654).

За шоком приходить усвідомлення правди життя: про це відверто говорить переможений Олаф Стефензон - «А ви знаєте, чого у Дієго так гарно вийшло? Ні? Тому, що він узяв те, що є, а я те, чого нема» (с. 662).

Правда, звичайно, не в копіюванні життєвих сцен, а у відтворенні духу часу, духу того світу, який своїм відвертим цинізмом готував апокаліпсис ХХ століття.

Дієго осягає істину не розумом: «Це було поза його свідомістю - напевно! Він був занадто дурний, щоб розумом зробити це» (с. 654).

Підсвідоме художника, занурене в колективне несвідоме, явно відчуло тектонічні здвиги в світі духовного, вловило обурення огидними диспропорціями етичного і засобами мистецтва «сфотографувала» його.

Місія мистецтва саме такою і є: «воно інтуїтивно схоплює зміни, які відбуваються у колективному несвідомому». Найвиразніше дана закономірність виявилася в експресіонізмі.

Ці спостереження зроблені Юнгом у роботі «Духовна проблема сучасної людини», де вчений на основі того, що відбувалося в колективному несвідомому, змоделивав характер процесів, що визначили долю ХХ століття, перша третина якого була позначена незмінним посиленням інтересу до життя душі - передусім до її «заднього плану» (Юнг).

Від глибинного обсервування підсвідомості очікувалися відповіді на ті питання, на які не спромоглися відповісти ні релігія, ні розум. Саме звідси йде «захоплення всією цією мерзотою», відкритою Фройдом (19).

Найцікавіше у статті Юнга - спроба пояснити головне: якій меті слугує «фанатичне поклоніння всьому огидному».

Юнґіанська відповідь, коли йдеться про життя мас, задовольняє лише частково. Так, справді тим самим руйнуються цінності свідомого світу, знищуються ідеали, рукотворні кумири. Але цього замало. Видається, що волю до огидного у маси формує нестерпність буття, виразні картини якого постають у творах В.Винниченка. Візьмемо «найневинніший» приклад - ту сцену із оповідання «Контрасти», у якій заможна Гликерія (із співчуття) ділиться їжею з голодними, нужденними заробітчанами: «Коли ж і Семен також береться за наїдки, робиться щось страшне. Гомін, крики, лайка, прохання, сльози, звіряче ревіння... жадні погляди... змучені обличчя... Біля самої Гликерії, важко сопучи... зупиняється ... хлопець... і дрижачими руками починає виймати з коробки і пхати в рот сардинку. Руки йому залиті кров'ю, - видно, порізав їх об бляшану коробку; на підборідді теж кров, на коробці кров...» (с. 235 - 236).

Здавалось би, нічого особливого, сцена, як сцена, а опосередковано відкривається обшир безодні огидного, відчувається страшний морок, її моторошна глибина, зануреність у жах.

Виразним втіленням настроїв людини, що живе у світі нестерпного буття, є образ лісоруба - героя однієї картини Олафі Стефенсона: «Він стояв у лісі над зрубаним деревом з сокирою в одній руці... він до чогось чи прислухався, чи чекав... що це за чекання було! Я не знаю... Там була й ... радість... сумнів, непевність, а в губах уже - гнів, лютий гнів чоловіка, якого хтось чи щось жорстоко обманув... чується в судорожно заціпленій руці з сокирою, чується в якихось рисах тіла, що, переконавшись в обмані, чоловік люто змахне сокирою...» (с. 629).

Інстинктивне напруження тіла, готового руйнувати, руйнувати люто й несвідомо, стає символом епохи. Я злий, «Я всіх ненавиджу» - зізнається безробітний Максим («Роботи!»). Тому в момент революційних заворушень без сумніву вбиває невідомого йому стража порядку: «Ах, як добре, добродійко!.. скрикнув він. - Ви знаєте, що я бив їх так, що аж руки болять! Я ж, знаєте, одного поліцейського прибив!.. Так, знаєте, і впав...» (с. 160). Ще грандіозніший план нищення визріває у голові самого митця: свого часу В.В.Винниченко «носився з ідеєю влаштувати підпали панських маєтків за одну ніч по всій Україні»(20).

Інстинкт рухав маси у невідоме: про це з дивовижною проникливістю писав Г.Лебон - «Важко передбачити, що може вийти з такого періоду, який мимоволі має хаотичний характер»(21). Хаотичний, бо відбувалося те, про що попереджав Достоевський: «Чи в содомі краса? Вірю, що якраз у содомі вона і сидить для величезної більшості людей...»(22) Огидне, зло притягують до себе, захоплюють уяву (а вони, про це говорив уже Бодлер, «можуть подобатись»), що формує - протиприродне для етичної свідомості - поняття «краси Зла»(23).

Хаос - особливий стан світу. Митці на початку ХХ століття нерідко трактували його як креативне середовище, як відлік початку. Показовою щодо цього виглядає маніфестація П.Клее (відомого художника-експресіоніста): «Є логіка в тому, що я починаю з хаосу... це найбільш природне начало»(24). Такий напрям думки органічно вписувався у міфологізоване підсвідоме мас, які приймали Хаос як «лоно», в якому зароджується світ»(25).

З Хаосом тісно пов'язаний Космос, який «у багатьох випадках» з хаосу й виникає(26).

Особливість Космосу полягає в тому, що його базовою одиницею не може бути

огидне. Він ґрунтується на порядку, гармонії. Звідси вирішальна роль краси у формуванні космосу. М.Данилевський у цьому питанні йшов далі, стверджуючи, що «краса є причиною існування космосу» (27).

Формування Космосу з Хаосу природнім шляхом - процес тривалий, складний, непередбачуваний. Утопічна свідомість пішла іншим шляхом: зруйнований силою старий світ мусив (мов за помахом чарівної палички) майже одночасно перетворитися на прекрасний новий світ.

Для поширення цих настроїв російський більшовизм мав прекрасне підґрунтя - у першу чергу за рахунок ілюзій ліберальних кіл Росії, репрезентом яких, зокрема, був відомий філософ В.Ерн, який пропонував досягти «реального преображення огидного нинішнього в абсолютну Красу майбутнього»(28).

Відчуваючи атмосферу, спіраючись на неї, адепти комуністичної ідеї не без успіху намагалися прищепити масам «гарячу віру в союз пролетарської революції з гармонійним ідеалом прекрасного життя»(29).

У творчості В.Винниченка апологетом цих ідей виступає Софія (головний герой драми «Між двох сил»). Щиро віруючи в ідеали більшовизму, вона із запалом неофіта пропагує їх: «...це зоря нового життя...на інших підвалинах, справедливих, розумних, прекрасних». Самоочевидність сказаного така велика, що героїня з подивуванням сприймає інстинктивну недовіру іншого (Панаса): «Як ви не бачите всієї естетичної грандіозної краси цього?» (30).

Фанатичне захоплення новою «красою» виводить Софію у «площини трансцендентного» (31), що однак не заважає їй пропагувати необхідність огидних вчинків - відвертого насилля, яке й повинне «автоматично» вивести у світ краси: «Ну, нехай обиватель, нехай буржуй гвалтує, що одбирання в його награвленого ним є грабїж... це ж саме одбирання творить нове життя, нову мораль, красу... (підкреслення наше.О.К.)» (32).

У вирі возвеличеного героїнею насильства гине все: старий світ, мораль, цінності, рідні. Саму ж її насильство заганає у глухий танатологічний кут. Єдиний вихід звідти - втеча у смерть.

Так воля до огидного закономірного обертається не торжеством краси, а кінцем життя.

Джерела та література:

1. Słownik terminów Isterackich.-Wrocław-Warszawa - Krakov - Gdansk, 1976. - С. 53.
2. Винниченко В. Краса і сила. - К., 1989. - С. 224 (Далі, цитуючи за цим виданням, зазначаємо у тексті сторінку).
3. Эккерман. И. Разговоры с Гете. - Москва, 1981ю - С. 631.
4. Кучинская А. Прекрасное. Миф и действительность. - Москва, 1977. - С. 24.
5. Обломиевский Д. Французский символизм. - Москва, 1973, - С. 138.
6. Адорно Т. Теорія естетики. - К., 2002. - С. 68.
7. Винниченко В. Рабині справжнього // Український декамерон. - К., 1993. - Кн. 1. - С. 234.
8. Там само. - С. 235-236, С. 238.
9. Там само. - С. 245-246.
10. Бондаренко А. Лінгвостилістична інтерпретація оповідання Володимира Винниченка «Рабині справжнього» // Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Філологічні науки. - Ніжин, 2005. - С. 84.
11. Винниченко В. Рабині справжнього // Український декамерон. -К., 1993. - Кн. 1. - С. 246.
12. Шестаков В. Эстетические категории. - Москва, 1983. - С. 138.
13. Адорно Т. Теорія естетики. - К., 2002. - С. 71.
14. Нольман М. Шарль Бодлер. - Москва, 1979. - С. 161.
15. Мильчина В. Послесловие // Шарль Бодлер. Об искусстве. - Москва, 1986. - С. 398.
16. Винниченко В. Чудовий епізод // Український декамерон. - К., 1993. - Кн. 1. - С. 296 (Далі цитати з цього твору подано за згаданим виданням у діапазоні сторінок: 288 - 298).
17. Самохвалова В. Достоевский и Мисима (о метафизике красоты) // Вопросы философии. - 2002. - № 11. - С. 196.
18. Expressionismus. Vom bildnerischen Engagement zur Kunstwende. - Freiburg - Basel - Wien, 1976. - S. 105.
19. Юнг К. Духовная проблема современного человека // К. Юнг. Сознание и бессознательное. - Спб - Москва, 1997. - С. 487.

20. Панченко В. Будинок з химерами. Творчість Володимира Винниченка 1900 - 1920 р.р. у європейському літературному контексті. - Кіровоград, 1998. - С. 24.
21. Лебон Г. Психология масс // Психология масс. - Самара, 2001. - С. 5.
22. Достоевский Ф. ПСС: в 30-тит. - Ленинград, 1972 - 1980. - Т. 14. - С. 100.
23. Обломиевский Д. Французский символизм. - Москва, 1973. - С. 135.
24. Постмодернизм. Энциклопедия: В 2-х т. - Москва, 1988. - Т. 2. - С. 581.
26. Там само.
27. Ефремов А. В битве за красоту // Москва. - 2006. - № 1. - С. 194.
28. Эрн В. Идея катастрофического прогресса // Литературная учеба. - 1991. - № 2. - С. 137.
29. Лифшиц Мих. Собр. соч.: В 3-х т. - Москва, 1988. - Т. 3. - С. 227.
30. Винниченко В. «Між двох сил». - К., 1998. - С. 43.
31. Лохіна Є. «Між двох сил»: утопічний простір Володимира Винниченка // Магістеріум. Літературознавчі студії. - К., 2000. - Вип. 4. - С. 49.
32. Винниченко В. «Між двох сил». - К., 1998. - С. 43.

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

*Тамара Демченко,
Наталя Кравченко*

●

ЛЮДИНА, ЯКА НЕ ЗАХОТІЛА БУТИ ОСТРОВОМ

Рецензія на книжку: «День і вічність Джеймса Мейса / За заг. ред. Л.Івшиної. - Вид. перше. - К.: ЗАТ «Українська прес-група», 2005. - 448 с.»

*No man is an Island, entire of it selfe;
every man is a piece of the Continent, a part
of the maine; if Clod bee washed away by
the Sea, Europe is the lesse, as well as if a
Mannor of thy friends or of thine owne were;
any mans dearth diminishes me, because I
am involved in Mankinde; And therefore
never send to know for whom the bell tolls; It
tolls for thee.*

John Donne.

*Немає людини, що була б як острів,
сама по собі; кожна людина - грудка
землі, часточка суходолу; і якщо море
змиє хоч би скалку материка, поменшає
Європа, і те саме буде, якщо змиє мис,
або оселю друга твого, а чи твою власну;
від смерті кожної людини малію і я, бо
єдиний з усім людством; тому ніколи не
питай, по кому подзвін - він по тобі.*

Джон Донн.

Попри всю простоту цього класичного, одного з найпривабливіших визначень гуманізму, на яке тільки спромоглася велика епоха Ренесансу і який став широко відомим у XX ст., завдяки тому, що Е.Гемінгвей (Хемінгуей) обрав його епіграфом до роману «For whom the Bell Tolls» («По кому подзвін»), насправді людей, котрі були б здатні на дотримання його приписів у повсякденному житті, тобто прагнули реалізувати їх у практичному сенсі, не так уже й багато знайшлося у всій наступній історії людства. Власне, їх можна назвати поіменно - тих, кому чуже горе боліло, як своє, хто здатен був на великі особисті втрати, аж до загибелі, аби допомогти далеким, чужим, «іншим», хто своє життя поклав на те, щоб подолати пануючу в

суспільстві «острівну» психологію. Джеймс Мейс - поза всяким сумнівом, належить до цієї славної когорти світочів людства.

З відчуттям певного остраху ми приступаємо до аналізу нової книги редакції газети «День» - «День і вічність Джеймса Мейса», яка є водночас і гідним внеском у величезну за обсягом, але далеко не завершену, історію голодомору в Україні, і даниною пам'яті великого Американця і великого Українця. Але на цьому її значення не вичерпується. Насамперед треба зазначити, що ця зі смаком оздоблена книжка - несподіваний, цікавий, і, безперечно, перспективний поворот у долі редакційної серії «Україна incognita». Після трьох видань, які склалися з чітко окреслених тематично нарисів невідомої і, чого вже гріха таїти, напівзабутої історії та культури України, непростих, драматичних, а часом і трагічних сторінок відносин з Росією та Польщею, редакція звернулася до персонального принципу укладання збірника. Після «мейсівського» збірника з'явилися ще й «Апокрифи» Клари Гудзик, а зовсім недавно, згідно з інформацією, вміщеною на шпальтах газети, побачили світ ще дві книжки: альбом робіт карикатуриста Анатолія Казанського та праця редактора газети «День» Лариси Івшинної «Мої університети» [День. - 2006. - № 156. - С. 19; № 160. - С. 21]. Безумовно, що такий підхід таїть у собі багато приємних несподіванок, бо редакція «Дня» зуміла об'єднати навколо себе талановиту, інтелектуально спроможну автуру, здатну на справжній прорив не тільки у сучасній українській журналістиці, але й у духовному житті країни.

Але повернімося до книжки, рецензування якої ми обрали. Її поява, окрім усього іншого, засвідчує обов'язковість та дотримання свого слова - рис, притаманних редакції газети. Пам'ятається, як під час зустрічі з інтелігенцією м. Прилуки у травні 2004 р., коли всі перебували під враженням трагічно ранньої смерті Дж. Мейса, редактор газети п. Івшина запевнила аудиторію, що редакція підготує до друку збірник його журналістського доробку. Книга вийшла наступного року у значно ширшому форматі. У передмові сказано, що її поява - «наш моральний обов'язок. Вона - наш своєрідний пам'ятник. Книжка видана за особисті кошти журналістів газети «День». Хочемо, щоб вона дійшла до всіх українців, у кого жива душа...» (С. 6) *.

На обкладинці - обличчя Мейса: і таке, як воно поставало перед читачами у кожній з його знаменитих колонки, - і вже мовби пройнялося туманом, бо належить вічності, але вперто проступають рядки його текстів, немов підкреслюючи невмирущість слів російського письменника з київським корінням: «Рукописи не горять» - день ніколи не скінчиться.

За жанровим розмаїттям рецензоване видання переверщує все, що побачило світ у бібліотеці газети «День»: тут і автобіографія Дж. Мейса, і його наукові статті (переважно ті, що друкувалися в газеті), і колонки, і дотичні до голодоморної проблематики документи, і спогади про нього і, нарешті, докладна інформація про засідання «круглого столу» редакції із запрошеними рідними, друзями, однодумцями з приводу питання про вшанування пам'яті покійного журналіста. Але, оскільки всі сюжетні лінії об'єднані унікальною постаттю, то їхнє поєднання виглядає цілком природним і доречним.

Життєвий шлях Дж. Мейса добре відомий кожному, хто хоча б поверхово торкався проблеми вивчення теми голодомору. Головні його віхи: народився 18 лютого 1952 р. у м. Маскогі (штат Оклахома, США), закінчив Державний університет Оклахоми, магістратуру Мічиганського університету, в останньому деякий час викладав, потім став докторантом Інституту україністики при Гарвардському університеті (Кембридж, штат Массачусетс). Тут Мейс спільно з Р.Конквестом працював над проектом із вивчення українського голодомору. У 1986 - 1990 рр. він був виконавчим директором Комісії США з питань голодомору. З 1994 р. постійно мешкав в Україні, працював науковим співробітником Інституту етнополітики при НАНУ у Києві, професором політології Національного університету «Киево-Могилянська академія», з 1997 р. консультант і колумніст (автор постійної колонки) газети «День». Помер Джеймс Мейс 3 травня 2004 р. (С. 2 - 26), похований у Києві на Байковому кладовищі.

Було б несправедливо, звичайно, зводити весь науковий доробок американського історика тільки до історії голодомору, він - один з піонерів вивчення націонал-комунізму в Україні, але, саме досліджуючи найбільшу гуманітарну катастрофу українства, Мейс піднявся до планетарного рівня.

Концептуальні засади вченого у цьому питанні зводяться до декількох постулатів, до яких він постійно привертав увагу як представників наукових кіл, так, і що набагато важливіше, світової громадськості:

- голодомор - це геноцид, а отже, сучасне українське суспільство, усвідомлює воно цей факт чи ні, є постгеноцидним за своєю сутністю;

- голодомор - спланована акція по знищенню українського народу, бо паралельно з винищенням селян йшов «відстріл» інтелігенції, планомірно ліквідовувалися залишки автономії України;

- вина сталінського режиму - теоретика і практика даного геноциду - незаперечна і доведена;

- вина Сполучених Штатів Америки, європейських держав полягає у тому, що їхні уряди, маючи достовірну інформацію про масштаби катастрофи, не втрутилися, не хотіли вірити і знати, вичікували, втішалися брехливими повідомленнями продажних журналістів на зразок В.Дюранті;

- трагічний спадок 30-х рр. деформував суспільну свідомість, негативно позначився на світобаченні сучасних українців хоча б тим, що багато хто й чути не хоче про страхоття 1933 р, а дехто й виправдовує їх.

Тому постає невідкладне завдання перед мислячою частиною суспільства - ліквідувати ці негативні наслідки, насамперед у духовному житті. Важко не погодитися з американським дослідником: «Кожна душа - дорогоцінна й кожна душа, несправедливо та передчасно позбавлена життя, заслуговує, щоб про неї пам'ятали. Ми стали тим, чим є, не в останню чергу завдяки пам'яті, завдяки історії дізналися, хто ми такі, а завдяки простому ритуалу - запаленню свічки в пам'ять про тих, хто жив до нас, ми можемо підтвердити ту єдність культури, що існувала до нас, і того її продовження, яке ми хочемо передати своїм нащадкам. Найпростіші і найзвичайнісні люди заслуговують анітрохи не меншого, ніж великі. Ми їх не забудемо» (С. 282).

Постає закономірне питання, що ж все-таки змусило американського дослідника так рішуче змінити свою долю і переїхати до бідної, невлаштованої, замордованої цілою купою важко вирішуваних проблем новопосталої України? Звичайно, у нього були труднощі з працевлаштуванням (права про голодомор, а точніше, різка критика політики США у ставленні до СРСР того трагічного 1933 року зачинила перед ним двері американських університетів), але ж були і є університети у Великобританії, Австралії, Канаді, інших англомовних державах... Чому Україна? На нашу думку, відповідь на це непросте питання дає один епізод з життя Мейса, шире, без прикрас, описаний ним самим. На початку 90-х рр. минулого століття, під час першого приїзду до України, його запросили поїхати з групою ентузіастів на Уманщину, щоб поставити чи не перший хрест в Україні на кладовищі, де були свого часу зариті померлі від голоду. Американець стояв мовчки, вдивляючись у ледь помітні горбки, кругом чатувала міліція, селян прийшло мало - боялися влади, а він плавав (С. 22, 38). Ця дуже людська, природна реакція на безмірне, невимовне горе, мабуть, поріднила його з українським народом. До речі, ближче знайомство з американським світом мусить внести серйозні корективи у ті стереотипи, що стали створюватися внаслідок неконтрольованого панування на наших телеекранах голлівудських трилерів та бойовиків. Далеко не всі американці, мабуть, молодики зі сталевими м'язами і повною відсутністю емоцій. У газеті американських українців нашу увагу привернула замітка про конгресмена Д.Дейвіса, який відвідав українську громаду у Чикаго. Про нього повідомлено, що під час візиту до України, він поклавши квіти до пам'ятника жертвам Голодомору, постояв біля нього і заплакав... Тут же вміщена фотографія: сенатор є афроамериканцем, ймовірно, без жодної краплі слов'янської крові, але й без байдужості, на жаль, часто притаманної нам [Свобода. - 2006. - 20 січня. - С. 15].

Джеймс Мейс теж не соромився плакати, і тому вбитий голодом український світ визнав його своїм заступником і речником. Раз почувши цей поклик: «Ваші мертві обрали мене», він до кінця самовіддано йшов по цій важкій дорозі - з'ясування всієї страшної правди про трагедію. Це було сходження в пекло. Розливи, історик керувався і якимись іншими мотивами, але навряд, щоб це був холодний розрахунок, бо українські мертві, хай вибачать нам цей цинізм, ще нікому не приносили грошей.

У книжці багато сказано про особливий талант Мейса - історика, політолога, журналіста, синтезувати свої ідеї, роздуми, спостереження і викладати все доступно, образно і водночас інтелектуально насиченою мовою у стислому форматі. Не маючи змоги переказувати зміст його колонок, наведемо тільки деякі із заголовків: «Відчуття дежа ву», «Пам'ять про Бабин Яр», «Куди прямуєш, Україно?», «Кодекс Корделії», «Синдром Валуєва», «Ціна справедливості», «Безвідповідальність Заходу», «Українізація України» - усього 107 колонок, вміщених у рецензованому збірнику. У цих текстах привабливе і ерудиція автора, і виклик, і безстрашність, і іронія, і афористичність викладу, і таке глибинне проникнення у сутність речей, що аж дух перехоплює від очевидності і моторошності істини, яка розкривається перед тобою. Дж. Мейс умів писати правду і про Америку, і про Україну. Здається, він різкіше писав все-таки про першу: «Моя люба Америка» часто його сердила, про нашу країну, у якій дурниць робилося і робиться значно більше, він писав м'якше: у цьому виявлялося виховання і делікатність «Лицаря України».

Серед авторів спогадів про Мейса зустрічаємо прізвища людей, всій Україні відомих, колег-журналістів, представників західного світу - українців з діаспори та іноземців, які переймаються нашими проблемами. Знову ж таки варто відзначити, що й цей розділ за змістом дуже різномірний: від першої ґрунтовної спроби відомого українського історика С.Кульчицького

осмислити місце Дж.Мейса в сучасній історіографії голодомору до зворушливих спогадів про навіть поодинокі зустрічі з непересічною людиною. У цьому контексті привертаять увагу тексти журналістів газети «День». Найбільше враження справляють сторінки, написані вдовою Дж.Мейса. Історія «глибокого осіннього кохання» залишає глибокий слід у душі кожного, хто її прочитає. Мейс скрізь органічно вписувався у людське середовище: він був своїм в українському селі, у старовинному італійському місті Віченці (де проходив міжнародний конгрес) чи Парижі. Думається, що доречно буде згадати і про перебування подружжя Мейсів у Чернігові, хоча про це й не написано у книзі.

Дж. Мейс двічі відвідав наше місто. У травні 2002 р. він разом з дружиною - українською письменницею Н.Дзюбенко - милувався красою чернігівських каштанів, поспілкувався зі студентською молоддю, зустрічався з журналістами та істориками. Ми були приємно вражені простотою і доступністю американця, його невідомим інтересом до українців. Він, зокрема, розповів, що «першою любов'ю» в історії України для нього стали націонал-комуністи, а улюбленим українським діячем є Микола Хвильовий. У 2003 р. він приїздив до Чернігова у зв'язку з проектом видання збірки історичних нарисів «Чернігівщина incognita», ідею якого було запозичено у редакції газети «День». З цих рядків можна зробити ще один висновок: американський вчений брав активну участь у конкретних справах, спрямованих на реалізацію його ідей, зокрема, це стосується наміру заснування державної наукової установи, співробітники якої б організували й координували всю роботу по вивченню голодоморів. Його цілеспрямованість і наполегливість помітили й відзначили корифеї національної культури. З листа Олеся Гончара до правління Спілки письменників України від 12 червня 1994 р. довідуємося, що: «... створення в Києві Інституту Геноциду на чолі з вірним другом України доктором Мейсом вважаю дуже доцільним і вартим найактивнішої підтримки громадськості. Сподіваюсь, що новостворений Інститут буде Інститутом великої історичної правди, який донесе до світу довгозамовчувану трагедію України в її повному обсязі» (С. 429). Надії видатного українського письменника, як відомо, не справдилися: доктору Мейсу не судилося очолити таку потрібну наукову установу. Але хочеться вірити, що ця кричуща несправедливість - невинуватиме затягування зі створенням Інституту, - таки завершиться перемогою національно-демократичних сил. У стінах закладу будуть сконцентровані всі необхідні матеріали і продовжено вивчення проблематики, якій віддав своє життя Мейс.

Підсумовуючи, ще раз підкреслимо, що книжка про Дж. Мейса є одним з тих видань, яких гостро потребує наше суспільство. Вона необхідна в усіх українських бібліотеках, школах, вищих навчальних закладах (не тільки там, де вчать майбутніх журналістів), бо вчителю, інженеру, лікарю треба знати історію свого народу, а також долучитися до долі ширшої і гуманної людини. Взагалі, якщо знову звернутися до епіграфа, то треба відверто сказати, що Мейс є істинним представником тієї породи людей, які приходять у світ, щоб зробити його добрішим, чистішим, світлішим. Мабуть, найкращим Пам'ятником йому будуть не щирі слова, а продовження його справи - створення Інституту геноциду, видання повного зібрання творів вченого і громадського діяча. Варто було б також подумати про заснування премії імені Джеймса Мейса. Нею можна було відзначити кращі студентські роботи у царині тієї тематики, до дослідження якої доклав найбільше зусиль видатний учений і велика людина, що своїм життям поборював острівну психологію і мораль.

Сергій Квітницький

КРОКИ НАЗУСТРІЧ СОБІ НА ПАГОРБАХ ЖИТТЯ

Степан Лукасевич. На пагорбах життя. - Тернопіль: Джура, 2006.

«На небі повинні бути різні зірки», - так сказав філософ. Справді, інакше це - не небо. Кожна зірка - по-своєму неповторна та прекрасна. Те ж саме, як на мене, можна стверджувати і про сучасний літературний процес.

На жаль, більшість наших літкритиків зациклюються на гучних іменах (часом всоте переповідаючи одне й те ж), натомість чомусь ігнорують талановитих, цікавих авторів із «глибинки».

Проте книга письменника Степана Лукасевича «На пагорбах життя», яка нещодавно побачила світ, безперечно, заслуговує на увагу. Особливо мені сподобались оповідання та роздуми автора.

«Знаходжу для себе вільні, переважно вечорами і в недільні чи святкові дні, хвилини для зустрічей з думками й словом, які, дякуючи Богові, дедалі частіше й частіше приходять до мене. І тішу себе, і радий, що воно, слово, у мене є, що життя не дало деградувати моїй першій серйозній професії (пан Степан працював журналістом. - С.Д.), що маю, а найбільше - хочу сказати людям про наболіле. А чи зрозуміють вони мене - це вже другорядне. Для мене важливо, що я їм хочу сказати, бо роблю це щиро», - пише Степан Лукашевич.

Книга розрахована на широкий загал читачів. Власне, автор і ставив перед собою таке завдання. Нерідко про досить складні речі він пише напрочуд просто. Але його простота не позбавлена мудрості. У книги - позитивна, добра енергетика. Відчувається, що створила її людина високодуховна, віруюча.

Тут - немало зворушливого. Наприклад, в оповіданні «Інвестиції першого поцілунку». Буквально одним штрихом, якимось зовсім ненав'язливо і невловимо, говорить автор про таїнство першого кохання, бентежного та незабутнього. І яким же було здивування Івана, коли, здавалося б, назавжди загублена у далеких світах Оріся, через десятки років, так несподівано і оригінально нагадала про себе!

Степан Лукашевич - майстер діалогів. У книзі вони - органічні, самодостатні та справді дотепні:

- *Ти, Мироне, ніби прийшов до мене свататися сьогодні, - під'юджувала, чим і виручила чоловіка завжди весела Марина. - Чи не так?*

- *Як би то про мене, то було б легше, - зірвалося у нього з вуст.*

- *Ти про кого, Мироне? - напосідала, жартуючи, Марина. - Може, в тебе хтось з'явився, коли я ходила до сільської заради? - Ой, усміхнулася враз і, ніби виправдовуючись, виправила себе: - До сільської ради.*

(«Приречений»)

Вражає і оповідання «Інтриганки». Ніби скільки вже сказано про війну в Афганістані. Проте загибель молоді жінки, яка, захищаючи свою країну від нашествия чужинців, хотіла застрелити радянських бійців, - не може залишити байдужим жодного читача.

У текстах Степана Лукашевича - багато болісних роздумів про наше минуле, сьогодення і майбутнє. Він - чесний перед собою та іншими, розуміючи, який тернистий шлях попереду. Це усвідомлює і Панько Нечесаний, котрий приїхав з Америки погостювати у сестри Лесі («Чиказьке гетто»): «Думки в голові Панька Нечесаного роїлися, як бджоли на пасіці. Суперечливі і млосно надокучливі. Вражало все. «До війни тут було ліпше», - думалось Панькові. Опатно доглянуті хатки-садиби, нероз'їджені сільські дороги кінця тридцятих стояли перед його очима, як картинки-спогади. Опрісніле його життя на чужині не мало тієї омріяної уяви про батьківщину. Вона різко розходилася з дійсністю. Навіть пливке прогріте серпневе надвечір'я якимось іншим промінням освітлювало охристі навкруги поля, золотавий захід сонця і сам край неба. Все це ніби штучне, обмертвіле і знелюднене. Не українське. Нагадливо чиказьке». І як підсумок цих міркувань: «Треба щось робити для України... Треба щось робити...»

Як українець, громадянин нашої держави і віруюча людина цілком згоден із думками, висловленими автором в його «Спотиканні» та «Великодні». Цікаво було читати про подивування німця Ганса Шнайдера, що приїхав до українського села за... передовим досвідом («Заманливе бажання»). Степан Лукашевич зумів створити не надумані, а справді реальні, «повнокровні» персонажі підприємців та чиновників нової формації, які справді вболівають за Україну («Максималіст», «Заманливе бажання» та ін.). Власне, в цьому - неабияка цінність книжки. За будь-яких обставин, ми повинні бачити світло наприкінці тунелю. Інакше для чого взагалі по ньому йти?!

Суголосна мені і розмова Тараса з янголом смерті («Невідворотність»). Зворушило своєю людяністю та християнським прощенням оповідання «Звістка».

Можливо, на цьому варто було б поставити крапку. І видати окремою книжкою афоризми. Це - чудово, що автор написав стільки влучних і дотепних, часом дошкульно іронічних мініатюр. Проте, на мою думку, не варто в одній книзі поєднувати настільки різні розділи (оповідань та роздумів, афоризмів і поезії). Відверто кажучи, вірші особливого враження на мене не справили. Афоризми - цікавіші і парадоксальніші. Деякі я із задоволенням занотував собі на загдуку: «Хто вгору йде, той рідко опускає голову вниз», «Хто сміється над собою? Сильний та впевнений у собі», «Брехня - як розпусна жінка: люблять усі, а заміж ніхто не бере», «Вибори -узаконена форма обману», «Український народ... узаконює свій вищий популістський орган - Верховну Раду. І не несе за це жодної відповідальності...», «Загадка: «Казка на одну ніч?» Відповідь: «Чужа жінка»...

Нерідко автор досить вдало трансформує народні приказки та прислів'я: «І зайцю інколи потрібен стоп-сигнал», «Часом і гарбузи на горді вагоміші за київського дядька», «Хто не ризикує - той ризикує ще більше».

Останній афоризм я вчитав у ще одній, новій публіцистичній книзі Степана Лукасевича «Кроки назустріч собі», де він демонструє непересічний журналістський талант. І хоч пан Степан вже тривалий час не працює у мас-медіа, без сумніву, він залишається гідним представником «четвертої влади». Адже його публіцистика - справді цікава і не скороминуша.

Отже, вітаю Степана Лукасевича з новим творчим доробком і щиро бажаю нових книг, які б допомагали вдячному читачеві робити на пагорбах життя мужні і мудрі кроки назустріч собі.

Сергій Дзюба

ЯТРАНЬСКА ГРОМАДА

Так називають себе письменники та науковці з усієї України і закордону, об'єднані навколо літературно-мистецького і громадсько-політичного журналу «Ятрань». Часопис має чітку концепцію - «сприяти реалізації творчих потенцій української глибинки - заради загального піднесення процесу українського державотворення».

І журнал таки активно підтримує талановитих літераторів та науковців, які мешкають у різних регіонах України, а також у діаспорі. Адже посереднім письменником можна бути і в Києві чи Парижі, натомість на хуторі Матіївка, в Бахмацькому районі на Чернігівщині, живе, на мою думку, один із найталановитіших і найвідоміших сучасних українських письменників Кость Москалець. Ось вам і «провінційний» Бахмач!

Часопис має свої представництва в Нью-Йорку, Києві, Харкові, Тернополі, Дніпропетровську, Кіровограді... А головний редактор журналу Сергій Ткаченко (поет, перекладач, публіцист), член Національної спілки письменників України, працює в Секретаріаті Організації Об'єднаних Націй у США.

Нещодавно побачило світ шосте число «Ятрані». Маємо кілька десятків справді цікавих, оригінальних публікацій, з-поміж яких, в першу чергу, вирізняється відук Сергія Ткаченка на «Денники» Петра Сороки. Власне, у такому контексті тексти Сороки ще ніхто не розглядав. Дослідники творчості пана Петра відзначали філософські асоціації «Денників», їх афористичність, відточеність стилю, блискуче неповторну пейзажну лірику та вражаючу оперативність автора щодо висвітлення сучасного літературного процесу. Натомість Сергій Ткаченко акцентує, що «Денники» - тексти глибоко віруючої людини, а саме - християнського письменника. Цілком згоджуюся: віра Петра Сороки - непоказна, ненав'язлива, але справжня.

Пану Петру нерідко дорікають «занудністю», але він - просто хороша людина, позбавлена задрощів, манії величі та прагнення скандальної слави за будь-яку ціну. Власне, цим він мені (та й не лише мені) і імponує. Пам'ятаю, як свого часу я протягом десяти років вів щоденникові записи. Їх назбиралося рівно десять товстих зошитів. Одного разу я все це уважно перечитав і благополучно спалив. Не жалкую: у разі їх публікації постраждало б немало талановитих людей. Хоч, звісно, деякі скандальні моменти, розписані дуже відверто, оприлюднені у той чи інший спосіб, зробили б моє ім'я значно популярнішим. Тільки мені така популярність не потрібна. Петру Сороці - теж. Це чудово розуміє і Сергій Ткаченко. Проте він не лише рецензує «Денники» свого колеги, а й крізь їх призму наводить немало навдивовижу цікавих міркувань та фактів із життя Ісуса Христа і Марії Магдалени.

Привертають увагу і публіцистичні нотатки Сергія Ткаченка «Від Ятрані до Прута» про свою подорож Україною (він пропагував журнал «Ятрань», активно спілкуючись з літераторами, освітянами, працівниками культури...). Уявляю, як фанатично треба любити свою справу, аби зважитися на таке подвижництво!

Зацікавили мене також Ігор Мойсеїв - своїм дослідженням «Св. Себастьян», Петро Сорока, Леся Степовичка, Віктор Женченко, Володимир Корнійчук, Володимир Бровченко, Володимир Капустін і Тамара Журба - поетичними добірками, Марина Павленко - чудовою прозою (!!!), Михайло Сидоржевський - статтею «Чужа хата - не своя», Всеволод Ткаченко дослідженням «Двомовність в Алжирі: найбільше соціальне зло й найглибша психологічна рана в душі алжирського народу», Олександр Шарварок - спогадом «Самітність» (про Олександра Тесленка, Івана Царинного та Івана Козаченка)...

Безперечно, часопис «Ятрань» має власне неповторне обличчя. Він не копіює інші видання і наполегливо робить свою справу, об'єднуючи українців по обидва боки Дніпра.

КВІТИ ДЛЯ ВИБАГЛИВИХ ЧИТАЧІВ

Юрій Ананко. Папороть у горщику. - К.: Смолоскип, 2006.

«Мир не объясняет, зачем. И тем хорош. Ибо каждый может привести в него свой собственный сокровенный смысл. Столы накрыты для всех», - переконують Марина і Сергій Дяченки. Я саме дочитував їхній роман «Преємник» (як на мене, один із краших) із циклу «Скитальці», коли надібав у своїй поштової скриньці «смолоскипівську» книжку Юрія Ананка.

Нарешті! На цю подію Юрій заслуговував давно - ще в тому ж таки 1996-ому, коли відзначився на «Смолоскипі» власною рукописною «Папороттю...», а Богдан Бойчук у «Світовиді» видрукував його, безперечно, талановиту добірку. З того часу вірші Юрія потрапляли до наших найкращих часописів («Березіль», «Кур'єр Кривбасу»), а ось із книжкою ніяк не залагоджувалося.

Але краще пізно, ніж ніколи. Тим більше, що «Папороть...» видана ошатно, читається легко (як то кажуть, на одному подиху). Власне, це -вельми оригінальна книжка. Бо складається з двох цілком самодостатніх, хоч і взаємно пов'язаних текстів: «Папороті...» Ананка передує великий за обсягом «Дека-діалог з Юрієм» Володимира Кашки. Причому Кашка, як завжди, несподіваний - він написав не традиційну в таких випадках передмову, а текст, якому навіть точне визначення не даси - такий собі еєй-денник про дивовижну дружбу двох письменників, їхнє спілкування протягом десяти років. Часто і вдало цитуються листи Юрія. Зараз уже важко уявити цю книжку інакшою - настільки органічно присутній у ній Володимир Кашка з його відвертою розповіддю про свого побратима (я б навіть так сказав), який мужньо долає всі випробування долі.

Вроджений церебральний параліч суттєво обмежив фізичні можливості Юрія, проте не скував його жагу до життя. Сильний математик і шахіст, відомий далеко за межами рідного Бахмача (його шахова композиція і в Америці друкувалася), невтомний футбольний уболівальник, з яким приязно вітається півміста. Інтелектуал, що чудово розуміється на музиці, кінематографі, літературі (українській та зарубіжній), самотужки вивчає іноземні мови: англійську, німецьку, французьку, іспанську...

«Жодних спекуляцій щодо мого фізичного стану. Бо не всупереч обставинам, а суто завдяки їм...», - наголошує Юрій в одному зі своїх листів до Володимира Кашки. А в іншому додає: «Свою інакшість у цьому світі усвідомлюю не як інвалід, а як поет. Поети ж тут, на цій землі, ще непотрібніші, ніж інваліди. А можливо, поетова потрібність і непотрібна...»

У «Папороті...» Юрія Ананка - багато любові: до мами (Галини Петрівни), сестри Наталки, брата-близнюка Олександра, свого друга Юрка Лантуха, до всіх знайомих дітей, яких він називає «янголи мої», дівчат та жінок. І в цьому немає нічого дивного, адже власне життя Юрій вважає даром Божим. Тому він - зовсім не озлоблений, а навпаки - привітний і добрий (настільки доброю може взагалі бути людина). Буквально на кожному кроці Юрій Ананко бачить істинну красу і прагне запам'ятати її для себе. Цим і щасливий!

У книзі - немало витонченої еротики. Адже, як і всемогутні маги Дяченків, справжній поет здатний творити дива. Його уява - нестримна, всепроникна і природна. Він може витворити будь-яку жінку і довести її до екстазу. Власне, себе - теж:

буцім:
заснула мила
і в мене під пахвою
холодним писком
наче кошеня
шукає прихисту й тепла
прозоре і легке
немов сніжинка
персо

Навіть, мандруючи зоряним небом, поет «полює» за Венерою: «Здавалося, ну це вже точно планета, але темнішало і виявлялося, що було то тільки Бетельгейзе Оріона чи Капела Візничого. І аж четвертої осені прозирнула вона мені на якусь мить з-поза листопадових хмар - сяйлива - незбагненно й заспокійливо, понад бентежжя, наче мрія».

І багато, здавалося б, таких звичних, навіть банальних речей у Юрія Ананка набувають

якогось особливого, містичного, сакрального значення. Ось - шарф: «Плетений з розпушеної прозористої «дарничанки», він був цупкий, мало не грубий - на око, а довкруг шії, яскраво-білий, щойно зі спиці, - виявився надивовиж м'яким, невагомим, ніжним, незавважно непримітно теплим, майже усвідомлювано затишним, як і цей гвалтовний, прихистливо-меланхолійний про нього спогад... Ольга в'язала його знічев'я впродовж двох імлісто-жовтих, мов давнє фото, листопадових вечорів, коли уроки на завтра вже вивчено, а до вечері залишати клас чомусь не хочеться».

Особисто мене вражають експерименти Юрія зі словом. Пише він повільно, раз по раз повертаючись до вже витвореного і нескінченну кількість разів заглиблюючись у текст - мов дбайливий садівник, що вболіває за кожну (найнепримітнішу!) квітку. Тому його епітети, метафори та порівняння запам'ятовуються своєю небанальністю. А десятки (якщо вже не сотні) Юрієвих словотворів могли б стати окрасою будь-якого українського словника!

Взагалі ж Юрій Ананко вимогливий не лише до власних текстів: «кожен з нас мав би кожного дня, до письменного столу сідаючи, народжуватися для мовлення вперше і створювати мову для себе». Можливо, когось шокують такі його міркування про «Вир» Григора Тютюнника: «Над Беєвою горою бочком висів молодик». - Який уранці може бути молодик? Що це? Прикро і гірко. І вже не знаю, чи далі читати?..»

Ось такий він - Юрій Ананко, який подарував нам свою «Папороть...» - ніжну, пристрасну та чарівно екзотичну, здатну зацвісти кожному, хто має чуйну та бентежну душу.

Звичайно, ця збірка прозових та поетичних мініатюр сподобається не всім. Проте далеко не кожен із нас заслуговує на таку книжку. Отже, вітаю з успіхом Юрія, «Смолоскип» і, звісно ж, його вибагливих читачів! Сподіваюсь, що незабаром з'явиться й друга книжка Ананка - рукопис, настільки мені відомо, готовий. Справа за видавцями...

Перечитав «Папороть...» і знову відкрив Дяченкових «Скитальцев», де одразу ж, у романі «Шрам», натрапив на гідну для завершення цього відгуку думку: «Не беда, если душа выжжена солнцем, страшнее, если ее опустошило пожарище. Не беда, если не знаешь, куда идешь, - хуже, когда идти уже некуда. Вставший на путь испытаний не сойдет с него, даже пройдя до конца... Ибо путь бесконечен».

ЕКОНОМІКА

Людмила Ірха

●

БУХГАЛТЕРСЬКИЙ ОБЛІК ЕКСПОРТНО-ІМПОРТНИХ ОПЕРАЦІЙ

Вступ

Здійснення та формування комерційних зв'язків з іноземними партнерами та ефективне управління експортно-імпортними операціями неможливе без науково обгрунтованого підходу до розв'язання комплексу завдань, але дослідження розвитку експортно-імпортних операцій суб'єктів господарювання свідчить про відсутність системного підходу до організаційно-методичного забезпечення їх обліку і контролю, що призводить до серйозних порушень валютного, податкового та митного законодавства. Більше того, становлення зовнішньоторговельної діяльності відбувається в період реформування бухгалтерського обліку, що характеризується наявністю певних прорахунків та неузгодженостей і підвищує ризик ринкової невизначеності.

Методи та результати

Проблеми бухгалтерського обліку і контролю розглянуті у працях вітчизняних учених Т.М.Бідухи, А.М.Герасимовича, С.М.Голови, М.В.Кужельного, Б.М.Литвина, Є.В.Мниха, В.В.Сопка, В.О.Шевчука та інших.

Дослідження розвитку обліку в Україні у своїй більшості висвітлюють або загальнометодичні засади обліку та фінансової звітності згідно з національними положеннями (стандартами) бухгалтерського обліку (П(С)БО), або характеризують окремі напрямки обліку та техніку облікових записів згідно з новим Планом рахунків. Питання ж обліку і контролю експортно-імпортних операцій не знайшли достатнього вирішення в опублікованих на сьогодні наукових роботах.

Отже, значимість та недостатній рівень теоретичної розробки питань методології та організації обліку експортно-імпортних операцій в системі управління зовнішньоторговельною діяльністю та потреби практики зумовлюють актуальність обраної теми і цільову спрямованість статті.

Метою даної роботи є обгрунтування теоретичних та науково-методологічних положень щодо удосконалення системи обліку експортно-імпортних операцій суб'єктів господарювання і розробка практичних рекомендацій з організації та методики обліку їх в умовах реформування бухгалтерського обліку та розвитку міжнародних зв'язків підприємств.

Для підприємств, які займаються зовнішньоекономічною діяльністю, актуальним постає питання можливості здійснення операцій, пов'язаних з придбанням товарів у нерезидента з їх подальшою передачею третій особі (нерезиденту) без ввезення на митну територію України і відповідно без сплати при цьому «імпортних» податків.

Резидент А укладає з нерезидентом зовнішньоекономічний договір купівлі-продажу 1, на підставі якого зобов'язується поставити останньому товари. Після цього знаходиться продавець потрібного товару - нерезидент Б, з яким у свою чергу укладається договір купівлі-продажу 2, на підставі якого імпортер придбає у нерезидента відповідні товари.

При укладенні договорів необхідно чітко застерегти порядок переходу права власності на товари (в тому числі на час їх перебування в дорозі), що поставляються, враховуючи, що це

впливатиме як на оподаткування, так і на бухгалтерський облік операцій; також у договорі бажано закріпити положення, де визначається право якої країни буде застосовуватися при правовідносинах, що виникають. Якщо цього не зроблено, то на підставі статті 6 Закону про ЗЕД щодо договору купівлі-продажу буде використовуватися право країни-продавця (тобто українське законодавство «за замовчанням») може застосовуватися до договору купівлі-продажу 1.)

При відображенні у бухгалтерському обліку зовнішньоекономічних операцій, що проводяться резидентом А, враховують норми П(С)БО 9 «Запаси», П(С)БО 15 «Дохід», П(С)БО 16 «Витрати», П(С)БО 21 «Вплив змін валютних курсів».

Придбання товарів

Як було сказано вище, резидент А законно визнає активом товари (далі запаси), придбані за межами митної території України, їх первинна вартість складається з таких витрат:

- суми, що сплачується нерезиденту В за зовнішньоекономічним договором;
- інших витрат (якщо такі були), безпосередньо пов'язаних з придбанням і доведенням запасів до стану, придатного для використання.

Оскільки з нерезидентом В розраховуються в інвалюті, при визначенні первинної вартості запасів необхідно дотримуватися вимог П(С)БО 21. Нижче у табл.1 розглянемо бухгалтерський облік операції з придбання товарів. Припустимо, що резидент А веде облік, використовуючи План рахунків, затверджений наказом Міністерства фінансів України від 30.11.99 р. № 291, а для суб'єктів малого підприємництва в дужках ми наводимо порядок відображення цих же операцій із застосуванням спрощеного Плану рахунків, затвердженого Міністерством фінансів України від 19.04.01 р. №186.

* Кредиторська заборгованість за поставлені товари - це зобов'язання резидента А, погашення якого передбачається в інвалюті. Згідно з П(С)БО21 - це монетарна стаття, що підлягає перерахунку на кожну дату балансу і дату здійснення розрахунків.

Таблиця 1

Облік імпортих операцій

п/п	Зміст господарської операції	Коресп.		Сума
		Дт	Кт	
	<i>Купівля товарів</i>			
	1. На умовах відстрочення платежу			
	Здійснено поставку товарів нерезидентом В. Резидент А визнає їх активом (запасами): (\$10000 x 5,34 грн./\$1) = 53400	28 (26)	632 (68)	<u>\$10000</u> 53400
*	Проведено на кінець звітного періоду (дату балансу) перерахунок кредиторської заборгованості як монетарної статті: (\$10000 x (5,36 грн./\$1 - 5,34 грн./\$1)) = 200	945 (84)	632 (68)	200
*	Перераховано інвалюту за товари нерезиденту В: \$10000 x 5,37 грн./\$1	632 (68)	312 (31)	<u>\$10000</u> 53700
*	Проведено перерахунок монетарної статті на дату погашення заборгованості (оплати зобов'язання)* ((\$10000 x (5,37 грн./\$1 - 5,36 грн./\$1)) = 53700	945 (84)	632 (68)	100
	2. На умовах передоплати (авансування)			
	Перераховано інвалюту нерезиденту В (\$10000 x 5,34 грн./\$1) = 53400	371 (37)	312 (31)	<u>\$10000</u> 53400
**	Підтверджено поставку товарів нерезидентом В	28 (26)		<u>\$10000</u> 53400

****Відповідно до П(С)БО 21 суму передоплати (авансу) в інвалюті при включенні до вартості запасів перераховують за валютним курсом на дату її перерахування нерезиденту. Дебіторська заборгованість, що виникла при оплаті, - це немонетарна стаття. Тому вона не підлягає подальшому перерахунку.**

Продаж товарів та посередницькі послуги, пов'язані з продажем

Розглянемо критерії визнання резидентом А доходу від продажу (реалізації) товарів нерезиденту Б із залученням посередника - нерезидента В.

У першу чергу звернемося до П(С)БО 15. Відповідно до нього резидент А повинен визнати дохід від реалізації товарів нерезиденту Б, якщо виконано такі умови:

- покупцю (нерезиденту В) передані ризики та вигоди, пов'язані з правом власності на товари;
- резидент А не здійснює надалі управління і контролю за реалізованими товарами;
- сума доходу (виручка) може бути достовірно визначена;
- існує впевненість, що у результаті операції відбудеться збільшення економічних вигод резидента А, а її витрати, пов'язані з цією операцією, можуть бути достовірно визначені.

До речі, у МСБО 18 «Доход», на відміну від П(С)БО 15, повніше розкрито критерії визнання доходу при реалізації товарів і говориться про передачу істотних ризиків і вигод покупцю. І не всяку операцію з надання товарів покупцю (з передачею права власності) можна назвати реалізацією з визнанням відповідного доходу. У МСБО 18 наведено такий приклад: підприємство-продавець після надання товарів покупцю зберігає за собою відповідальність щодо цих товарів, яка не покривається гарантійними зобов'язаннями. У цьому випадку кажуть: продавець залишив за собою істотні ризики та винагороди, тому на дату поставки доходу не визнають, незважаючи на те, що право власності перейшло до покупця.

Поряд з цим у М(С)БО 18 наведено інший приклад, коли продавець залишає за собою юридичне право власності (резервує його) виключно як гарантію сплати покупцем визначеної суми коштів. Тоді йдеться про те, що продавець залишив за собою неістотні ризики і винагороди, тому цю операцію вважають реалізацією і визнають дохід, незважаючи на те, що право власності ще не перейшло до покупця. П(С)БО 15 значно суворіше ставиться до доходу: зокрема, він не розставляє акцентів на істотності або неістотності переданих ризиків і вигод, а згадує взагалі про їх передачу покупцю. Так, дохід у резидента А може виникнути у момент:

- 1) переходу права власності згідно з умовами договору, укладеного нерезидентом В (за дорученням українського суб'єкта ЗЕД) з нерезидентом Б;
- 2) надання звіту нерезидентом В про виконання доручення;
- 3) відвантаження товарів і/або прийняття їх покупцем нерезидентом Б.

Отже, у всіх цих варіаціях визнання доходу важливо одне: потрібно дотримуватися всіх умов п.8 П(С)БО15.

Про оцінку доходів у П(С)БО 15 сказано так: дохід визнають у сумі справедливої вартості активів, які одержані або підлягають одержанню. Як правило, під такою справедливою вартістю розуміють ціну контракту, тобто суму, узгоджену його сторонами (продавцем і покупцем). Інакше кажучи, дохід визнають у номінальній сумі компенсації. Однак трапляється, що товари реалізують з торговельно знижкою. Тоді і дохід буде визнаний у меншій, ніж справедлива вартість, сумі.

Тепер декілька слів про витрати, зазані резидентом А при поставці товарів до нерезидента Б через посередника - нерезидента В. Тут буде доцільно пригадати принцип відповідності доходів і витрат, а саме: доходи і витрати, пов'язані з тими ж операціями, визнають одночасно. Виходячи з цього, витрати, зазані при поставці товарів через посередника, резидент А обліковує як витрати на збут і співвідносить з доходом, одержаним від продажу (реалізації) цих товарів. Суми попередньої оплати (авансу) послуг як витрати не відображають, а також, крім вищезазначених витрат, суму доходу «зменшують» також на собівартість реалізованих товарів. Нижче у табл. 2 запропоновано порядок бухгалтерського обліку операцій продажу товарів нерезиденту Б через посередника - нерезидента В.

Таблиця 2

Облік експортних товарів

№ п/п	Зміст господарської операції	Коресп.		Сума
		Дт	Кт	
1 . Продаж товарів на умовах відстрочення платежу				
	<i>Нерезидент В за дорученням резидента А здійснює поставку товарів нерезиденту Б. Визнано дохід у сумі: ($\\$15000 \times 5,38 \text{ грн./}\\1) = 80700</i>	362 (37)	702 (70)	\$15000 80700
	<i>Списано собівартість реалізованих товарів</i>	902 (84)	28 (26)	53400

	Списано суму одержаного доходу на фінансовий результат	702 (70)	791 (79)	80700
	Списано суму витрат на фінансовий результат	791 (79)	902 (84)	53400
	Зараховано на банківський рахунок резидента А інвалюту як оплату поставлених товарів: $(\$15000 \times 5,385 \text{ грн./\$}) = 80775$	312 (31)	362 (37)	\$15000 80775
*	Відображено курсову різницю: $(\$15000 \times (5,385 \text{ грн./\$1} - 5,38 \text{ грн./\$1})) = 75$	362 (37)	714 (70)	75
* Оскільки погашення заборгованості нерезидента відбувається в інвалюті, дана стаття балансу — монетарна і згідно з П(С)БО 21 на дату балансу або здійснення розрахунків підлягає перерахунку при зміні офіційного курсу НБУ.				
2. Продаж товарів за умови передоплати (авансування)				
	Одержано передоплату від нерезидента: $B(\$15000 \times 5,38 \text{ грн./\$1}) = 80700$	312 (31)	681 (68)	\$15000 80700
**	Здійснено поставку товарів нерезиденту Б (доход визнано у сумі одержаної раніше передоплати)	681 (68)	702 (70)	80700
	Списано собівартість реалізованих товарів	902 (84)	28 (26)	53400
	Списано суму одержаного доходу на фінансовий результат	702 (70)	791 (79)	80700
	Списано суму витрат на фінансовий результат	791 (79)	902 (84)	53400
** Зауважимо, що кредиторська заборгованість резидента — це немонетарна стаття. Відповідно до П(С)БО 21 на дату балансу або проведення розрахунків її потрібно відобразити за валютним курсом, встановленим на дату одержання авансу. За цим же валютним курсом суму авансу включають до доходу звітного періоду.				
3. Одержання посередницьких послуг				
За умови попередньої виплати винагороди				
	Перераховано нерезиденту: В суму коштів, що включає в себе винагороду: $(\$1000 \times 5,38 \text{ грн./\$1}) = 5380$	371 (37)	312 (31)	\$1000 5386
	Здійснено поставку товарів посередником — нерезидент: В. Надано резиденту А звіт про виконання доручення	93 (84)	371 (37)	5380
	Списано витрати на збут	791 (79)	93 (84)	5380
За умови виконання доручення з відстроченням виплати винагороди				
	Здійснено постачання товарів і надано звіт про виконання доручення нерезидентом: В: $(\$1000 \times 5,38 \text{ грн./\$1}) = 5380$	93 (84)	632 (68)	\$1000 5380
	Списано витрати на збут	791 (79)	93 (84)	5380
*	Перераховано суму винагороди і відшкодування інших витрат, зазнаних нерезидентом: В при поставці товарів: $\$100 \times 5,385 \text{ грн./\$1}) = 5385$	632 (68)	312 (31)	\$1000 5385
	Відображено курсову різницю: $(\$1000 \times (5,385 \text{ грн./\$1} - 5,38 \text{ грн./\$1})) = 5$	945 (84)	632 (68)	5
* Дана стаття монетарна і згідно з П(С)БО 21 підлягає перерахунку на дату балансу або здійснення розрахунків з нерезидентом.				

Висновки

У роботі проаналізовано бухгалтерський облік та економічний зміст господарських подій при здійсненні зовнішньоекономічної діяльності згідно з П(С)БО та податковим законодавством і запропоновано новий порядок ведення обліку. На наш погляд, порядок оподаткування розглянутих операцій досить вигідний для платників податків. Він дозволяє не відвертати оборотні кошти на сплату податку на додану вартість на імпорт.

Джерела та література:

1. Закон України «Про бухгалтерський облік і фінансову звітність в Україні» (зі змінами) від 16.07.99р. за № 996 - XIV // Довідник по законодавству «Грозбух».
2. Закон України «Про податок на додану вартість» (зі змінами і доповненнями) від 03.04.97 р. за № 168/97 - ВР // Довідник по законодавству «Грозбух».
3. Закон України «Про оподаткування прибутку підприємств» від 22.05.97 р. за № 283/97 - ВР // Довідник по законодавству «Грозбух».
4. Закон України «Про зовнішньоекономічну діяльність» від 16.04.91 р. № 959-ХІІ // Довідник по законодавству «Грозбух».
5. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку «Баланс» затверджене наказом Міністерства фінансів України від 20.10.99 р. № 246 // Довідник по законодавству. // «Грозбух».
6. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 9 «Запаси» затверджене наказом Міністерства фінансів України від 20.10.99 р. № 246. // Довідник по законодавству «Грозбух».
7. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 15 «Дохід» затверджене наказом Міністерства фінансів України від 29.11.99 р. № 290.// Довідник по законодавству «Грозбух».
8. План рахунків, затверджений наказом Міністерства фінансів України від 30.11.99 р. № 291// Довідник по законодавству «Грозбух».
9. «Інструкція про застосування плану рахунків бухгалтерського обліку активів, капіталу, зобов'язань та господарських операцій підприємств та організацій» затверджена наказом Міністерства фінансів України від 30.11.99 р. за № 291 // Довідник по законодавству «Грозбух».
10. «Інструкція з бухгалтерського обліку ПДВ» затверджена наказом Міністерства фінансів України від 01.07.97 р. за №141 // Довідник по законодавству «Грозбух».
11. Указ Президента України «Про застосування Міжнародних правил інтерпретації комерційних термінів» від 4 жовтня 1994 року № 567/ 941.// Довідник по законодавству «Грозбух».
12. Положення про форму зовнішньоекономічних договорів (контрактів), затвердженого наказом Міністерства зовнішніх економічних зв'язків і торгівлі України від 5 жовтня 1995 р. № 75 // Довідник по законодавству «Грозбух».

Сергій Шкарлет

СУЧАСНИЙ СВІТОВИЙ СТАН І ДИНАМІКА ПІДТРИМКИ ТА РОЗВИТКУ ІННОВАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Світова економіка початку ХХІ століття характеризується кардинальними змінами у визначенні напрямів економічного прогресу. На сьогодні основні акценти переміщуються на завдання прискореного інноваційного розвитку та переходу до економіки, що базується на знаннях (Knowledge-based economy). У цьому контексті однією з основних цілей України є отримання членства в Європейському Союзі та зайняття сильної конкурентної позиції як на європейській, так і на світовій аренах. На жаль, в умовах дефіциту бюджетних коштів, наша держава наразі ще не спроможна забезпечити необхідний обсяг інвестицій в інноваційну діяльність, і цей факт породжує глобальну наукову та прикладну проблему формування стану економічної безпеки як держави взагалі, так і кожного її економічного агента зокрема.

Метою цієї статті є комплексне дослідження різноманітних існуючих у світовій економічній практиці інструментів стимулювання інноваційного процесу, за допомогою яких держава може впливати на зацікавлення фінансування інноваційної діяльності приватним бізнесом; співпраця академічних інституцій та приватного бізнесу; створення належних умов проведення інноваційної діяльності; створення сприятливого внутрішнього і зовнішнього середовища для генерації інновацій; підтримки усіх видів інновацій і сприяння створенню нових організаційних структур та нових економічних механізмів їх реалізації; реалізації програм розвитку окремих територій на основі інноваційних моделей.

З огляду на статистичні дані, інноваційна діяльність підприємств в Україні не є у незадовільному стані. Однак відповідно до таблиці 1 [1] активізацію інноваційних впроваджень на підприємствах слід пояснювати залученням власних коштів підприємств, що продукують інноваційні проекти.

Таблиця 1. Інноваційна активність промислових підприємств України

	I квартал 2005 року	I півріччя 2005 року	9 місяців 2005 року
Питома вага підприємств, що впроваджували інновації, %	4,8	6,3	7,2
Освоєно інноваційні види продукції, найменувань	1 012	1 825	2 508
з них нові види техніки	144	305	459
Впроваджено нові технологічні процеси, процесів	438	868	1 383
у т.ч. маловідходні, ресурсозберігаючі	146	345	512

Значення і сфера застосування інструментів стимулювання інноваційної діяльності в різних країнах суттєво відрізняються. Найпотужніші регулятивні інструменти функціонують в Індії, Сингапурі та Ірландії. В інших економічно розвинутих країнах такі інструменти використовуються в меншому масштабі тому, що промисловість і економіка в розвинутих країнах є достатньо інноваційними і сучасними, не потребують сильної системної підтримки. Зрештою, стимулювання розвитку інновацій не завжди потребує спеціально пристосованих інструментів саме для інноваційної сфери. Типовим прикладом є США, де існує законодавча вимога, щоб пенсійні фонди інвестували принаймні 15% доходів у практичну економічну діяльність, що призводить до потужного фінансування венчурних фондів підтримки інноваційного розвитку [2]. Тобто розвиток податку доходів не виникає з фінансування урядом чи федеральною владою великої кількості організацій, а відбувається завдяки керованому спрямуванню грошових потоків приватного сектора в потрібний бік. На нашу думку, для розвитку української економіки необхідно застосовувати активні методи стимулювання інноваційної діяльності, які використовують в Індії, Ірландії, Японії та Фінляндії.

Так, наприклад, упродовж останніх років уряд Індії з метою поживлення інвестицій в інновації, впровадив кілька змін у системі оподаткування. Однією з найважливіших було вилучення з прибуткового податку доходів з експорту програмного забезпечення, а також звільнення програмного забезпечення і пов'язаних з ним послуг з податку від продажу. Інвестори, які створюють нові фірми в зонах вільної торгівлі (Free Trade Zones), технологічних парках комп'ютерної техніки (Electronic Hardware Technology Park) або технологічних парках програмного забезпечення (Software Technology Park), мають 10-річні «податкові канікули». Окрім цього, експортери мають можливість зменшення податків від експортних доходів та 10-річні «податкові канікули», якщо 100% продукції експортується або якщо підприємство діє в сфері експортної продукції. Нові промислові підприємства, які знаходяться в економічно-нерозвинутих регіонах Індії, отримують 5-річні «податкові канікули», а також 30% зниження податку впродовж наступних 5 років. Підприємства, які провадять науково-дослідницьку діяльність, можуть отримати до 10 років «податкових канікул». У 1992 році уряд Індії прийняв рішення про зменшення обмежень щодо функціонування позабержового ринку. Таке рішення дало змогу створити венчурні фонди і забезпечити надходження фінансових ресурсів з-за кордону, а тому підвищило можливості використання такого механізму фінансування інноваційної діяльності, особливо малими та середніми підприємствами. Як результат, з'явилося чимало венчурних фондів, які фінансували інноваційні підприємства в галузі високих технологій (переважно програмне забезпечення). В Індійській асоціації венчурного капіталу (Indian Venture Capital Association) [3], яка діє з 1993 року, налічується 21 фонд, але на ринку є чимало інших фондів. Ресурси, якими оперують венчурні фонди, походять як від внутрішніх (державних і приватних), так і від зовнішніх інвесторів. Фонди застосовують різноманітні методи фінансування, такі як: позики, викуп частки акцій підприємства. Венчурні фонди надають підтримку на різних етапах функціонування підприємства: етапі посіву (Seed Stage), старту (Start-Up), ранньому етапі (Other Early Stage), пізньому етапі (Later Stage), допоміжному етапі (Turnaround Financing).

Кожен зі штатів Індії, окрім державних стимулів та інструментів підтримки, може використовувати додаткові стимули для підприємств, які фінансують інноваційну діяльність. Штат Карнатака на півдні Індії називають «індійською Силіконовою долиною». Бангалор - столиця штату, притягнула до себе сотні інноваційних підприємств, починаючи від малих

родинних фірм, закінчуючи міжнародними концернами, такими як IBM, Intel, Motorola і Hitachi. Влада Карнатаки постійно модифікує політику стимулювання інновацій у своєму регіоні. Пропоновані ініціативи стосуються як фіскальних заходів, так і освітніх. Також Карнатака - індійський піонер у створенні технологічних парків, які є потужним інструментом стимулювання інноваційної діяльності в Індії. В Бангалорі діє найстаріший технопарк Electronic City Software Technology Park (тепер - International Technology Park), - проект спільного венчурного фонду індійського гіганта Tata Group (40%), групи шести сингапурських підприємств (40%) і уряду Карнатаки (20%). Найбільша перевага технопарків - це надання відповідної інфраструктури підприємствам, котрі займаються експортом програмного забезпечення і розвитком комп'ютерної техніки. Бюджет технопарку (470 млн. дол. США) дає можливість забезпечити підприємствам телекомунікаційні послуги, постійну електроенергію. Також збудовані школи, житлові будинки, магазини для працівників підприємств, які діють на території технопарку.

Серед членів Європейського Союзу Ірландія є добрим прикладом країни з високим економічним зростанням і станом економічної безпеки на усіх економічних щаблях, які засновані на розвитку інноваційної діяльності і нових технологій. Сучасного стану у цьому аспекті Ірландія зуміла досягнути завдяки ефективній співпраці дослідних інституцій з промисловістю, географічному положенню, ефективній системі освіти (в тому числі професійної освіти), а також системі стимулювання інноваційної діяльності. Переваги країни були використані для залучення найбільших світових фірм, які виробляють техніку для інформаційної промисловості і програмне забезпечення, такі як: Microsoft, Apple Computers, Intel, Dell, Hewlett-Packard, Motorola, AT&T. На даний момент більше 40% програмного забезпечення і понад 60% аплікацій для бізнесу, що призначені для персональних комп'ютерів, створюється в Ірландії [4]. Уряд Ірландії приділяє велику увагу забезпеченню відповідних умов для функціонування інноваційних фірм. Дії державної влади спрямовані на надання фірмам фінансових, транспортних, телекомунікаційних послуг найвищої якості. Окрім того, підприємці можуть скористатися низкою регулятивних інструментів, які стимулюють створення і використання інновацій: податкові пільги, гарантії, безвідсоткові позики та інші інструменти додаткового фінансування, а також консалтинг [5]. Ключову роль у стимулюванні використання інновацій відіграє в Ірландії також податкова система. Економічна політика Ірландії акцентує увагу на розвитку високих технологій, тому підприємства, які займаються інноваційною діяльністю, платять дуже низький прибутковий податок величиною 10%. Інші фірми мають дворівневу податкову шкалу: 30% - для доходів до 50.000 фунтів стерлінгів; 38% - для доходів вищих 50.000 фунтів стерлінгів. Підприємства фізичних осіб оподатковуються аналогічно, як і всі фізичні особи, тобто за ставкою - 27% і 48%. Порівняно високе оподаткування компенсується за допомогою достатньо високих сум, які звільнені від оподаткування (2650 фунтів для самотніх осіб, 5300 фунтів для подружжя, 3150 фунтів для вдівців і вдів), а також за допомогою численних категорій винятків. Спеціальний податковий режим передбачений для підприємств, які займаються науково-дослідними та дослідно-конструкторськими роботами (НДДКР). Фірми заохочуються до проведення НДДКР і отримання патентів за допомогою звільнення від податку з доходів від продажу патентів і ліцензій (роялті). Однак порівняно високо оподатковуються доходи від капітальних інвестицій. Базова ставка при доходах з капітальних інвестицій становить 30%, а підвищена - від 35% до 60%. Базова ставка ПДВ в Ірландії - 21%, існують також знижені ставки 0%, 4%, 12% [6].

Водночас уряд Японії усвідомлює власну роль у розвитку інноваційних тенденцій перш за все як творця відповідних умов, в яких влада, академічні інституції і приватний сектор можуть максимально використати всі можливості в проведенні досліджень і впровадженні інновацій на підприємствах. Завдання у сфері стимулювання інновацій і трансферу нових технологій розділені між владою (20%) і приватним сектором (80%). В Японії податкова система відіграє невелику роль у стимулюванні інноваційної діяльності і трансферу нових технологій. Однак під час податкової реформи 1997-1999 років проведено зменшення податкових ставок прибуткового податку з підприємств і податку з доходів фізичних осіб, зокрема, максимальну ставку зменшено з 50% до 37%. Також були знижені локальні податки. Корпоративний податок був знижений з 37% до 30%, а у випадку малих та середніх підприємств - з 28% до 22%. Спеціальна ставка 27% застосовується для підприємств, які впроваджують діяльність щодо реалізації суспільних інтересів. Окрім загальнояпонського податку, корпорації платять локальний податок - 9,6%, а малі та середні підприємства (МСП) - 5% [7]. У результаті проведеної реформи ефективна податкова ставка знизилася з 49,98% до 40,87%, але надалі залишається досить високою. Суттєво стимулює інноваційну діяльність прискорена амортизація. Активи, придбані інноваційними підприємствами, підлягають додатковій амортизації величиною 9-30% у випадку інвестицій в машини і обладнання і 5-15% у випадку купівлі нерухомості. Додатково підприємства мають можливість вносити до валових витрат видатки на закупівлю

комп'ютерної техніки величиною до 1 млн. єн. Японські фірми, котрі діють у сфері телекомунікації та програмного забезпечення, мають можливість створення додаткових резервів, що відраховуються від прибуткового податку. Фірми, які займаються експортом ноу-хау і високих технологій за кордон, можуть не оподатковувати ці надходження, однак не більше 25% (для цього необхідно отримати сертифікат міністерства економіки). Підприємства в усіх сферах господарювання фінансують НДДКР переважно (60-80%) за допомогою власного капіталу. Важливою є роль кредитів у фінансуванні НДДКР (від 5% до 30%). Інші менш ризиковані види інвестицій в інноваційну діяльність до 2/3 фінансуються за допомогою кредитів. Гранти відіграють невелику роль у фінансуванні інновацій (від 4% до 11% у різних групах підприємств) [8]. Проблематикою впровадження інновацій займається департамент прикладних наук, технологій та охорони середовища міністерства економіки, торгівлі і промисловості (Ministry of Economy, Trade and Industry - METI), створений в 2000 році на базі міністерства міжнародної торгівлі і промисловості. Міністерство підтримує фундаментальні, прикладні дослідження, а також інфраструктуру для функціонування дослідницької діяльності, наприклад, стандартизацію мір і ваг. Пріоритетними сферами підтримки є:

- фундаментальні дослідження, які створюють кардинально нові знання;
- дослідження, які дають відповіді на глобальні проблеми;
- дослідження, які сприяють економічному розвитку і побудові добробуту.

Міністерство особливу увагу приділяє створенню умов для проведення досліджень і взаємодії публічного, приватного сектора та академічних інституцій. Стимулювання інноваційної діяльності та трансферу високих технологій відбувається за допомогою спеціалізованих інституцій. Ключову роль серед спеціалізованих інституцій відіграє Національний інститут прикладної науки і технологій.

Політику підтримки інноваційної діяльності в Сингапурі започаткували в кінці 70-их років, коли було впроваджено перший в історії план технологічного розвитку. Одним з перших великих проектів у рамках цього плану було створення під кінець 70-их років Парку науки (Singapore Science Park). Парк науки був урядовою ініціативою і запроєктований як місце, що створює можливість проведення складних досліджень і розвитку у взаємозв'язку з бізнесом та науково-дослідними установами. Під кінець 90-их років у Парку діяло близько 100 фірм, де працювало понад 5000 інженерів, техніків і науковців з різних сфер. У Парку представлені такі галузі, як: інформаційна технологія, електроніка, хімія, інженерія матеріалів, біотехнологія. Тут знаходяться урядові агенції, які займаються інноваційними дослідженнями і розвитком. Під час другого етапу інноваційного розвитку до 2001 року були створені Центр інновацій та Центр технічної допомоги, завданням яких було надання допомоги новоствореним інноваційним фірмам. У межах Парку науки міститься ТелеТехПарк (TeleTechPark) - технопарк телекомунікацій. У 1991 році у Сингапурі створено Національну раду науки і технологій (National Science and Technology Board - NTSB). Вона зобов'язана опрацьовувати пропозиції в сфері інноваційної політики і підтримки технологічного розвитку. У межах програми підтримки технологічного розвитку влада Сингапуру гарантує:

- від 5 до 10 років звільнення від прибуткового податку з юридичних осіб;
- зменшення податку з експортних надходжень;
- можливість використання урядової допомоги в рамках урядових програм підтримки досліджень (Research Incentive Scheme for Companies і Research and Development Assistance Schemes).

Починаючи з 1996 року уряд впроваджує п'ятирічні національні плани розвитку науки і технологій (National Science and Technology Plan), головними цілями яких є створення повноцінної інноваційної інфраструктури, проведення НДДКР світового рівня і перетворення Сингапуру в світовий центр інноваційних досліджень та розвитку [9].

Фінляндія вважається державою, яка має найкращу в Європі національну інноваційну систему. Уряд розглядає і виробників, і споживачів високих технологій як дуже важливі складові національної інноваційної системи. Діяльність уряду спрямована на освіту, семінари, тренінги для підприємств, дослідження в секторі послуг, які базуються на знаннях [10].

Влада Фінляндії прийняли рішення про переорієнтацію традиційної фінської економіки на таку, що базується на знаннях (Knowledge-based economy), на початку 70-их років. Уже тоді передбачали, що СРСР не буде в змозі купувати значну кількість фінських традиційних товарів. Ще в 1985 році Фінляндія витратила на НДДКР 1,5% ВВП. Сьогодні понад 70% фінансових ресурсів, які інвестуються в інновації, походять з приватних джерел, а тільки 30% - з бюджету. Важливим етапом розвитку фінської інноваційної моделі було створення в 1983 році Національної агенції розвитку технологій - ТЕКЕС. ТЕКЕС створили, щоб замінити політику підтримки інновацій за допомогою податкових пільг. З початку 50-их років Фінляндія експериментувала з податковими пільгами для заохочення підприємств здійснювати інвестиції в НДДКР. Однак

ця система була малоефективна і непрозора, гроші рідко інвестувалися в НДДКР. Тому було визнано, що краще мати стабільну податкову систему без різноманітних пільг і безпосередньо переказувати гроші фірмам, університетам та академічним інституціям, що спрощує контроль за цільовим порядком використання виділених коштів [11]. Важливою метою TEKES є створення кластерів, щоб покращити співпрацю між підприємствами та університетами. Перед створенням TEKES ситуація у Фінляндії була подібною до ситуації в Україні - університети і фірми проводили дослідження окремо, а не спільно. Держава змусила їх до співпраці за допомогою:

- * обмеження державного фінансування університетів;

- * фінансування конкретних дослідницьких проектів спільних з підприємствами.

Наразі фінські університети отримують приблизно 50% коштів на НДДКР від міністерства фінансів, а інші 50% повинні залучити з приватних джерел. Така система приводить до того, що НДДКР, котрі проводяться в університетах, генерують продукти, які впроваджуються на ринок [12].

Як показує досвід Японії, США, Фінляндії, Сингапуру, розвиток інноваційного сектора економіки виникає не тільки з фінансування урядом великої кількості організацій чи надання податкових пільг, а завдяки створенню необхідної інноваційної інфраструктури для успішного функціонування підприємств (у т.ч. надання фінансових, транспортних, телекомунікаційних послуг найвищої якості).

Україна може досягнути розвитку економіки завдяки ефективній співпраці дослідних інституцій, університетів і промисловості, ефективній системі освіти, в тому числі професійної. Для цього необхідно створити відповідні умови, в яких влада, академічні інституції та приватний сектор можуть максимально використати всі можливості у проведенні досліджень і впровадженні інновацій на підприємствах, а також створити належні умови для функціонування інноваційних фірм. Уряд повинен приділяти велику увагу цільовому спрямуванню грошових потоків приватного сектора у фінансування інноваційної діяльності.

Як показує досвід Індії, США, Фінляндії, необхідно прийняти рішення про зменшення обмежень щодо функціонування позабюджетного ринку, яке дасть змогу створити венчурні фонди і підвищити можливості використання венчурного механізму фінансування інноваційної діяльності, особливо малими та середніми підприємствами. Необхідно створити технологічні парки, які б були потужним інструментом стимулювання інноваційної діяльності в Україні. Технопарки повинні надавати відповідну інфраструктуру підприємствам, для проведення інноваційної діяльності (телекомунікаційні, фінансові послуги, висококваліфіковану робочу силу). Кожен орган самоврядування повинен, окрім державних стимулів та інструментів підтримки, використовувати додаткові стимули для інноваційних підприємств. Наприклад, шляхом створення консультативних пунктів, допомоги у знаходженні висококваліфікованих працівників, наданні приміщень в оренду за пільговими ставками.

В Україні необхідно всіляко заохочувати трансфер технології та підсилення інноваційних позицій підприємств. Швидкість та ефективність впровадження інновацій стають одними з найважливіших факторів у конкурентній боротьбі та у формуванні стану економічної безпеки як держави взагалі, так і кожного з її економічних агентів зокрема. Саме тому нагальною стає проблема фінансування інноваційних проектів вітчизняних підприємств. Серед низки методів фінансування інноваційних проектів, як показує досвід країн Європейського Союзу та США, комерційні банки поступово починають відігравати все помітнішу роль. Ця форма фінансування є найпоширенішою в США, Ізраїлі, Німеччині та Франції.

Фінансові продукти банків, які пропонуються для інноваційних підприємств, мають типову нішову характеристику, оскільки вони задовольняють специфічні потреби (не мають загальнопоширеного характеру) і вимагають детальних знань про галузь [13]. Фінансуванням інноваційного бізнесу можуть займатися спеціалізовані нішові банки або ж універсальні банки, які створили спеціалізовані відділи чи департаменти інноваційного фінансування. Традиційно піонерами комерційного фінансування інноваційних проектів є США. Останніми роками істотних результатів у цій сфері досягнув Ізраїль. В країнах Європейського Союзу фінансування інноваційних проектів не було особливо популярне, але і тут відбуваються істотні зміни.

У США банки пропонують свої продукти з гарантіями SBA (Small Business Administration), що добре пристосовані до потреб інноваційних підприємств. Основна інфраструктура фінансових продуктів для інноваційного бізнесу (види фінансових продуктів, умови їх отримання, умови оплати, канали дистрибуції, авторизація) сформовані давно і успішно функціонують. Окрім кредитних продуктів, пов'язаних з федеральними програмами, американські банки тісно співпрацюють з венчурними фірмами (venture capital) [14]. Як правило, американські банки виконують ще й додаткову функцію у фінансуванні інноваційного розвитку, забезпечуючи інвестиційні кредити. Вони є додатковим фінансовим ресурсом, який доповнює зовнішні фінансові потоки з венчурних фірм, бізнес-ангелів (business angels) або більших підприємств.

Банки надають перевагу фірмам, котрі перебувають у фазі сильного зростання, хоч не обов'язково мають значні доходи чи мають в наявності продукти, які характеризуються значним ринковим потенціалом [15]. М.Е. Беговіч (M.E. Begovich) розрізняє три типи банків, які обслуговують інноваційно-технологічний бізнес в США [16]:

1. Невелика кількість малих спеціалізованих банків, часто з активами нижче 1 млн. дол. США, які надають кредити для малих та середніх підприємств, що перебувають у початкових стадіях розвитку і не приносять доходів. Такі підприємства мають помірні фінансові потреби.

2. Більша кількість спеціалізованих банків, які обслуговують технологічні фірми, що вже почали генерувати прибутки. Такі банки є крупнішими, ніж попередня група, і мають значно більші можливості кредитування і задоволення фінансових потреб фірм, що перебувають у фазі інтенсивного розвитку.

3. Великі банки, які пропонують послуги для великих фірм, наприклад, за допомогою організації консорціумних кредитів. Таким банкам необхідне краще розуміння потреб технологічного сектора, оскільки банки не хочуть піддаватися великому ризику. Водночас вони відчувають постійну конкуренцію з боку лізингових фірм і позикодавців, які сконцентровані на фінансуванні активів.

Банки, які спеціалізуються на фінансуванні інноваційно-технологічного бізнесу, пропонують такі типові продукти: управління фінансовими потоками, кредитні послуги, інвестиційні банківські послуги (investment banking), Інтернет-банкінг (internet-banking) та операції на фондовому ринку. Спеціально створені відділи займаються, в межах банку, фінансуванням трансакцій на зразок «венчурний капітал» (venture capital) [17]. Варто відзначити, що кредитні продукти в США для технологічного бізнесу трактовані як доповнення до інвестицій типу - venture capital. Американські банки пропонують також новітні продукти, котрі використовуються при застосуванні банківського Інтернет-каналу: складання та пересилання аплікацій на отримання кредиту через Інтернет за допомогою спеціального банківського пакета; спеціальні інструменти, які допомагають у створенні бізнес-плану, проведення бухгалтерського обліку фірми через Інтернет за допомогою банківського програмного пакета; інтернет-інструменти, які допомагають прийняти рішення. Деякі американські банки мають у своїй структурі спеціалізовані фірми, які займаються фінансуванням типу venture capital. Це гарантує з боку банку комплексність послуг, що надаються у цій галузі.

В Ізраїлі ситуація у галузі фінансування інновацій визначається за допомогою трьох факторів [18]:

1. Потужна підтримка інноваційного бізнесу урядом;
2. Висока пропозиція інвестиційного капіталу та добре розвинута фінансова інфраструктура;
3. Постійні сильні контакти з американськими бізнесовими і фінансовими структурами, оскільки США є основним торговим (експортним) партнером.

Надзвичайно важливу роль у фінансуванні інноваційного бізнесу в Ізраїлі відіграють багатосторонні міждержавні фонди (наприклад, американсько-ізраїльський, канадсько-ізраїльський і т.п.). Також пропозиція з боку фондів венчурного підприємництва (venture capital) є достатньо потужною і стає причиною високого зацікавлення ізраїльських банків щодо фінансування інноваційних проектів. До найважливіших ізраїльських банків, які займаються підтримкою інноваційного бізнесу, можна віднести Луомі Банк (Luomi Bank) та Ізраїльський Дисконтний Банк (Israel Discount Bank).

У Європі, відповідно до матеріалів дослідження за темою: «Фінансування нових технологічних фірм комерційними банками в Європі» (Funding new technology based firms by commercial banks in Europe), комерційні банки прагнуть мати імідж банків, які займаються стимулюванням та фінансуванням інноваційного бізнесу, але на практиці концентруються на ефективному адмініструванні ризиків. Оскільки інноваційний бізнес є високо ризиковим з огляду на впровадження продуктів на нові, часто невідомі ринки, швидкі технологічні зміни в світі і сильну глобальну конкуренцію, відповідно європейські банки на практиці є стриманішими у фінансуванні інноваційних підприємств і проектів.

Таким чином, незважаючи на те, що перехід до ринкової економіки передбачає зменшення ролі держави в інноваційній діяльності, через ряд обставин (по-перше, - проблема інвестиційного капіталу) найближчим часом в Україні держава і надалі змушена відігравати ключову роль у фінансуванні найважливіших напрямків економіки. Проте доцільно певним чином змінити схему такого фінансування. Джерелом коштів повинні активніше виступати позабюджетні фонди, до участі в яких потрібно активно залучати приватний капітал, комерційні банки, тощо. Необхідно визначити пріоритетні напрямки розвитку вітчизняної науки і забезпечити підтримку на найцінніших та незахищених напрямків економіки. На пріоритетних напрямках доцільно створювати об'єднані зацікавлених організацій та підприємств, фінансові та фінансово-промислові групи. Взаємодія органів державного управління з науково-технічними організаціями

повинна будуватись головним чином на контрактній основі, в межах конкурсного та критеріального відбору проектів. Потрібно постійно впроваджувати нові форми залучення недержавних коштів у фінансування інноваційного процесу, проте це стане можливим лише в разі утворення сприятливого інвестиційного клімату, в першу чергу - реформа податкової системи, стабільна правова база та інші.

Джерела та література:

1. www.ukrstat.gov.ua
2. A New Economy?: The Changing Role of Innovation and Information Technology in Growth. OECD, 91377, May 22, 2000, с.34
3. Опрацьовано на основі інформації Індійського Міністерства Інформаційних Технологій: www.venturefundindia.mit.gov.in
4. Green Paper on Innovation, European Commission ECSC-EAEC, Brussels/Luxembourg, 2003
5. F.Foyn. Community Innovation Survey 1997/1998. Eurostat, Research and Development, Theme 9- 2/1999, с. 147
6. Doing Business in Ireland - Overview of taxes, Dublin, 2001, с. 49
7. Japan tax System. Tax Bureau Ministry of Finance, 2004.
8. Japan White Book on SMES, Tokio, 2003.
9. Mieczyslaw Bak, Przemyslaw Kulawczuk, Anna Szczesniak, Theresa Szczurek. Finansowanie biznesu technologicznego.- Warszawa-Gdynia-Denver, 2003, с. 115.
10. Storey D.J., Tether B.S.: New technology based firms in the European Union: an introduction, Elsevier Science BV, Amsterdam 1998, с. 89
11. Опрацьовано на основі: www.tekes.fi
12. Опрацьовано на основі: www.aka.fi
13. Funding of new technology-based firms by commercial banks in Europe, European Commission, Enterprise Directorate-General, EUR 17025, Luxembourg 2000, с.25
14. Funding of new technology-based firms by commercial banks in Europe, European Commission, Enterprise Directorate-General, EUR 17025, Luxembourg 2000, с.33
15. Funding of new technology-based firms by commercial banks in Europe, European Commission, Enterprise Directorate-General, EUR 17025, Luxembourg 2000, с. 38
16. Begovich M.E.: The High-Tech Loan Portfolio Not Just a Snack, Anymore, «Journal of Lending and Credit Risk Management» 1998, с. 34
17. Silicon Valley Bank: http://www.svb.com/bus_serv/lending/lending.html
18. Funding of new technology based..., с. 37

**Вікторія Аніщенко,
Вікторія Маргасова,
Володимир Іванець**

РОЛЬ ЕКОЛОГІЧНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ У ПІДВИЩЕННІ СТУПЕНЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ПІДПРИЄМСТВА

Вступ. Історія розвитку людства перебуває під впливом проблем різного ступеня складності й драматизму. У будь-якому сторіччі ми можемо бачити ряд подій, що вплинули на хід світової історії. Однак період кінця XX - початку XXI ст.ст. у цьому плані є унікальним. Цей відрізок розвитку людської цивілізації супроводжується виникненням складних і масштабних проблем, котрі ставлять людство на межу загибелі в тому випадку, якщо воно буде уповільнювати вибір прийняття рішень щодо їх усунення.

Однією з таких глобальних проблем сучасності є екологічна криза, котру, користуючись мовою науки, можна визначити як порушення рівноваги в екологічних системах і у відносинах суспільства з природою. Сьогодні вже абсолютно ясно, що екологічна криза - це не локальне явище. Антропогенні зміни біосфери поширюються в масштабах сучасної цивілізації і, що є особливо важливим, подальший розвиток людського суспільства провокує прискорення цих змін.

Безперечно, саме господарсько-економічна діяльність людини зумовила виникнення зворотних та незворотних змін у природному середовищі, яке є базисом для розвитку всіх видів цієї діяльності.

Тому, з нашої точки зору, будь-який вид людської діяльності необхідно спрямовувати на гармонізацію відносин у системі «Природа - Промислове підприємство - Людина». Саме принцип гармонізації покладено в основу екологічного менеджменту, роль якого є значною як для збереження природи, всіх живих істот, включаючи людину, для задоволення різноманітних потреб людства, суспільства в цілому в екологічно чистій сировині та продукції, так і в забезпеченні безпеки найвпливовішого елемента цієї системи, тобто промислового підприємства.

Отже, забезпечивши техніко-технологічну, екологічну складову загальної безпеки промислового підприємства, людина формує основи економічної безпеки, підтримка якої потребує значних фінансових вкладень. Саме на шляху забезпечення високого ступеня економічної безпеки підприємства велику роль відіграє екологічний менеджмент. Він є частиною загального менеджменту промислового підприємства, має дієві інструменти визначення ступеня екологічного ризику, який в свою чергу впливає на економічний ризик діяльності підприємства та на його загальну економічну безпеку.

Актуальність проблеми дослідження. Багато провідних вчених присвятили дослідженню ролі екологічного менеджменту у підвищенні ступеня техніко-технологічної безпеки, зокрема І.К.Бистряков, Б.М.Данилишин, С.І. Дорогунцов, С.М.Ілляшенко, В.О.Лук'янихін, М.А. Хвесик та інші [1-9].

Водночас питання ролі екологічного менеджменту у підвищенні ступеня економічної безпеки, промислового підприємства залишаються ще не достатньо дослідженими. Тому на сьогодні є актуальним і об'єктивно необхідним детальніше розв'язувати питання щодо виявлення дієвих інструментів екологічного менеджменту, застосування яких дозволить підвищити рівень економічної безпеки.

Виклад основного матеріалу. У сучасних умовах екологічний аспект економічної безпеки підприємства має надзвичайно велике значення і вимагає посиленої уваги з боку загального менеджменту підприємства, особливо його сучасного елемента - екологічного менеджменту. Екологічні загрози за масштабністю негативного впливу можуть перевищувати будь-яку агресію. У системі економічної безпеки екологічні загрози зумовлені як зовнішніми, так і внутрішніми причинами.

Як відомо, до сфери уваги та відповідальності менеджменту входить все, що будь-яким чином впливає на продуктивність організації та результативність її діяльності - всередині організації та за її межами, в підконтрольних організації сферах або в сферах їй не підконтрольних. Тому за останнє десятиріччя отримало розвиток екологічне управління, спрямоване на розвиток екологічно безпечних виробничих процесів, виготовлення послуг. Таке управління забезпечує задоволення потреб населення у зниженні ступеня екологічної небезпеки, а значить, підвищення рівня його здоров'я. Екологічна безпека є запорукою економічної безпеки підприємства. Вона хоча й потребує значних вкладень (не тільки на етапі впровадження екологічного менеджменту), однак і забезпечує появу нових економічних партнерів, які хочуть мати й отримувати постійно економічно чисті товари чи послуги.

Екологічний менеджмент є невід'ємною частиною системи менеджменту, охоплює всі етапи економічного процесу, починаючи з вибору вихідних матеріалів та споживання природних ресурсів і закінчуючи споживанням вироблених товарів та послуг. При цьому інструменти, методи, підходи та інші засоби, якими оперує екологічний менеджмент, включаючи весь комплекс засобів сучасного менеджменту, використання яких є виправданим у конкретних економічних умовах. Така тактика роботи дозволяє екологічному менеджменту досягати балансу між економічними інтересами підприємства як економічного суб'єкта зростання прибутковості, поширення екологічно чистих товарів і послуг, розширення ринку збуту, забезпечення економічної безпеки Т-екологічними, соціальними та споживчими інтересами суспільства в цілому (особливо в галузі екологічної безпеки).

Ефективність сучасних підходів менеджменту у вирішенні економічних проблем і завдань (особливо проблем екобезпеки) знайшла пряме підтвердження перш за все в роботі великих організацій, підприємств і так званих транснаціональних корпорацій (ТНК). Мова йде про розповсюдження в сучасному економічному світі принципу саморегулювання екологічної діяльності, суть якого полягає у добровільному прийнятті підприємством обов'язків щодо зниження негативного впливу його діяльності на довкілля і впровадження системи екологічного менеджменту у відповідності вже з існуючими корпоративними договорами та міжнародними стандартами або у відповідності зі своїми власними принципами.

Така ситуація свідчить перш за все про те, що внутрішня екологічна практика та екологізація виробничої діяльності може сприяти збільшенню доходів, виробництва, підвищенню конкурентоспроможності економічних суб'єктів. У свою чергу спільнота (значення якої не можна недооцінювати) отримала новий інструмент контролю над діяльністю організацій, які

взяли на себе добровільні обов'язки зі зниження негативного впливу на довкілля.

Кажучи про сучасний економічний світ, тенденції його розвитку, важливо розуміти напрям тих змін, які були ініційовані під впливом процесу екологізації і виробничої діяльності та розповсюдження концепції екологічного менеджменту. Перш за все є очевидним той факт, що впровадження повномасштабної системи екологічного менеджменту є доступним достатньо крупним організаціям, які мають певну «економічну стійкість», фінансову стабільність, в яких вже склалася певна система менеджменту, накопичений досвід реагування на зміни зовнішнього середовища, є необхідні ресурси: фінансові, матеріальні, кадрові та інші, тобто все те, що визначає готовність організації до змін. Розробляючи екологічну політику, реалізуючи економічні програми, декларуючи свою прихильність до зниження впливу на природне середовище, визначаючи принципи відносин з економічними партнерами тощо, такі корпорації «встановлюють (задають) правила гри» для всього економічного оточення, в якому вони діють, примушуючи останніх або підлаштовуватись під ці «правила гри», або згорнути свою діяльність. Ця негласна боротьба за дль збереження довкілля свідчить про те, що саме крупні організації і корпорації серед інших економічних суб'єктів першими почали процес пошуку шляхів виходу з екологічної кризи, підвищення екобезпеки підприємства як однієї з основних складових економічної безпеки. Проявляючи турботу про стан довкілля, крупні корпорації діють на догоду потребам споживачів, отримуючи від них «як подяку», якщо так можна сказати, стабільний рівень попиту, а значить і ринок збуту. В той же час відбувається оновлення системи менеджменту організації, що дозволяє їй реалізовувати свої внутрішні можливості, які досі не використовувалися, що також впливає на певні економічні результати.

Така поведінка вимагає від дрібних організацій, фірм дль збереження своєї конкурентоспроможності також спиратися у своїй роботі на принципи і підходи екологічного менеджменту, а значить переходити на принципи стійкого економічного розвитку. І справа тут не тільки у прагненні задовольнити нові вимоги споживачів до якості товару (а також до процесу його виробництва), але й у простому вмінні мінімізувати витрати виробництва, які прямим чином впливають на ефективність та економічну безпеку виробництва. До подібного рішення приходять також і ті організації, які виступають економічними партнерами корпорацій і фірм, котрі вже впровадили систему екологічного менеджменту та готуються до її сертифікації.

Безумовно, неможливо перелічити всі причинно-наслідкові зв'язки, що виникають між окремими економічними суб'єктами в результаті реалізації концепції екологічного менеджменту. Однак розуміти, як і чому вони виникають, вкрай важливо.

Серед дієвих інструментів екологічного менеджменту, з нашої точки зору, є специфічний економічний інструмент - це фінансовий моніторинг організації, які мають у своєму складі об'єкти, що викликають ризик виникнення екологічної небезпеки (або будь-якої надзвичайної техногенної ситуації, яка може негативно вплинути на довкілля), що в свою чергу впливає на ступінь економічної безпеки підприємства.

Метою фінансового моніторингу організацій є отримання об'єктивної оцінки їх фінансово-економічного стану, що дозволить своєчасно здійснити контрольні перевірки з боку державних наглядових органів і вчасно здійснити необхідні профілактичні заходи.

На відміну від надзвичайних ситуацій (НС) неприродного походження, які часто носять характер сили, котру неможливо подолати, хоча в той же час можна спрогнозувати, дль НС техногенного характеру існує більше можливостей зниження ризику їх виникнення і тяжкості наслідків. Дль цього необхідно правильно організувати цілеспрямовану роботу щодо підтримки у нормальному стані об'єктів технічної та соціально-технічної інфраструктури. На проведення таких заходів необхідне певне фінансування.

Дль реалізації фінансового моніторингу потрібно здійснити фінансово-економічний аналіз, вихідні дані дль якого формуються організаціями при підготовці документів бухгалтерської звітності та надаються зовнішнім користувачам у відповідності з діючими нормативно-правовими документами. Загальна кількість фінансових показників, які використовують у різних цілях, є великою. З метою визначення фінансового ризику виникнення техногенних НС треба використовувати показники, що характеризують різні аспекти діяльності організацій, які мають у своєму складі потенційні джерела аварій:

- середньомісячна виручка від реалізації продукції, надання послуг, виконаних робіт;
- рентабельність продаж та рентабельність (прибутковність) капіталу;
- коефіцієнт абсолютної, критичної ліквідності, коефіцієнт покриття;
- ступінь платоспроможності за поточними зобов'язаннями;
- коефіцієнти забезпеченості оборотними коштами та оборотним капіталом у розрахунках;
- власний оборотний капітал;
- частка власного капіталу в оборотному капіталі;
- непокритий збиток;

- коефіцієнт зносу.

Розрахунок даних показників проводиться на основі існуючих форм бухгалтерської звітності та встановлених методик [10].

Основним вихідним документом для контролю техногенної безпеки підприємства є затверджений державою перелік видів діяльності і об'єктів, які мають підвищену екологічну безпеку.

При проведенні фінансового моніторингу здійснюється розрахунок фінансових показників та їх порівняння з рекомендованими, що дає можливість оцінити ступінь ризику виникнення аварій і техногенних НС з погляду фінансового стану організацій.

Розподіл організацій, які мають підвищену екологічну небезпеку, за результатами фінансового моніторингу, наведений в таблиці 1.

Таблиця 1

Групи організацій за зниженням ступеня фінансового ризику

Група та значення фінансового ризику	Основні характеристики групи, що впливають на економічну безпеку підприємства
1	2
1 група низький ступінь фінансового ризику	Значення фінансових показників організації перебувають у межах нормативних (рекомендованих). Це означає, що дана організація має достатні фінансові ресурси для виконання всіх заходів, передбачених вимогами технічної, технологічної та екологічної безпеки. Ризик виникнення аварій або техногенної НС за фінансовим фактором можна оцінити як найменший, тому й ступінь економічної безпеки підприємства є найвищим.
2 група середній ступінь фінансового ризику	Основною кваліфікуючою ознакою є збитковість поточної виробничої діяльності. Тобто знижена можливість фінансування запланованих заходів щодо забезпечення різного роду безпеки. Разом з тим базові показники фінансового стану організацій даної групи в цілому гірші, ніж відповідні показники першої групи, але не переходять меж критичних значень, що свідчить про можливість організації знайти кошти, в тому числі за рахунок їх перерозподілу, для здійснення необхідних заходів.
3 група високий ступінь фінансового ризику	Основною кваліфікаційною ознакою є неплатоспроможність організації з високим ступенем ризику виникнення аварій та техногенних НС; характеризує виснаження або відсутність у достатній кількості ліквідних активів і джерел їх утворення, які могли бути направлені на погашення зобов'язань організації, компенсацію накопичених збитків, у результаті чого організація переходить у режим обмеження дій, коли є відсутніми кошти для оновлення матеріально-технічної бази підтримки на необхідному (безпечному) рівні функціонування наявних виробничих фондів.

**/ Примітка: при цьому слід відмітити, що досвід роботи з фінансового стану організації показує, що критичні значення показників не відповідають нормативним (рекомендованим) значенням. У той же час відхилення показників від норми це не є свідченням порушення фінансово-господарської діяльності і не є ознакою кризового стану організації.*

Як на наш погляд, то доцільно заносити результати проведеного фінансового аналізу та ранжування організацій за групами ризику у спеціальну форму - «облікову картку організації».

До того ж потрібно проводити ранжування вибірки організацій третьої групи за зниженням показника ступеня платоспроможності за поточними зобов'язаннями. Даний показник характеризує можливість розрахунків організації за своїми зобов'язаннями. Він найточніше відображає рівень фінансово-економічного стану організацій.

На наступному етапі є сенс провести аналіз груп організацій з високим ступенем фінансового ризику на предмет наявності технічних, технологічних та екологічних ризиків. Саме на потенційно небезпечні об'єкти організацій з високим ступенем різного роду ризиків у першу чергу повинна бути спрямована увага з боку не тільки контролінгу організацій, але й з боку державних контрольних органів.

Висновки. Отже, можна зробити такі висновки:

- сьогодні неможливо побудувати сучасну систему менеджменту функціонуючого підприємства без врахування екологічного фактора, без врахування вимог екологічної безпеки, яка в свою чергу пов'язана з промисловою безпекою і достатньо впливає на економічну безпеку підприємства;

- фінансовий моніторинг, як один з економічних інструментів екологічного менеджменту, дає характеристику фінансового стану організацій (підприємств), відображає результати можливості розрахунків організації за своїми зобов'язаннями і відбиває реальні можливості витрат, які можуть бути задіяні або вже були задіяні на попередження аварій і НС техногенного характеру;

- роль екологічного менеджменту в управлінні економічною безпекою дуже велика, оскільки саме ця складова загального сучасного менеджменту має велику кількість інструментів управління потенційно небезпечними об'єктами промисловості з високим ступенем фінансового, технічного, технологічного, екологічного і, як наслідок, економічного ризику в цілому.

Джерела та література:

1. Аніщенко В.О. Фінансові проблеми розвитку екологічного підприємництва // 36 матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції «Фінансове та інституційне забезпечення підприємництва в Україні», Київ, 24-25 березня 2005 р. /Редкол.: І.І. Тимошенко та ін. - К.: Вид-во ЄУ, 2005.- С. 1-12.
2. Аніщенко В.О., Кайстренко Т.Л., Митькевич Н.В. Аналіз екологізації фінансово-економічної системи в Україні // Сіверянський літопис, № 1, 2002.- С. 169-173.
3. Быстряков И.К. Адаптивное управление эколого-ориентированным развитием как методологическая проблема //Методы решения экологических проблем / Под. ред. Л.Г. Мельника. - Суми, 2001. - С. 51-68.
4. Данилишин Б.М. Эколого-экономические проблемы обеспечения устойчивого развития производительных сил Украины. - К.: СОПС НАН Украины, 1996. - 260 с.
5. Дорогунцов С.І., Ральчук О.М. Управління техногенно-екологічною безпекою у парадигмі сталого розвитку. - К., 2001. - 175 с.
6. Мельник Л.Г. Екологічна економіка - Суми, 2003. - 348 с.
7. Ілляшенко С.М., Божкова В.В. Управління екологічними ризиками інновацій. - Суми, 2004. - 214 с.
8. Лук'янихін В.О. Екологічний менеджмент. - Суми, 2002. - 320 с.
9. Хвесик М.А., Горбач Л.М., Кулаковський Ю.П. Економіко-правове регулювання природокористування: Монографія. - К., 2004. - 524 с.
10. Гриньова В.М., Коюда В.О. Фінанси підприємств: Навч. посіб. - 2-ге вид., перероб. і доп. - К.: Знання-Прес, 2004. - 424 с.

Максим Демченко

●

НАБЛИЖЕННЯ СУЧАСНОЇ БАНКІВСЬКОЇ І ТОРГОВЕЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНИ ДО СВІТОВИХ СТАНДАРТІВ

Сучасний економічний розвиток української держави неможливий без трансформації і наближення національних банківських та торговельних механізмів до загальноприйнятих світових норм та стандартів. Від цього безпосередньо залежить якість експортно-імпортних операцій суб'єктів господарювання України, їх захищеність від проблем, пов'язаних із відмінностями в економічних структурах, юрисдикціях, діловій та банківській практиці в різних країнах. Головними міжнародними організаціями, які сприяють цьому питанню, є Світова організація торгівлі (СОТ), Комісія з права міжнародної торгівлі при ООН та Міжнародна торговельна палата (надалі МТП). Зосереджено нашу увагу на діяльності Міжнародної торговельної палати, також відомої на міжнародній арені як «Світова організація бізнесу».

Від моменту заснування МТП у 1919 році місцезнаходженням організації та її Міжнародної штаб-квартири є місто Париж, Франція. МТП користується авторитетом у розробці сучасних розрахункових стандартів та правил, зразкових контрактів, торговельних кодексів, що регулюють ведення транскордонного бізнесу, також об'єднує різні сектори економіки у ринкових країнах. Найважливішими продуктами МТП є: Інкотермс-2000, UCP 500, уніфіковані правила, кодекси і типові контракти.

Міжнародна торговельна палата діє з метою:

- представництва торговельного, промислового, фінансового, транспортного, страхового і, в цілому, усіх секторів міжнародного бізнесу;
- ствердження точок зору корпорацій, компаній, організацій, фірм і фізичних осіб, задіяних у міжнародній торгівлі та пов'язаних із нею господарських операціях, і висловлення їх перед відповідними міжурядовими інституціями, а також, через свої національні комітети, групи і безпосередніх членів, перед урядами та іншими органами відповідних країн;
- забезпечення ефективних і послідовних заходів в економічній та правовій сферах з метою сприяння гармонійному зростанню і свободі міжнародної комерційної діяльності;
- надання практичних і експертних послуг міжнародній діловій спільноті;
- заохочення ефективного зближення та співробітництва між бізнесменами різних країн та між організаціями, що їх об'єднують.

Зважаючи на мету МТП, входження України до її структури вбачається дуже корисним і своєчасним. Почався цей процес з 1 жовтня 1997 року, коли тодішній міністр закордонних справ України Г.Й.Удовенко в рамках головування на 52-ій сесії Генеральної Асамблеї ООН зустрівся з Генеральним секретарем МТП пані Марією Ліванос Каттауї. Під час зустрічі було вирішено створити Український національний комітет МТП (УНК МТП) для розвитку відносин з МТП, іноземними, міжнародними урядовими та підприємницькими структурами, конструктивного посередництва між державою та підприємцями України, сприяння міжнародній торгівлі, інвестиціям, зміцненню та лібералізації ринкової економіки. Така ініціатива була підтримана Кабінетом Міністрів України, який своїм розпорядженням № 22692/23 від 12 листопада 1997 р. доручив причетним міністерствам і відомствам України надати необхідну допомогу у створенні Українського національного комітету Міжнародної Торгової Палати. Остаточо Український національний комітет МТП (УНК МТП) було створено 14 серпня 1998 року після отримання згоди від Антимонопольного комітету України та його реєстрації. Показовим є те, що Україна на теренах колишнього СРСР другою (після Литви) увійшла до складу МТП.

Співзасновниками УНК МТП є такі поважні організації та установи, як: Український союз промисловців і підприємців (УСПП), Спілка юристів України, юридична фірма «Юріс», об'єднання підприємств хімічної галузі України «Союз хіміків України», Українська ліга підприємців агропромислового комплексу, Українська академія зовнішньої торгівлі. Першим президентом УНК МТП було обрано голову Українського союзу промисловців і підприємців А.К.Кінаха, а після закінчення строку його президентських повноважень III Асамблея учасників УНК МТП 23 червня 2000 р. однотайно обрала президентом УНК МТП Володимира Ігоровича Щелкунова, першого віце-президента УСПП.

Головними завданнями своєї діяльності УНК МТП ставить:

- сприяння конструктивному запозиченню Україною на рівні державного регулювання та приватної ділової практики найсучасніших міжнародних правил і стандартів, практичного фахового досвіду галузевого та універсального значення;
- здійснення підтримки заходів державної влади щодо приєднання до глобальних і регіональних економічних об'єднань;
- сприяння збільшенню експорту вітчизняної продукції до різних країн світу, пропагування виробничої діяльності своїх учасників;
- усунення бар'єрів, які перешкоджають зовнішньоекономічній діяльності українських підприємств;
- лобювання в органах державної влади та місцевого самоврядування інтересів українських підприємств (учасників УНК МТП) у веденні бізнесу на національному та міжнародному рівні;
- надання допомоги підприємцям (Учасникам УНК МТП) у проведенні заходів щодо обмеження невиправданого втручання держави у їх діяльність;
- захист інтересів своїх учасників;
- включення учасників УНК МТП до пілотних проектів МТП та УНК МТП з подальшим поширенням позитивного досвіду в Україні та у світі;
- залучення іноземних партнерів до проведення відповідних заходів щодо широкого впровадження в торгівлю і виробництво України сучасних технологій з інвестуванням у вітчизняну економіку.

За вісім років існування УНК МТП проведена велика та плідна робота, щодо налагодження відносин та конструктивної взаємодії між Національними комітетами МТП інших держав, започаткування діалогу і ділових відносин у вигляді бізнес-форумів, конференцій, індивідуальних зустрічей та переговорів, спільна робота на виставках та ярмарках тощо. Налагоджено співпрацю із 88 національними комітетами зарубіжних держав та використовуючи можливості торгово-економічних місій у складі посольств України за кордоном. Триває процес

відкриття закордонних представництв Українського національного комітету МТП, на сьогодні їх створено 11 у таких стратегічно важливих країнах світу, як: Російська Федерація, Сполучені Штати Америки, Китайська Народна Республіка, Федеративна Республіка Німеччина, Іспанія, Республіка Кіпр, Королівство Данія, Угорська Республіка, Об'єднані Арабські Емірати, Республіка Польща. Створена розгалужена регіональна система в Україні за обласним принципом, у тому числі і в Чернігівській області на базі ВАТ «Чернігівський завод радіоприладів» («ЧеЗаРа»). Між Українським національним комітетом МТП і Донецькою, Запорізькою, Чернігівською, Дніпропетровською, Луганською торгово-промисловими палатами укладені двосторонні угоди про співробітництво і партнерство. Під егідою Українського національного комітету МТП відбулися візити делегації ділових кіл до Королівства Таїланд, ОАЕ, Франції, Хорватії, Греції, Кіпру, Угорщини, Куби та Словенії. Все це дає можливість стверджувати, що Україна впевнено наближається до тісної і взаємовигідної економічної співпраці зі світовим співтовариством.

Джерела та література:

1. Международная торговля: финансовые операции, страхование и другие услуги / Пер. с англ. - К.: Торгово-издательское бюро ВНУ, 1994.
2. Международные валютно-кредитные и финансовые отношения/Под ред. Л.Н.Красавиной.- М.: Финансы и статистика, 1994.
3. Міжнародні розрахунки та валютні операції: Навч.посібник / О.І.Береславська, О.М.Наконечний, М.Г.Пясецька та ін.;За заг.ред. М.І.Савлука.- К.:КНЕУ, 2002.
4. Михайлов Д.М. Международные расчеты и гарантии. - М.:ФБК-ПРЕСС,1998.
5. Ющенко В., Міщенко В. Управління валютними ризиками. - К.: Знання,1998.
6. Офіційний сайт / Верховна Рада України . - www.rada.gov.ua
7. Офіційний сайт / Український Національний комітет Міжнародної Торгової Палати. - www.iccua.org

Анастасія Бортник

ФАКТОРИ ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ ПІДПРИЄМСТВА

На сучасному етапі розвитку ринкових відносин в Україні швидкість розвитку будь-якої підприємницької структури залежить передусім від того, наскільки реальними і обґрунтованими є цілі, поставлені перед нею, оскільки саме на їх основі відбувається стратегічне, поточне та оперативне планування діяльності даної структури. Досить тривалий проміжок часу в економічній літературі переважала думка, що головною метою діяльності будь-якого підприємства є максимізація прибутку, тобто вважалося, що підприємство буде доти здійснювати свою діяльність, доки буде максимізувати свої прибутки. Зазначимо, що при цьому відбувалося ототожнення функції підприємства, невиконання якої неодмінно призводило б до його ліквідації, і цілі. На практиці ж підприємства досить впевнено утримували свої позиції на ринку, якщо не лише не отримували прибутку від здійснення діяльності, а й мали незначні збитки. Це привело до спростування думки, що головною метою діяльності будь-якого комерційного підприємства є максимізація прибутку, а також дозволило розділити поняття функції і цілі підприємства, довести існування інших цілей у підприємств.

Мета цієї статті полягає у дослідженні різних класифікацій факторів економічного росту, розгляді типів економічного зростання, вимірі темпів економічного зростання, застосуванні інноваційного підходу до класифікації факторів економічного зростання.

На нашу думку, для більшості вітчизняних підприємств в умовах конкурентоспроможного ринкового середовища найприйнятнішими є такі цілі, як завоювання певного сегмента ринку, зміцнення ринкових позицій підприємства, створення і збереження позитивної репутації, тобто економічне зростання підприємства.

Поняття економічного зростання є досить багатоаспектним і складним, оскільки, з одного боку, його можна розглядати як оцінку діяльності підприємства протягом певного проміжку часу, а з іншого боку, це є процес, що супроводжується якісними і кількісними змінами стану підприємства. Саме тому кожному підприємству необхідно володіти інформацією хоча б про основні фактори економічного зростання і вміти керувати ними на свою користь. Крім того, за допомогою визначення сукупності факторів, за рахунок впливу яких відбувається даний процес, можна визначити тип економічного зростання, що є дуже важливим для майбутньої діяльності підприємства.

Враховуючи, що поняття економічного зростання є багатоаспектним, у науковій літературі виділяють п'ять його вимірів, поєднання яких характеризується системним економічним зростанням [1, 2]:

1. часовий;
2. територіальний;
3. галузевий;
4. відтворювальний;
5. інноваційний.

Часовий вимір визначає економічне зростання як таке, при якому підприємство без суттєвих ускладнень долає кризові явища, що виникають в оточуючому середовищі і всередині підприємства, за рахунок прогнозування і попередження таких явищ. Однак при цьому темпи стійкого економічного зростання повинні сформуватися самостійно, оскільки саме за такої умови відбувається еволюційне зростання підприємства. За інших умов при їх штучному завищенні на підприємстві при несприятливих умовах може відбуватися посилення кризи.

Звертає на себе увагу і той факт, що різні структурні складові економіки розвиваються з дуже різною інтенсивністю, що не може не вплинути на економічне зростання в територіальному і галузевому вимірюванні. За різною структурізацією економіки - галузевою, територіальною, за формами власності, розмірами підприємств і т.п. - помітна значна різниця в темпах і якості зростання [1]. Це пояснюється тим, що різні території мають певні географічні, природні та ін. відмінності, що впливають на умови функціонування підприємств. У деяких природно багатших місцях економічне зростання відбувається швидше, там, де території бідніші, - повільніше. В даному разі саме держава як найзацікавленіший в економічному зростанні певної території інститут повинна створити такі умови, щоб за відсутності або дефіциту природних ресурсів підприємство мало можливість розвитку і росту.

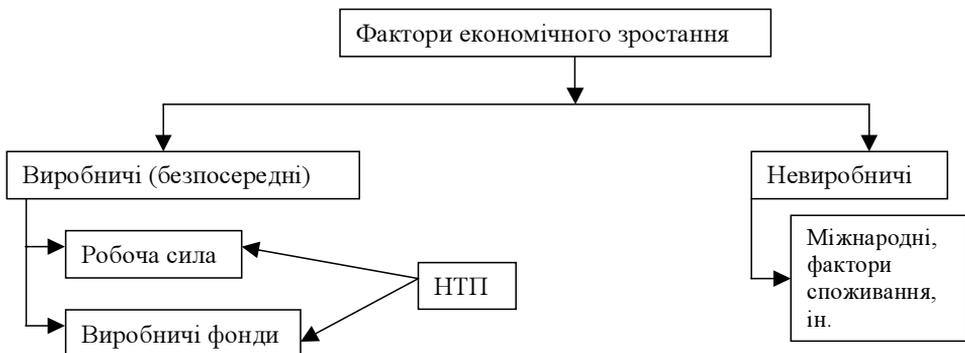
Інноваційний аспект економічного зростання показує, наскільки активно підприємство у своїй діяльності використовує інновації. Так, за даними Державного комітету статистики України, у 2004 році лише 10% підприємств впроваджували інновації у свою діяльність; у 2005 році їх питома вага зменшилася до 8,2%, а за I квартал 2006 року даний показник становив 7,6% [3].

Відтворювальний аспект економічного зростання підприємства визначається розвитком процесів виробництва і споживання. Безперечною умовою розвитку виробництва є відтворення, тобто відновлення витрачених у ході виробництва ресурсів. Невід'ємною частиною економічного зростання є також процес поновлення споживання, тобто відновлення витрачених (задоволених, таких, що переключилися на іншу продукцію або просто вибулих) споживачів» [1]. Аналізуючи діяльність вітчизняних підприємств протягом останніх кількох років, можна дійти висновку, що дані процеси на них майже не розвиваються. Крім того, ступінь зношення основних засобів багатьох вітчизняних підприємств перевищує 70%, а про стимулювання споживання не може бути мови. Саме тому в сучасних умовах розвитку економіки можна сміливо стверджувати, що економічне зростання відбувається в умовах мінімізації відтворювальних процесів.

Деякі науковці виділяють ще один аспект економічного росту, який називають функціональним [2]. Суть даного аспекту полягає в тому, що він допомагає визначити і проаналізувати організаційні, управлінські, наукові, технічні, соціальні та інші форми і методи розвитку, що є спільними для однорідних об'єктів аналізу - суб'єктів господарювання різних організаційно-правових форм і різних форм власності.

Визначення особливостей вимірів економічного зростання дозволяє сформувати об'єктивне уявлення про сукупність факторів, що впливають на економічне зростання кожного окремого підприємства.

Вітчизняні науковці [4,5] розробили безліч класифікацій факторів економічного зростання. Однак переважна більшість виділяє дві основні групи: виробничі і невиробничі фактори (рис. 1).

Деякі науковці виробничі фактори вважають безпосередніми або первинними.

Рисунок 1 - Традиційний підхід до класифікації факторів економічного зростання

До виробничих факторів економічного зростання відносять робочу силу і засоби виробництва. При цьому існує думка, що НТП - це окремий фактор, що не належить до виробничих, однак впливає на них. Усі інші фактори, як то специфічні, міжнародні, фактор споживання, відносять до групи невиробничих. Вважається, що характер використання безпосередніх виробничих факторів економічного росту (екстенсивний або інтенсивний) впливає на формування відповідного типу економічного зростання, тобто екстенсивного або інтенсивного.

На сьогодні діяльність підприємства поділяється на три основні види, пов'язані між собою, тому це потребує іншої класифікації факторів економічного росту, яка б допомагала розкривати сутність економічного зростання підприємства (рис. 2).

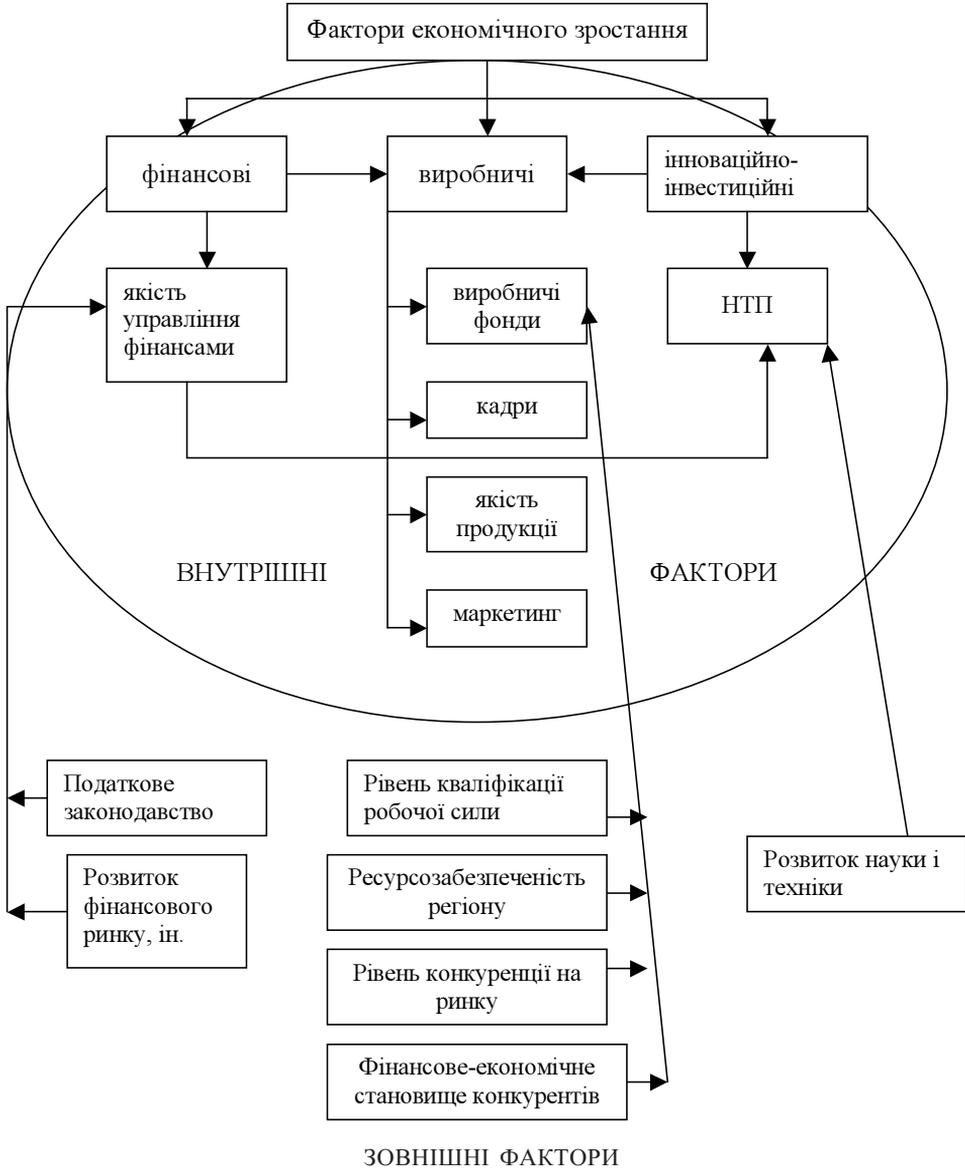

Рисунок 2 - Інноваційний підхід до класифікації факторів економічного зростання

За інноваційного підходу до класифікації факторів економічного зростання їх можна поділити на зовнішні і внутрішні. До внутрішніх факторів належать фінансові, інноваційно-інвестиційні і виробничі. При цьому кожна група факторів пов'язана між собою. Найважливішими серед виробничих факторів, на нашу думку, є виробничі фонди, кадри, якість продукції і маркетинг.

До зовнішніх факторів належать: податкове законодавство, розвиток науки і техніки, рівень кваліфікації робочої сили, ін. На рисунку зазначені не всі зовнішні фактори, а лише наведено деякі з них як приклад. На нашу думку, кожний зовнішній фактор повинен розглядатися разом із внутрішніми факторами економічного зростання. При цьому повинна визначатися сила впливу даного фактора на внутрішнє середовище підприємства.

Для того, щоб детальніше вивчити фактори економічного зростання, ми пропонуємо дещо удосконалити класифікацію факторів, наведену в [2], і проводити її за такими основними групами:

1. внутрішні і зовнішні;
2. об'єктивні і суб'єктивні;
3. ринкові і неринкові;
4. екстенсивні та інтенсивні;
5. матеріальні і нематеріальні;
6. соціально-економічні і науково-технічні;
7. структурно-організаційні та управлінські;
8. виробничі, інноваційно-інвестиційні, фінансові.

Комбінація факторів економічного зростання визначає тип економічного зростання. Як уже зазначалося, в основному виділяють два основних типи економічного зростання: екстенсивний та інтенсивний. При цьому екстенсивне економічне зростання - це «розширення виробництва, що базується на кількісному збільшенні обсягу економічних ресурсів, що залучаються у виробництво, за незмінної ефективності виробництва» [2,4,6]. Під інтенсивним економічним зростанням розуміють «розширення виробництва, яке базується на якісному вдосконаленні та ефективному використанні економічних ресурсів на основі науково-технічного прогресу» [2,4,6]. Дуже рідко виділяють ще детенсивне економічне зростання, при якому відбувається «розширення виробництва, що базується на кількісному збільшенні обсягу економічних ресурсів, що залучаються у виробництво, при одночасному зниженні ефективності виробництва» [6].

Необхідно звернути увагу на те, що на практиці визначити той чи інший тип економічного зростання майже не можливо, тому що вони тісно переплітаються між собою. Тому досліджують результат діяльності підприємства та фактори, які вплинули на його досягнення, і в залежності від їх характеристик визначають переважно інтенсивний або переважно екстенсивний тип економічного зростання, а це дуже важливо для побудови подальшої лінії поведінки підприємства на ринку.

Джерела та література:

1. Клейнер Г.Б. Микроэкономические факторы и ограничения экономического роста. Парламентские слушания - общественная конференция «Удвоение ВВП: задачи, условия, результаты». - М.: Янус-К, 2003. - 15 с.
2. Зубарев И.В., Ключников И.К. Механизм экономического роста транснациональных корпораций; Моногр. - М.: Высш. шк., 1990. - 159 с.
3. <http://www.ukrstat.gov.ua/operativ>
4. А.В. Марьенко. Эффективность производства и рост социалистической экономики. - К.: Изд «Наукова думка», 1984. - 110 с.
5. Вечканов В.С., Вечканов Г.С. Ускорение и эффективность производства. - Л.: Издательство Ленинградского университета, 1989. - 208 с.
6. Політична економія. Навчальний посібник / За редакцією д.е.н., проф. Г.І. Башнянина і к.е.н., доц. Є.С. Шевчук. 3-тє вид., перероблене і виправлене. - Львів: «Новий Світ - 2000», 2004. - 480 с.

ПРО АВТОРІВ

Терлецький Віктор - краєзнавець, лауреат премії ім. І. Огієнка (м. Шостка Сумської обл.).

Дубинець Олег - молодший науковий співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Черняков Сергій - учений секретар Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Адруг Анатолій - кандидат мистецтвознавства (м. Чернігів).

Казіміров Дмитро - студент 5-го курсу історичного факультету ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка.

Павленко Сергій - головний редактор журналу «Сіверянський літопис».

о. Мицик Юрій - доктор історичних наук, професор Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Ситий Ігор - кандидат історичних наук (м. Чернігів).

Коляструк Ольга - кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії та етнополітики Національного педуніверситету ім. М. Драгоманова.

Горобець Сергій - викладач ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка.

Пиріг Петро - доктор історичних наук, професор (ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка).

Любич Олександр - пошукувач наукового ступеня кандидата історичних наук.

Сікалюк Анжела - викладач кафедри іноземних мов ЧДІЕУ.

Герасименко Олена - викладач ЧДІЕУ.

Тимошенко Анатолій - кандидат історичних наук, проректор ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка.

В'яла Олена - аспірантка Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка.

Соломаха Ірина - ст. викладач кафедри соціальної психології ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка.

Богачевська Ірина - докторант філософського факультету Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка.

Довбня Віктор - кандидат філософських наук, проректор Чернігівського обласного інституту післядипломної освіти.

Мащенко Станіслав - кандидат філософських наук (м. Чернігів).

Ковальчук Олександр - доктор філологічних наук (Ніжинський державний педагогічний університет ім. М. В. Гоголя).

Демченко Тамара - кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка.

Кравченко Наталя - випускниця історичного факультету ЧДПУ ім. Т.Г. Шевченка.

Дзюба Сергій - президент Чернігівського інтелектуального центру, член Національної Спілки письменників України.

Ірха Людмила - кандидат економічних наук, викладач Чернігівського державного технологічного університету.

Шкарлет Сергій - кандидат економічних наук, доцент Чернігівського інституту інформації, бізнесу і права Міжнародного науково-технічного університету.

Аніщенко Вікторія - кандидат технічних наук (Європейський університет).

Маргасова Вікторія - кандидат економічних наук (ЧДІЕУ).

Іванець Володимир - доцент (Чернігівський інститут інформації, бізнесу і права).

Демченко Максим - старший викладач кафедри банківської справи ЧДІЕУ.

Бортник Анастасія - викладач Чернігівського інституту інформації, бізнесу і права МНТУ.